

63.5
А 93
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Адҳамжон АШИРОВ
Шерзод АТАДЖАНОВ

Э Т Н О Л О Г И Я

(Ўқув қўлланма)

У-7022/2

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2007

63.5
А93

Масъул муҳаррир:

Низомий номидаги ТДПУ “Ватан тарихи” кафедраси мудири,
академик А. А. АСҚАРОВ.

Тақризчилар:

ЎзР ФА Тарих институти Этнология бўлими етакчи илмий
ходими, тарих фанлари доктори З.Х. ОРИФХОНОВА,

Низомий номидаги ТДПУ “Манбашунослик ва тарих ўқитиш
методикаси” кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент
Г. С. ФУЗАЙЛОВА.

Аширов, Адҳамжон.

Этнология: Ўқув қўлланма /А. Аширов, Ш. Атаджанов;
Масъул муҳаррир А. А. Асқаров; ЎзР ФА тарих институти,
ЎзР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Низомий номидаги
Тошкент давлат педагогика университети. — Т.: Алишер Навоий
номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. -160 б.

И. Атаджанов, Шерзод

ББК 63.5я73

Мазкур қўлланмада этнология фани асослари, унинг асосий тадқиқот объекти, муаммолари ҳамда тарихи борасида дастлабки умумлаштирувчи маълумотлар тизимли равишда баён этилган. Шунингдек, муаллифлар томонидан этнологиянинг замонавий йўналишлари, мактаблари, анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар, этнос ва этниклик муаммосига оид ғоялар ҳамда этнологиянинг назарий-методологик муаммолари янгича қарашлар асосида таҳлил этилган.

Ушбу ўқув қўлланма таништирув характерига эга бўлиб, ижтимоий-гуманитар йўналишда таҳсил олаётган талабаларни этнологиянинг асосий муаммолари билан таништиради. Қолаверса, талабаларни тадқиқотчи сифатида этнографик материаллар йиғиш ва тўпланган маълумотларни мустақил таҳлил қилишга ўргатади.

Китоб олий ўқув юр்தларининг ижтимоий-гуманитар фанларга ихтисослаштирилган бакалавр ва магистр йўналишлари мутахассислик талаба ҳамда этнология билан қизиқувчи бошқа соҳа вакиллари учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади.

ISBN 978-9943-06-090-6

© А. . Аширов, Ш. Атаджанов, 2007 йил.

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2007 йил.

МУНДАРИЖА

УҚТИРИШ ХАТИ.....	4
МУҚАДДИМА.....	6
I-БОБ. ЭТНОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ. УНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОСЛИГИ	
I.1. Этнологиянинг фан сифатида шаклланиши.....	8
I.2. Этнология фани предмети.....	20
I.3. Этнология методлари.....	27
I.4. Этнологиянинг бошқа фанлар билан алоқалари.....	32
I.5. Ўзбекистонда этнология фани: ютуқлар, муаммолар ва ривожланиш истиқболлари.....	37
II БОБ. ЭТНОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА МАКТАБЛАРИ	
II.1. Эволюционизм ва диффузионизм.....	44
II.2. Социология мактаби ва функционализм.....	55
II.3. Этнопсихология мактабининг шаклланиши.....	60
II.4. Этнологиядаги янги концепциялар.....	64
III БОБ. ЭТНОС МУАММОСИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАР ВА НАЗАРИЯЛАР	
III.1. Этнос ва этниклик.....	71
III.2. Примордиализм ва конструктивизм.....	84
III.3. Этногенез ва этник тарих.....	87
III.4. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.....	90
IV БОБ. ДУНЁНИНГ ЭТНИК МАНЗАРАСИ ВА ЭТНОСЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ	
IV.1. Ер шари аҳолисининг этник тарихи.....	97
IV.2. XX асрдаги этнодемографик жараёнлар.....	101
IV.3. Дунё аҳолисининг географик ва антропологик классификацияси.....	103
IV.4. Лингвистик классификациялаш.....	108
V БОБ. ЭТНОС ВА МАДАНИЯТ	
V.2. Этник маданият.....	113
V.3. Замоनावий дунё маданияти ва этник маданият.....	119
V.4. Миллий маданият. Анъана, урф-одат ва маросимлар.....	122
V.5. Ўзбек миллий менталитети.....	127
Этнологик дала тадқиқотларини ўтказишга доир намунавий дастур режа (<i>Анъанавий мавзулар учун</i>).....	133
Этнологияга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати.....	152

УҚТИРИШ ХАТИ

Қўлланманинг асосий мақсади ижтимоий-гуманитар йўналишида таълим олаётган талабаларга этнологиянинг энг муҳим мавзулари ва муаммолари ҳамда замонавий тадқиқот услублари борасида дастлабки билимларни беришдан иборат. Бундан ташқари, талабаларнинг келгусидаги мустақил илмий фаолиятларида зарур бўладиган даражадаги этнологик маълумотлар билан таништириш ҳам муаллифларни қўлга қалам олишга ундаган сабаблардан биридир. Ушбу китобда замонавий этнология фанининг асосий йўналишлари ва мактаблари, этнос назарияси билан боғлиқ устувор назарий методологик қарашлар, дунё халқлари классификацияси, маданият ва унинг этник функциялари, этномаданият муаммолари ҳамда тарихий тадқиқотларда этнологик ёндашув қўлланишига жиддий эътибор қаратилган. Булардан ташқари, қўлланмада этнология тарихи, фан сифатида шаклланиш босқичлари, тадқиқот объекти ва муаммолари, асосий йўналиш ҳамда мактаблари масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, китобда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар ҳамда этнос, этниклик муаммоси доирасида примордиалистик, конструктивистик мактабларнинг ўзаро баҳс-мунозаралари илмий нуқтаи назардан таҳлил қилинган.

Мухтасар қилиб айтганда, этнология фанининг сўнгги ўн йилликлардаги тараққиёти натижасида пайдо бўлган янги мактаблар ва концепциялар билан бирга этнологияга ёндош фанлар, жумладан, *маданиятшунослик, социология, ижтимоий антропология, сиёсатшунослик* йўналишларида ишлаб чиқилган қатор янги назарий методологик қарашларга батафсил шарҳ берилган. Бу эса, шубҳасиз, бўлғуси тарихчиларнинг замонавий этнология фани муаммоларини теран англаб етишлари учун муҳим асос бўлиб хизмат қилади. Бундан ташқари қўлланмада ҳар бир мутахассис учун амалиёт жараёнида зарур бўладиган дала этнографик экспедицияларини ўтказиш тартиби ва унинг ўзига хос услублари ҳамда этнологик билимларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ўрни ва амалий аҳамияти борасида ҳам батафсил маълумотлар берилган.

Ижтимоий-гуманитар соҳа вакиллари тийёрлашда қўлланманинг ўрни. Мазкур ўқув қўлланма таништирув характериға эға бўлиб, гуманитар йўналишда таҳсил олаётган талабаларни этнология фани-

нинг асослари, назарий-методологик муаммолари билан таништи-ради. Китоб ўқувчини замонавий этнология фани тадқиқот мавзу-лари билан таништириш баробарида ёш тадқиқотчиларни дала-этнографик материаллари йиғиш ва тўпланган дала материалларини мустақил тарзда қайта ишлаш, таҳлил қилишга ҳам ўргатади.

Қўлланмани яратиш жараёнида С.В. Лурьенинг “Тарихий этнология” (М.:1998), А.П. Садохиннинг “Этнология” (М.: 2000) ва И. Жабборовнинг “Жаҳон халқлари этнологияси” дарсликларидан (Т.: 2005) фойдаланилди. Шунингдек, ўзбек элшунослик мактабининг асосчиси К. Шониёвнинг этногенез ва этник тарих муаммоларига оид “Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни” (Т.: 2000) номли фундаментал асари, т.ф.д. А. Дониёровнинг “Мустақил Ўзбекистон этнографияси тарихшунослигининг айрим масалалари” (Т.: 2003) рисоласи, элшунос олим т.ф.н, доц. О. Бўриев ва т.ф.н. Т. Хўжамбердиевнинг “Этнологик атамаларнинг қисқача изоҳли лугати” (Қарши, 2004), ЎЗР ФА Тарих институти томонидан “Академик Карим Шониёзов ўқишлари” туркумида анъанавий равишда ўтказиб келинаётган “Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва назарий-методологик ёндашувлар” (Т.: 2004) ва “Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар” (Т.: 2005) мавзуларидаги халқаро илмий анжуманлар материаллари ҳамда академик А.А. Асқаров томонидан ташкил этилган “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” (Т.: 2004) мавзусида ўтказилган семинар материалларидан ҳам фойдаланилди.

Қўлланманинг IV.3. “Дунё аҳолисининг географик ва антропологик классификацияси” ҳамда IV.4. “Лингвистик классификациялаш” қисмлари Ш. Атаджанов, қолган қисм ва боблар эса т.ф.н. А.Аширов томонидан ёзилган. Китобга илова сифатида берилган этнологик дала тадқиқотларини ўтказиш учун намунавий дастур режаси ЎЗР ФА Тарих институти илмий ходими А.Қаюмов томонидан тайёрланди. Этнологик маълумотларни тўплаш бўйича дастур режасини тайёрлаш жараёнида НамДУ доценти, т.ф.н. Б.Р.Исоқов қаламига мансуб “Этнография амалиёти” (Наманган, 1999) қўлланмасидан ҳам фойдаланилган.

Олий ўқув юртлари ижтимоий-гуманитар факультетлари талабалари учун мўлжалланган мазкур ўзбек тилидаги дастлабки ўқув қўлланмада баъзи бир жузъий камчиликлар учраши ҳам табиийдир. Шу боисдан ҳам мутахассис олимлар, пешқадам педагоглар ва зукко китобхонлардан амалий таклиф ва мулоҳазалар кутиб қоламиз.

МУҚАДДИМА

XXI асрда ўзбек халқи миллий анъаналарини ўрганиш борасида тарих саҳифасига янги зарварақлар муҳрланмоқда. Айниқса, мамлакатимиз истиқлолга эришганидан кейин халқимизнинг этномиллий ўзлигини англай ҳиссини кучайиши, миллий кадриятлар, тарихий анъаналарга бўлган эътиборнинг ортиши натижасида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммолари долзарб илмий-амалий аҳамият касб этмоқда. Қолаверса, узоқ йиллар давомида аждодларимиз томонидан яратилган бебаҳо мерос, миллий кадриятлар ва урф-одатларнинг қайтадан жонланиши ҳамда уларнинг энг ибратли, кадриятларга дахлдор жиҳатларининг жамият ҳаётига олиб кирилиши ҳам этнологик тадқиқотлар долзарблиги ошишига туртки бермоқда. Бошқа томондан эса айнан кейинги ўн йилликларда дунё миқёсида кечаётган улкан глобаллашув жараёнлари ва турли тарихий-этнографик, минтақалараро коммуникация тизимининг такомиллашуви этномиллий анъаналарга жиддий таъсир қилмоқда. Қолаверса, ўтган XX аср тарих саҳифасига нафақат фан-техника тараққиёти асри, балки турли-туман можаролар ва миллий-этник низолар даври сифатида ҳам кириб келди. Шу сабабга кўра ҳозирги даврда замонавий этнология фани олдида тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеликда шахс ва жамоа муносабатлари, замонавий цивилизация жамиятда миллий маданиятларнинг ўрни ва аҳамияти ҳамда уларнинг сақланиб қолиш омиллари, этномиллий можаролар, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳамда мазкур жараёнларда этник факторнинг ўрни каби муаммоларни ўрганишга жиддий эътибор қаратилмоқда.

Махсус адабиётлар ва дарсликлардан маълумки, этнология — этнос ҳаёти ва у билан бевосита боғлиқ жараёнлар тўғрисида тизимли билимларни берувчи фандир.

XX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб фаннинг тадқиқот объекти ва методларида ҳам айрим ўзгаришлар содир бўлди. Эндиликда этнологик йўналишда илмий изланишларни амалга ошираётган тадқиқотчилар нафақат архаик турмуш тарзи соҳиблари бўлган халқлар, балки замонавий индустриалашган халқлар ва маданиятларни ҳам тадқиқот объекти сифатида ўрганишга жиддий эътибор қарат-

моқдалар. Шунингдек, ҳозирги даврда маҳаллий маданиятларнинг этник омиллари ҳам тадқиқотчи олимлар диққатини кўпроқ жалб этмоқда.

Республикамизда ҳам сўнгги йилларда этнологлар томонидан тарих, археология, социология, фольклоршунослик, маданиятшунослик ва бошқа кўплаб ижтимоий фанлар ютуқлари асосида тадқиқотлар яратиш борасида эътиборга сазовор илмий ишлар бажарилмоқда. Мутахассис олимлар томонидан Ўзбекистон Республикасининг турли тарихий-этнографик минтақалари этнологияси, ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи, халқимизга хос бўлган этномиллий анъаналар ва замонавий этномаданий жараёнларни ўрганишга жиддий эътибор қаратилмоқда. Лекин, афсуски, анъанавий ва замонавий жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари, замонавий этнологиянинг долзарб муаммолари, янги мактаблар ва назариялар таҳлили, дунё маданияти эволюциясида этник омилнинг ўрни, маданиятларнинг тарихий хилма-хиллилиги, антропогенез ва этногенетик жараёнлар, миллий-этник маданиятнинг цивилизация жараёнларидаги ўрни ва аҳамияти муаммоларини ёритиб берувчи ҳамда уларни ёш авлод тафаккурига сингдирувчи дарсликлар ва ўқув қўлланмалар ҳали ҳануз етишмайди. Шу боисдан ҳам мазкур китобда юқорида қайд этилган муаммоларни яхлит бир тизимли равишда умумлаштирган ҳолда талабаларга етказишга ҳаракат қилинди.

Хуллас, мазкур китобда замонавий этнология фанининг мазмун-моҳияти, тадқиқот объекти ва методлари ҳамда жамият ҳаётида ушбу фаннинг тутган ўрни ва амалий аҳамияти кенг қамровли манбалар, махсус илмий адабиётлар ва янги материаллар асосида таҳлил этилган. Қисқаси, ушбу қўлланма маънавий етук ва малакали мутахассисларни тайёрлашда улкан маънавий кўзгу сифатида катта амалий аҳамиятга ҳам эга.

I БОБ

ЭТНОЛОГИЯНИНГ ИЖТИМОЙ ФАНЛАР ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ. УНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ ВА ЎЗИГА ХОСЛИГИ

- 1.1. *Этнологиянинг фан сифатида шаклланиши*
- 1.2. *Этнология фанинг предмети*
- 1.3. *Этнология методлари*
- 1.4. *Этнологиянинг бошқа фанлар билан алоқалари*
- 1.5. *Ўзбекистонда этнология фани: ютуқлар, муаммолар ва ривожланиш истиқболлари*

I.1. Этнологиянинг фан сифатида шаклланиши

Этнологиянинг фан тарзида пайдо бўлиш тарихи. Ҳар қандай илм соҳасининг фан сифатида шаклланиши одамлар эҳтиёжлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шубҳасиз, бу ҳолат этнологияга ҳам тааллуқлидир. Инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида яшаб ўтган барча этнослар ўзига хос турмуш тарзи, урф-одат ва анъаналари билан бир-биридан ажралиб турганлар. Ўтган минг йилликлар мобайнида тарих фанида йиғилган билимлар шундан далолат берадики, ер шарида гарчи турфа хил расм-русумлар ва урф-одатларга эга халқлар яшашларига қарамай, уларнинг барчаси табиатнинг узвий бир қисми сифатида ривожланганлар ва айнан табиий-географик ҳамда ҳўжалик муносабатлари билан боғлиқ ҳолдаги ўзига хос этномаданий анъаналарга таянганлар.

Энг қадимги даврлардан бошлаб кишилар нафақат ўзларининг, балки шу билан бирга теварак-атрофлари ва узоқ юртларда яшовчи эл-улусларнинг маданияти, анъана ва маросимларига қизиққанлар. Улар гўғрисида ўзларига керакли маълумотларга эга бўлишга ҳарқат қилганлар. Антик давр муаллифлари кўплаб эмпирик материалларни йиғишга, турли-туман халқларнинг ҳўжалик ва маданий белгиларига қараб тавсифлаш ва таснифлашга интилганлар. Лекин, уларнинг асосий қисми аксарият жангчилар, сайёҳлар, элчилар ва бошқа мамлакатларда турли мақсадларда бўлган кишиларнинг хотира-

лари ёки бўлмаса ўзга юртлар тўғрисидаги турли-туман ривоятларга асосланиб ахборот берганликлари сабабли, кўпинча ушбу маълумотлар умумий ёки мавҳумий хусусият касб этган.

Этнология — қадимий фан. Унинг замонавий европача назарий асослари халқлар тўғрисидаги мустақил фан сифатида XIX аср ўрталарида шаклланган. Бунинг ўзига хос сабаблари мавжуд. Аввало, бу даврда дунё қитъалари орасида иқтисодий, маданий алоқалар жадаллашуви юз берган. Бошқа томондан, бу даврда мустамлакачилик сиёсати кучая бошлаган. Чунончи, янги-янги мустамлакаларга эга бўлиш ҳамда истилочи давлатларнинг ўз мустамлакаларини осонлик билан бошқаришга интилишлари у ерларда яшовчи маҳаллий халқлар тўғрисида батафсил маълумотларга эга бўлишни талаб қилар эди. Қолаверса, буюк географик кашфиётлар натижасида дунёнинг турли минтақалари орасида этномаданий тараққиётдаги ўзаро фарқлар, бошқа элларда яшовчи этник гуруҳларнинг ўзига хос этнопсихологияси ва уларнинг этник ўзликни англаш механизми, тарихнинг маълум даврларида у ёки бу халқнинг тутган ўрни, цивилизациялар ва маданиятлар тараққиёти ҳамда таназулида этник омилнинг ўрни каби муаммоларнинг кун тартибига кўйилишига сабаб бўлган.

Юқорида таъкидланган муаммолар ва саволларнинг ечими сифатида фанда қатор янги назариялар ва концепциялар яратилган. Бу эса, ўз навбатида этнологиянинг дастлабки илмий мактаблари ва йўналишлари пайдо бўлишига сабаб бўлган. Кейинчалик мазкур илмий мактаблар ва йўналишлар асосида халқлар тўғрисидаги махсус фан — *этнология* шаклланган. Этнология фанининг номи ҳам бошқа кўплаб ижтимоий-гуманитар фанлар каби юнонча — *ethnos* (халқ) ва *logos* (фан) сўзларидан олинган бўлиб, “халқ тўғрисидаги фан” деган маънони билдиради¹. “Этнос” сўзи илк бора қадимги юнон тилидаги манбаларда учрайди. Тахминан милоддан аввалги VI-V асрларда бу атама келиб чиқиши юнон бўлмаган уруф ва қабилаларга нисбатан қўлланилган. Айнан шу маънода мазкур ибора рим маданияти ва лотин тилида ҳам ишлатилган.

XVIII аср охирларига қадар этнос тушунчаси ниҳоятда чегараланган тарзда истеъмолда бўлди. Фақат XIX асрдан эътиборан бу термин илмий адабиётларда “халқ” (“народ”) маъносида кенг қўлланила бошлаган.

¹ R.H. *Winthrop*. Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. N.Y., Westport, Connecticut, L., 1991.— P.101

XIX асргача «этнология» атамаси махсус фанга нисбатан эмас, балки онда-сонда кўзга ташланиб турадиган турли этнографик жараёнларни тавсифлаш мақсадидагина ишлатилган.

Дарвоқе, шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, «этнология» термини фанга илк мартаба 1784 йилда А. Шаванн томонидан олиб кирилган. Лекин, ушбу фаннинг тараққиёти бироз кейинги давр билан боғлиқ бўлиб, француз олими *Жан Жак Ампер* томонидан 1830 йилда «антропологик» (ижтимоий) фанларнинг умумий таснифини ишлаб чиқишда халқлар ва уларнинг маданияти тўғрисидаги янги фаннинг номланиши тарзида махсус изоҳ сифатида қўлланилган. Кейинчалик мазкур термин Европа давлатларига жуда тезлик билан ёйилган. Умуман, этнология мустақил фан сифатида бир қатор этнологлар жамиятлари (1839 йил Парижда Франция этнологлар жамияти, 1842 йил АҚШда Америка этнологлар жамияти)нинг тузилиши билан расман тасдиқланган². Бироқ, шундан кейин турли илмий мактаблар ва йўналишлар ўртасида мазкур илмнинг фанлар тизимидаги ўрни, тадқиқот мавзусига дахлдор масалалар борасида кескин мунозаралар бўлган. Бу баҳсларнинг айримлари эса ҳатто бугунги кунга қадар давом этиб келмоқда. Қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган муаммолардан бири фаннинг мазмуни ва номланиши борасидаги масаладир.

Бугунги кунга келиб айрим мамлакатларда мазкур фан «этнология», ёки «этнография» деб номланса, қатор Фарб мамлакатларида ушбу фанни «маданий антропология» ёки «ижтимоий (социал) антропология» деб юритиш анъанага айланган. Маълумки, яқин ўтмишда собиқ Иттифоқда бу йўналиш «этнография» деб номланиб, мазкур соҳада илмий тадқиқотлар олиб борган институт ва илмий тадқиқот марказлари ҳам шу атама билан юритилар эди. Бироқ, ўтган асрнинг 90-йилларидан эътиборан ушбу фанга нисбатан «этнография» атамаси билан бирга «этнология» термини ҳам қўлланиладиган бўлди.

Шу ўринда ҳар икки атаманинг функционал чегарали ва уйғун томонлари ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. *Этнография* юнонча бўлиб, «этнос» — *халқ*, «графия» - «тавсифлаш», деган маъноларни англатади. Мазкур фаннинг методологик масалаларига бағишланган қатор ишлардан кўринадики, «этнология» ва «этнография» тушунчаларини айнан бир маънода қабул қилиш ҳам тўғри

² Лурье С.В. Историческая этнология. Учебное пособие для вузов. - М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 5.

эмас. Негаки, агар анъанавий “этнография” у ёки бу этнос (этник бирлик)га дахлдор бўлган материалларни тўплаб, тизимлаштириш ва уларни кўпроқ тавсифлаб берса, “этнология” этнос ҳақидаги барча маълумотларни назарий-методологик жиҳатдан таҳлил, талқин қилади ва бу хусусда умумий хулосалар чиқаради. Демак, “этнология” атамаси “этнография” тушунчасига нисбатан нафақат кенгроқ тушунча, балки этнографияни этнологиянинг маълум бир қисми деб баҳолаш мумкин. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш лозимки, ҳар бир мамлакатда мазкур фаннинг пайдо бўлиши ва номланиши ўзига хос тарихга эга.

Европа мамлакатларида этнология мактабларининг шаклланиши. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Европада этнология мустақил фан сифатида дастлаб Францияда “Париж этнографлар жамияти”нинг тузилиши билан ўз тасдиғини топган. XIX аср иккинчи ярмида Европадаги бошқа йирик давлатлар сингари Франция сиёсий доиралари томонидан мустахлакачилик сиёсатининг кучайиши ва мустахлакаларни бошқариш механизмнинг мураккаблашуви, ўз-ўзидан қарам халқлар тўғрисида кенгроқ маълумотларга эга бўлиш, уларнинг миллий хусусиятлари, ўтмиш тарихи, турмуш тарзи, маданияти ва анъаналари ҳақида батафсилроқ маълумотга эга бўлишни талаб қила бошлаган. Шу боисдан ҳам этнология бу давлатда «этнография» деб юритилган. Францияда мазкур термин XIX аср охиригача илмий истеъмол доирасида бўлган. XX аср бошларида француз тадқиқотчилари томонидан этнографияга тарихий ва назарий материалларни жалб этган ҳолда изланишлар олиб боришлари натижасида этнография этнологияга айланган ва ҳозирда француз олимлари томонидан асосан этнологик тадқиқотлар олиб боришмоқда.

Халқлар тўғрисидаги фан — этнология номи билан шаклланган мамлакатлардан яна бири Германия ҳисобланади. 1789 йил Германияда европалик бўлмаган халқлар ва уларнинг маданиятларини ўргануви “*Volkerkunde*” деб юритилувчи илмий мактабга асос солинган. XIX асрнинг 30-йилларида немис сайёҳлари ва тадқиқотчилари томонидан барча халқлар ҳақидаги тадқиқотларга нисбатан «этнология» терминини кўшиб тадбиқ қилиш расм бўлган. XIX аср ўрталарига келиб эса «*Volkerkunde*» ва «этнология» иборалари бир хил маънода, яъни инсоният маданиятини тадқиқ қилувчи фан тарзида қўллана бошлаган. Қизиғи шундаки, немисларда баъзан ҳозирда ҳам мазкур термин этнологияга синоним тарзида қўлла-

нилади. Бундан ташқари, немисларда халқлар тўғрисидаги **Volkskund** (халқшунослик) деган йирик йўналиш ҳам мавжуд бўлиб, бу атама асосан немис тилида сўзлашувчи халқлар ва уларнинг маданиятига нисбатан ишлатилади. XX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб Германияда этнологик йўналишда олиб борилаётган тадқиқотлар анча самарали натижалар бера бошлаган. Айниқса, бу борада Макс Планк номидаги Этнология ва антропология илмий тадқиқот институти томонидан олиб борилаётган изланишлар алоҳида эътиборга сазовордир.

Инглиз тилида сўзлашувчи халқлар орасида этнологиянинг фан сифатида шаклланиши бирмунча бошқачароқ кечган. Аввало, инглиззабон мамлакатларда халқлар тўғрисидаги фан антропологиянинг бир қисми сифатида ўрганилган. Шу ўринда қайд этиш керакки, антропологиянинг инсоният табиатига оид биологик фан тарзида пайдо бўлишини айрим тадқиқотчи олимлар О. Госманнинг 1596 йилда айнан шу номдаги китобининг нашр этилиши билан боғлайдилар.

XVIII асрда дунё миқёсида мустамлакачилик сиёсати, ирқчилик ҳамда демографик жараёнларнинг кучайиши антропологиянинг жуда жадаллик билан ривожланишига олиб келган. Натижада, XIX асрга келиб Европа мамлакатларида «орқада қолган» ибтидоий халқларни ўрганувчи қатор антропология жамиятлар тузила бошлаган. 1906 йил инглиз этнология мактабининг асосчиларидан бири Ж. Фрээр томонидан «Ижтимоий антропология» номли янги йўналишга асос солинди. Мазкур йўналиш орқали машҳур инглиз тадқиқотчиси ўзининг мустақил мактабини яратган. Натижада у ўз қарашларини “маданий антропология” номи билан юритилувчи Э. Тайлор қарашларидан ажратиб олишга муяссар бўлган. Дарҳақиқат, «ижтимоий антропология» атамаси дунё бўйича жуда тезликда тарқалган ва кейинчалик этнологиянинг инглизча синонимига айланган. Ҳозирда ҳам айрим “ижтимоий антропология” мактаби вакиллари ўзларининг илмий изланишларини турфа хил маданиятлар соҳиблари бўлган айрим этник гуруҳлар тадқиқиға қаратадилар.

АҚШда этнология фани тараққиёти. Америкада дастлабки этнологлар жамияти 1842 йилда тузилган бўлса-да, этнология мактаблари Европанинг бошқа мамлакатларига қараганда амалда бирмунча кечроқ шаклланган. Негаки, қитъа аҳолисининг этник ранг-баранглиги ва узоқ йиллар мобайнида мазкур қитъада давом этган

ирқчилик сиёсати натижасида жисмоний антропологиянинг ирқий ва маданий фарқларигина ўрганиб келинган. Ўз ўрнида шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур йўналишга машҳур олим Генри Льюс Морган томонидан асос солинган. Унинг ибтидоий жамиятда уруғчилик, оила-никоҳ муносабатлари типлари таснифи, инсоният тарихини даврлаштириш мавзуларидаги содда тадқиқотлари бир неча ўн йиллар мобайнида Америка этнологлари учун муҳим изланиш йўналишлари сифатида хизмат қилган. XX аср ўрталарида Франс Боаснинг саъй-ҳаракати билан Америка олимлари илмий йўналишларини бирмунча чуқурлаштирганлар. Тадқиқотчилар томонидан халқларнинг маданиятидаги фарқли хусусиятларга жиддий эътибор қаратила бошланган. Франц Боас томонидан бу йўналишга “маданий антропология” (кейинчалик эса мазкур йўналиш ҳар қандай этнологик тадқиқотларга нисбатан қўлланила бошланди ёки бошқача қилиб айтганда, “этнология”нинг америкача номланиши бўлди. А.А.) номи берилган.

Россия этнология мактабининг шаклланиши. 1846 йил Рус география жамиятининг тузилиши натижасида Россияда этнография йўналишидаги дастлабки тадқиқотларга асос солинган. Ушбу жамиятнинг асосий мақсадларидан бири Россиянинг мустамлака минтақалари табиати, табиий бойликлари, ўтмиш тарихини тадқиқ этиш билан бирга мазкур минтақаларда яшовчи халқларнинг этник хусусиятларини, миллий қадриятларини ўрганиш бўлган. Айниқса, Чор Россияси маъмурларининг Сибир, Ўрта Осиё, Кавказга бўлган қизиқишлари натижасида мазкур ҳудудларни ўрганиш учун ташкил этилган қатор комплекс экспедицияларга ҳукумат томонидан молиявий кўмак берилиши мустамлака халқлар турмуш тарзи, миллий анъаналари ва этнографиясига оид муҳим маълумотларнинг йиғилишига сабаб бўлган.

Рус этнографияси мактабининг шаклланишида машҳур сайёҳ ва тадқиқотчи олим Миклухо Маклайнинг хизмати беқийсдир. У ўз тадқиқотларида инсониятнинг аجدодлари бир эканлигини, турли ирқлар ва халқлар орасида жисмоний ҳамда психологик фарқлар нисбий эмаслигини исботлашга ҳаракат қилган. Олимнинг ёзишча, халқлар орасидаги фарқ уларнинг табиий ва ижтимоий шароитлари билан изоҳланади. Миклухо Маклай ўз ҳаётининг кўп даврини Янги Гвинея папауслари ва Океания халқлари орасида ўтказиб, уларнинг турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданияти-

ни ўрганиш орқали ирқчилик назариясига қарши ишонарли маълумотлар, далилларни йиғишга муяссар бўлган.

Собиқ советлар даврида мазкур фан асосан тавсифий характерга эга бўлганлиги боис этнография деб юритилган. Қолаверса, бу илм ҳам бошқа қатор ижтимоий-гуманитар фанлар сингари коммунистик мафкура учун хизмат қилган. Бу даврда мамлакатда асосан ягона совет халқини яратиш тўғрисидаги ғоя устун бўлганлиги боис этнограф олимлар ҳам ўзларининг асосий диққат-эътиборларини кўпроқ советлар даври этнографиясини ўрганишга қаратганлар. Умуман олганда, бу даврдаги кўплаб тадқиқотлар махсус сиёсий буюртмаларни бажариш характерида бўлиб, этник ривожланишнинг барча жараёнларини ёритиб бера олмас эди. Айниқса, бу даврда этник тарих, этник онг, этник ўзликни англаш, этномиллий қадриятлар, этномаданият, этнослараро жараёнлар каби этнологиянинг асосий муаммоларини тадқиқ қилиш маълум маънода чеклаб қўйилган эди. Лекин, ўз ўрнида шуни ҳам эътироф этиш керакки, Миклухо Маклай номидаги Этнография институти (ҳозирги Россия ФА Этнология ва антропология институти. — А.А.) нафақат собиқ иттифоқ доирасида, балки дунё миқёсида ҳам мазкур йўналишда тадқиқотлар олиб борган илмий марказлардан бири сифатида фаолият кўрсатган.

Ўзбекистон ҳудудидаги дастлабки этнографик тадқиқотлар. Ўрта Осиё халқлари, шу жумладан, ўзбек халқи этнографияси ҳақидаги дастлабки маълумотлар археологик ёдгорликлар, илк ёзма манбалар ва турли қадимий тарихга оид материаллардан маълум.

Қадимги даврларда ва Ўрта асрларда Амударё ва Сирдарё бўйларида яшаган халқлар этнологиясини ўрганишда зардуштийлик динининг муқаддас китоби — “Авеста”, қадимги туркий битиклар ва сўғдий ёзувлар, Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит-турк”, Абу Бакр Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ҳамда “Насабномаи ўзбек”, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк”», Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” каби асарлари катта аҳамиятга эга.

Чор Россияси мустамлакаси ва совет даврида мамлакатимиз ҳудудида олиб борилган этнографик тадқиқотлар. XIX асрнинг 70 — 80 -йилларига келиб Ўрта Осиё халқларининг антропологияси,

миллий-этник тузилиши, анъанавий хўжалик фаолияти, моддий ва маънавий маданиятини ўрганиш борасида маълумотларни тўплаш бўйича маълум дастурлар ишлаб чиқилган.

1870 йилда Самарқанд, Бухоро, Урганч бўйича уюштирилган илмий экспедиция (Н.Н. Каразин, Н.Е. Симанов)лар ўз даври учун муҳим этнографик маълумотларни тўплаш имконини берган.

Ўрта Осиё Россия империяси томонидан босиб олинган, ўзбек халқи этнографиясини ўрганишга жиддий эътибор қаратила бошланган. Айниқса, 1895 йилда Тошкентда Археология ҳаваскорлари Туркистон тўғарагининг ташкил этилиши натижасида ўзбек халқи этнографиясига оид илмий материаллар йиғила бошланди. Шунингдек, Сатторхон Абдуғафоров, Мирзо Барот, Мулла Қосимов, Муҳаммад Вафо, Г. Арандренко, Л.С. Берг, В.Л. Вяткин, М.Ф. Гаврилов, А.Д. Гребенкин, А.А. Диваев, И.И. Иброҳимов, А.В. Каулбарс, П.Е. Кузнецов, Д.Н. Логофет, Н.А. Маев, А.Е. Снесарев, М.С. Андреев, А.А. Семенов, А.Ф. Петровский, А.П. Шишов, В.Н. Наливкин, Н.П. Маллицкийларнинг тадқиқотларида ўзбек халқининг этник тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, геополитик жойлашуви, ўзаро ички ва ташқи алоқалари, анъанавий турмуш тарзи ва маданиятига доир кўплаб илмий материаллар тўпланган.

XX асрнинг биринчи чорагида Республикамиз ҳудудида этнографик тадқиқотларни ўтказишда ёш Туркистон Республикасининг фан ва маориф ташкилотлари томонидан анча жонкуярлик кўрсатилган. 1921 йилда маҳаллий ҳокимият томонидан ўз даврининг машҳур этнограф олимларидан ташкил топган “Туркистон туб аҳолисининг маиший турмушини ўрганиш илмий комиссияси” фаолият юритган. Айнан шу комиссия иштирокида машҳур элшунос тадқиқотчи олим А.А. Диваев раҳбарлигида Сирдарё вилояти ва Ўрта Осиё халқлари этнографиясининг билимдонларидан бири М.С. Андреев бошчилигида Самарқанд вилоятида яшовчи эл-улуслар этнографияси ва бой фольклор — халқ оғзаки ижоди наъмуналарини ўрганиш бўйича этнофольклористик экспедициялар уюштирилган.

1928 — 30-йилларда йирик ўзбек фольклоршунослари Ғози — Олим Юнусов ва Ҳоди Зарипов ҳамда машҳур рус этнографи Л.П. Потапов томонидан ўзбек халқи маданияти, этнографияси ва фольклорини ўрганиш борасида уюштирилган махсус экспедициялар жараёнида ҳам маҳаллий аҳолининг ўзига хослиги юзасидан жуда бой материаллар тўпланган.

XX асрнинг 20 — 30-йилларига қадар этнография муаммолари билан кўпроқ русийзабон олимлар шуғулланган бўлсалар, 30-

йиллар охирига келиб М.А. Бикжанова, Ш. Иноғомов, Т. Мирғиёсов, М. Юсупов, Ҳ. Ҳусанбоев, Г. Алимов, А. Болтаев, М. Саиджонов каби маҳаллий мутахассис-этнографларнинг янги авлоди шаклланган. Бу даврда яратилган тадқиқотлар музейларда ва илмий марказларда бажарилган бўлиб, уларнинг асосий илмий натижалари асосан турли журналларда мақолалар тарзидагина эълон қилинган.

Этнография фани тарихшунослиги билимдонларидан бири тарих фанлари доктори А. Дониёровнинг ёзишича, ўша йилларда этнограф ва тарихчилар ўзбек ҳамда қорақалпоқ халқлари ва улар аждодларининг келиб чиқиши — этногенези муаммосини фаол ўрганишга киришганлар³. Натижада, қатор комплекс экспедициялар томонидан муҳим тадқиқотлар амалга оширилган. Бу борада, айниқса, машҳур археолог ва элшунос олим С.П. Толстов бошчилигидаги Хоразм архео-этнографик экспедицияси муҳим ўринни эгаллайди. Мазкур экспедиция таркибида ўзларининг дастлабки илмий изланишларини олиб борган Т.А. Жданко, К.Л. Задыхина, И. Жабборов, С. Камолов, Г.П. Снесарев каби тадқиқотчилар кейинчалик машҳур этнограф олимлар бўлиб етишганлар. Улар Хоразм воҳасида яшовчи халқлар — ўзбеклар, қорақалпоқлар, туркманлар ва қозоқларнинг маданияти ва турмушига оид кўплаб фундаментал асарлар яратганлар.

Хоразм экспедицияси тадқиқотлари, бир томондан, Ўзбекистон этнографлари учун минтақа халқларининг этногенези, хўжалик ўтмиши, моддий ва маънавий маданияти тарихи, турмуши ва урф-одатларини тадқиқ этишдек мураккаб масалаларни ҳал этиш имкониятини яратди. Иккинчи томондан, археологик ва этнографик тадқиқотлар, уларнинг хулосалар орқали тарихчиларнинг тадқиқотчилик амалиёти учун муҳим ҳисобланган ижтимоий институтлар ва оилавий муносабатлар тарихини асослашга хизмат қилувчи муҳим илмий асослар юзага келган.

1943 йил Ўз ФА Тарих ва археология институти таркибида Этнография бўлимининг ташкил этилиши республикада этнографик илмий изланишларни янада жонлантириб юборди, деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда тадқиқотчилар томонидан асосан тарихий ва замонавий этнография ҳамда ўзбекларнинг этник муаммолари юзасидан илмий изланишлар олиб борилди.

³ Дониёров А. Ўзбекистон этнографияси тарихидан лавҳалар (XX асрнинг 20-80 йиллари). — Т.: Янги аср авлоди, — 2003. — Б. 7.

1950 — 53-йиллар мобайнида Фарғона водийсини ўрганиш бўйича ташкил этилган экспедиция жараёнида Наманган ва Фарғона вилоятлари қишлоқ аҳолиси турмушида совет даврида юз берган ўзгаришлар коммунистик мафкура нуқтаи назаридан ўрганилган.

1960 — 70-йилларда ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи, этник таркиби ҳамда минтақалардаги қатор субэтнослар бўйича К.Ш. Шониёзов, Т. Файзиев, Б. Аҳмедов, М. Эрматов, Б.Х. Кармишева каби тадқиқотчи олимларнинг қатор фундаментал монографиялари нашр қилиниши ўзбек халқи этнографиясида этногенез ва этник тарих йўналишининг жонланишига сабаб бўлди. Шунингдек, бу даврда ўзбекистонлик қатор олимлар (К.Ш. Шониёзов, О.А. Сухарева, И.М. Жабборов, М.А. Бикжонова ва бошқ.) “Жаҳон халқлари” туркумида чиққан “*Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари*” номли икки томлик фундаментал асарнинг (М.:1962.) ёзилишида фаол қатнашдилар.

XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ўзбекистоннинг айрим минтақалари аҳолисининг этник таркибидаги ўзгаришлар ҳақида ҳудудий маълумот берувчи этнографик хариталар тайёрланди (Ш.И. Иноғомов, К. Шониёзов, Х. Тошев, Б. Аминов ва бошқ.). Ўзбекистондаги ишчилар синфининг ҳаёти ва турмушидаги ўзгаришлар хусусида этнографик тадқиқотлар (Ф.О. Орипов, Ш. Музаффаров, К.Л. Задыхина, Р. Қурбонғалиева, Т.Х. Тошев, Ҳ. Исмоилов ва бошқ.) пайдо бўлди. Бу даврда ўзбекларнинг ижтимоий ҳаёти ва анъанавий турмуш тарзига бағишланган қатор асарлар яратилди (И.М. Жабборов, С. Мирҳосилов, М. Рўзиева ва бошқ.).

Ўтган асрнинг 70 — 80-йилларида мустабид совет тузумининг мафкуравий тазйиқи туфайли барча ижтимоий фанлар каби ўзбек халқи этнологиясини ўрганиш борасида маълум даражада сусайиш, бир ёқламалик юз берди. Мамлакатда асосан ягона совет халқини яратиш тўғрисидаги ғоя устун бўлганлиги боис, этнограф олимлар ҳам ўзларининг тадқиқотларида кўпроқ советлар даври этнографиясини ўрганишга асосий эътиборни қаратганлар. Советлар даврида барча ижтимоий фанлар каби этнография фани ҳам коммунистик мафкурага бўйсундирилди. Ушбу йўналишда бажарилган тадқиқотлар, табиий равишда коммунистик мафкура призмасидан ўтказилган. Лекин, шунга қарамасдан, К.Ш. Шониёзов ва Ҳ. Исмоиловлар ҳаммуаллифлигида “Ўзбеклар моддий маданиятидан этнографик лавҳалар» (1981), С.С. Губаеванинг «Фарғона водийси аҳолиси ва унинг этник таркиби» (1983), Ҳ. Тошевнинг «Зараф-

У - 7022/2

шон ўзбекларининг ижтимоий турмуши ва хўжалиги» (1987), Т. Тошбоева ва М. Савуровнинг «Ўзбек оиласи турмушидаги анъанавийлик ва замонавийлик» (1989) каби асарлари эълон қилинди.

Мустақиллик йилларида этнология фани. XX аср давомида этнология йўналишида бой эмпирик ва назарий материаллар йиғилди. XX асрнинг биринчи ярмида бажарилган академик тадқиқотларда кўпроқ ўтмишга айланаётган анъанавий урф-одатлар тўғрисидаги маълумотларни ёзиб олишга диққат-эътибор қаратилган бўлса, XX аср иккинчи ярмидан бошлаб мавжуд вазият ўзгарди ва этнологик материалларнинг қўлами кенгайди, амалий кадр-қиммати оша бошлади.

Юртимиз мустақилликка эришганидан кейин этнология фани ҳам янги босқичга кўтарилди. Айниқса, этногенез ва этник тарих муаммолари бўйича қатор тадқиқотлар яратилди. Бу соҳада этнология фани дарғаларидан бири, академик Карим Шониёзовнинг қатор фундаментал тадқиқотлари ва монографиялари алоҳида эътиборга моликдир. Заҳматқаш ва фидойи олим К. Шониёзов ўзининг қарийб ярим асрлик илмий фаолияти мобайнида Ўрта Осиё минтақасида яшовчи ўзбеклар ва бошқа қардош халқлар этногенези ва этник тарихини изчил ўрганди. Натижада, бу мавзу доирасида бир неча йирик монографиялар ва юздан ортиқ илмий мақолалар яратилди. Олимнинг «Ўзбек қарлуқлари» (Т.:1964), «Ўзбек халқининг этник тарихига оид»(Т.:1974), «Ўзбек халқининг моддий маданиятидан этнографик лавҳалар»(Т.:1981), «Қанғ давлати ва қанғиллар»(Т.:1990), «Қарлуқ давлати ва қарлуқлар»(Т.:1999), «Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни»(Т.:2000) каби фундаментал монографиялари бой тарихий манбалар, кўпдан-кўп фольклор-этнографик экспедицияларнинг материаллари асосида яратилгани билан муҳим аҳамият касб этади. К. Шониёзов ўзининг ўзбек халқи этногенези ва этник тарихига оид фундаментал тадқиқотлари орқали ўзбек халқи этник тарихини ўрганишда янги илмий йўналишга асос солди. Тарихий ва этнографик маълумотларни археология, антропология, нумизматика, фольклоршунослик ва тилшунослик каби ёндош фанлар ютуқлари билан қиёсий ўрганиш ва муаммони ёритишда муайян илмий ҳулосаларга келиш Ўзбекистон этнологияси фанида Карим Шониёзов асос солган янги йўналишнинг муҳим бир хусусиятидир. Шунинг учун ҳам академик олимнинг тадқиқотлари нафақат республикамиздаги илмий жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинган, балки хорижлик мутахассислар томонидан ҳам эъгироф этилган.

Этногенез ва этник тарих муаммоларини тадқиқ қилишда академик А. Асқаровнинг ҳам хизматлари каттадир. Таниқли олим ўз тадқиқотларида биринчилардан бўлиб тарихий ва археологик, этнографик ва антропологик манбаларга ҳамда адабиётларга асосланиб, ўзбекларнинг шаклланиш жараёнини бир неча босқичларга бўлиб тадқиқ қилган ва қатор назарий-методологик ҳамда илмий концептуал хулосалар чиқарган. Муаллиф кейинги йиллардаги тадқиқотларида этногенез ва этник тарих муаммолари билан жиддий шуғулланиб, этнос назариясига оид бир қатор илмий анжуманлар ва семинарлар ташкил этди ҳамда бу борада ўзининг қатор илмий-назарий ҳамда методологик қарашларини илгари сурди.

Шунингдек, бу даврда халқимизнинг моддий ва маънавий маданияти, оилавий ва жамоавий ҳаёти, этнослараро жараёнларни ўрганиш борасида ҳам анча самарали ишлар бажарилди. Хусусан, ўзбек оиласи тарихи (О. Бўриев), тўй ва мотам маросимлари (Х. Исмоилов, Қ. Насриддинов), анъанавий уй хунармандчилиги (Х. Тошев ва М. Ўроқов), ўзбеклар орасидаги маҳалла ва қўниқўшничилик анъаналари (З. Орифхонова), қадимий диний эътиқодлар ва уларнинг ўзбек халқи турмуш тарзидаги излари (А. Аширов), этнослараро жараёнлар (У. Абдуллаев) мавзулари доирасида қатор илмий монография ва рисоалар эълон қилинди. Шу билан бирга Ўзбекистоннинг тарихий этнографик минтақалари - Тошкент шаҳри (З. Орифхонова, Г. Зуннунова), Бухоро воҳаси (А. Жумаев, М. Қурбонова), Фарғона водийси (Ш. Абдуллаев, У. Абдуллаев, В. Ҳақлиев, А. Аширов, Б. Турсунов, И. Хўжахонов), Жанубий Ўзбекистон (О. Бўриев, Қ. Насриддинов, Ф. Раҳмонов, Г. Тошева, С. Турсунов, А. Қаюмов, Б. Ҳамроқулова, М. Ибрагимова) этнологиясини тадқиқ этиш борасида самарали натижаларга эришилди.

Ўзбекистонда этнография ва этнология фанининг тарихшунослиги (А. Дониёров, Д. Ҳошимова), мазкур фаннинг Олий ўқув юртларида ўқитилиши бўйича қўлланма ва рисоалар (И. Жабборов, О. Бўриев, Т. Салимов, Б. Исоқов), этнология атамаларнинг қисқача луғати (О. Бўриев ва Т. Хўжамбердиев) чоп этилди.

Ҳозирги даврга келиб, Ўзбекистон Республикасининг қатор илмий масканларида мазкур йўналишда жиддий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Жумладан, ЎзР ФА Тарих институти Этнология бўлими, ЎзМУда «Археология ва этнология» кафедраси, ТерДУ ва Қарши ДУда Этнология илмий маркази фаолият кўрсатмоқда. Мамла-

катимиз бўйича доимий ва мавсумий илмий экспедициялар уюштирилмоқда. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммоларига бағишланган бир қатор халқаро ва минтақавий анжуманлар (1999, 2000, 2004, 2005, 2007) ташкил этилди. Этнология фанининг сўнгги натижаларига бағишланган «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумидаги илмий конференцияни ҳар икки йилда ўтказиш яхши бир анъанага айланиб улгурди.

Мамлакатимиз этнологлари АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Жанубий Корея, Туркия, Марказий Осиё республикалари этнологлари билан илмий-амалий ҳамкорлик алоқаларини ўрнатганлар. Россия ФА Этнология ва антропология институти билан ҳам доимий ҳамкорлик йўлга қўйилган. Бундай илмий алоқалар юртимизда этнология жаҳон илми билан ўзаро уйғун ривожланаётганлигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги даврда этнологик тадқиқотлар жамият ҳаётининг турли соҳаларида ўта муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этиб бормоқда. Этнолог олимларнинг билими ва маслаҳатларидан сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни ҳал этишда кенг фойдаланилмоқда. Фан ютуқлари коммуникация тизимида, халқаро савдода, дипломатияда ва бошқа қатор соҳаларда самарали қўлланилмоқда. Сўнгги йилларда этнологиянинг қўплаб бошқа ёндош фанлар билан доимий алоқалари самараси сифатида этнопсихология, этнолингвистика, этнодемография, этномаданият, этнопедагогика, этнофольклористика, этнозоология, этноботаника, каби янги йўналишлар пайдо бўлди. Ана шу ютуқларга таяниб айтиш мумкинки, этнология бугунги кунга келиб ўзининг янги бир ривожланиш босқичига кўтарилди.

1.2. Этнология фанинг предмети

Ҳар бир фан изланиш предмети ва усуллари билан бошқа фанлардан фарқланиб туради.

Этнология фан сифатида пайдо бўлганидан то ҳозирги даврга қадар унинг асосий тадқиқот объекти халқ ва халқларнинг маданий ўзига хослиги бўлиб келган. Муҳтасар қилиб тушунтирилса, мазкур фан орқали турли халқлар этногенези ва этник тарихи, анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар, моддий ва маънавий маданият муаммолари ҳамда этнослараро жараёнлар тадқиқ қилади. Демак, фикримизча, этнология асосий тадқиқот объекти

сифатида этнос билан боғлиқ қуйидаги жиҳатларни ўрганади (этнология предметини маълум бир тартибда баён қилишда биз фандаги анъанавий қарашлардан янги ноанъанавий нуқтаи назарлар, мулоҳазалар томон ҳаракатланишни маъқул деб билдик.):

- ◆ этногенез ва этник тарих муаммолари;
- ◆ этниклик ва этник гуруҳлар муаммоси;
- ◆ халқларнинг маънавий дунёси моддий маданияти;
- ◆ халқларнинг эътиқодий қарашлари, миллий маросим ва урф-одатлари;
- ◆ турли халқларнинг қариндошлик тизими: қариндош-уруғчилик алоқалари ва қўни-қўшничилик муносабатлари;
- ◆ халқларнинг ижтимоий ва сиёсий тузилмалари (оила, жамият ва сиёсат);
- ◆ турли халқларга хос таълим-тарбия анъаналари тизими;
- ◆ бир халқ маданиятининг турли компонентлари орасидаги ўзаро алоқа ва боғлиқлик муаммолари;
- ◆ у ёки бу халқ маданий хусусиятлари такомилли ёки таназзули динамикаси (маданий ўзгаришлар);
- ◆ турли халқлар этнопсихологиясидаги ўзига хосликлар;
- ◆ турли халқлар мавжуд ҳаёт тарзининг, табиий-географик муҳитга мослашиши;
- ◆ этнос ва биосфера;
- ◆ этнослар қадриятларини таққослаш;
- ◆ турли халқларни дунё миқёсида таққослаш;
- ◆ маданиятлараро мулоқотларнинг ўзига хос хусусиятлари;
- ◆ этносларнинг пайдо бўлиши ва бўлиниб кетиши сабаблари;
- ◆ халқларнинг жойлашуви;
- ◆ этнослар ва демографик жараёнлар;
- ◆ этнос вакилларининг иқтисодий муносабатлари;
- ◆ этнолингвистика ва этномаданият муаммолари;
- ◆ анъана ва маросимларнинг пайдо бўлиши, тараққиёти, инновация ҳамда трансформациялашуви;

Ушбу рўйхатни янада кичикроқ қисмларга бўлган ҳолда давом эттириш мумкин. Бироқ, шунинг ўзи ҳам этнологиянинг тадқиқот объекти ҳаддан ташқари кўп қиррали, амалда унга дахлдор бўлмаган масаланинг ўзи йўқ эканлигидан далолат беради. Қолаверса, ушбу маълумотлар этнологиянинг асосий пойдевори ёзма манбалар ҳамда моддий ёдгорликлардан иборат бўлган анъанавий тарих фанидан бирмунча кенгроқ эканлигидан далолат бериб турибди.

Шунингдек, этнологияда инсоният тарихининг дастлабки ёзма маданият шакллангангунича бўлган даврда яшаган ва ўзларининг алоҳида ёзувларига эга бўлган халқлар — этнослар асосий тадқиқот объекти сифатида ўрганилади.

Олдинги қисмларда таъкидлаганимиздек, XIX аср охирида Европада этнологиянинг асосий мавзуси ибтидоий шароитда яшаётган «примитив» халқлар бўлган эди. Европалик тадқиқотчилар бу халқлар мисолида гўёки ўзларининг қайсидир маънода узоқ ўтмишдаги «тирик аجدодлари»ни ҳис қилганлар. Айнан шу сабабга биноан ушбу халқлар европалик тадқиқотчиларни кўпроқ қизиқтирган. Шунинг учун ҳам европаликлар «орқада қолган» халқларга нисбатан «*primitivi*», яъни «биринчи» деган иборани қўллаганлар. «Биринчи» халқлар тўғрисида XIX асрдаги этнология мактабларининг йирик намояндаларидан бири Льюис Генри Морганнинг «*Қадимги жамият*», Эдуард Тэйлорнинг «*Ибтидоий маданият*» каби оламга машҳур асарлари пайдо бўлган. Шунингдек, немис этнологиясининг асосчиларидан Теодор Вайц ва Адольф Бастиан тадқиқотлари ҳам «ибтидоий халқлар»га бағишланган бўлиб, улар мазкур халқларни «маданий ривожланган халқлар», яъни Европа халқлари билан ўзаро қиёсий равишда ўрганишга бағишлаган.

Ўтган юз йилликда мазкур фан доирасида олиб борилган тадқиқотлар туфайли этнология Олий ўқув юртлари ўқув предметига айланган ва дунёнинг кўплаб машҳур университетларида махсус фан сифатида ўқитила бошланган. Бунинг пировард натижасида этнологияга янгича қарашлар билан қуролланган фан намояндалари — назариётчи этнологлар кириб келганлар⁴. Шу боисдан ҳам этнологиянинг мавзуси такомиллашиб борган. Фандаги мавжуд баъзи қарашлар ҳамда ғоялар жиддий танқид остига олинган. Оқибатда уларнинг айримлари кейинчалик буткул илмий муомаладан чиқиб кетган.

Этнологияда, аввало, халқларнинг ибтидоий ва цивилизациялашган ҳолда бўлинишига оид нуқтаи назарлар жиддий танқид остига олинган. Янги авлод тадқиқотчилари фикрича, «ибтидоий» деб аталган халқлар ҳам худди «цивилизациялашган» деб ҳисобланган европаликлар сингари ўзларининг тарихи ва маданиятига эга бўлганлар. Ўз навбатида, улар, олдинги тадқиқотчилар таъкидлаганларидек, инсоният тарихининг дастлабки босқичларига таал-

⁴ Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. — М., Academia, 2000. — С.16.

луқли эмас ва мазкур жамоалар ҳам бошқа халқлар сингари ибтидоийликдан анча йироқ халқлар ҳисобланади. Инчунун, бу борада уларни фақатгина атрофдаги оламга бўлган муносабати, тафаккури борасидагина ибтидоий деб ҳисоблаш мумкин. Бундай қараш дастлаб машҳур немис этнолог олими Рихард Турнвальд (1869 — 1954 йй.) томонидан билдирилган. Унинг фикрича, «ибтидоий халқ» тушунчасини таҳлил қилиш асносида бир омил ўта муҳимдир. Бу омил табиатни ўзлаштиришдаги билим, малака ва меҳнат қуроллари ҳамда мосламалар масаласига дахлдор. Р. Турнвальд фикрича, «ибтидоий» атамасини яшаш ва овқатланиш учун энг оддий меҳнат қуролларидан фойдаланган ва атрофдаги олам тўғрисида жуда кам билимга эга бўлган қабилаларга нисбатангина қўллаш жоиздир. Бундай техник қуролланиш ва табиий қонунларни билиш меъёрларидан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, Турнвальд айтганидек, «табиатни бўйсундирган одамлар» ҳозирги замонавий индустриалашган жамиятга қараганда ҳақиқатдан ҳам кўпроқ табиатга боғлиқ бўлганлар. Бироқ, бу ўринда ўз-ўзидан иккинчи мулоҳаза пайдо бўлади. Яъни, агар инсонларнинг табиатдан мустақил бўлиб яшашларига қарамай, бугунги замонавий кишилар иккинчи бир кўриниш — техникага боғланиб қолишларига сабаб бўлади. Айнан шу нуқтаи назардан айрим олимлар юқоридаги мулоҳазага асосланиб, этнологияда «ибтидоий халқлар» иборасини қолдиришни, лекин бунда табиатдан узилмаган ва ўзларининг ижтимоий меъёрларини сақлаб қолган жамоалар ҳамда маданиятларни англаш ғоясини илгари сурганлар.

Ўз навбатида, бошқа бир олимлар гуруҳи эса «ибтидоий халқлар» иборасининг қўлланишига қатъий қарши чиққанлар. Улар «фанда бундай иборанинг қўлланиши, шубҳасиз унга қарама-қарши бўлган «маданий халқлар» термини пайдо бўлишини тақозо этади ва бу эса биринчи гуруҳга кирувчи халқларнинг таҳқирланишига сабаб бўлади», — деб таъкидлайдилар. Дарҳақиқат, сайёрамизнинг турли минтақаларида яшовчи халқлар, этник гуруҳлар ҳаёти, ўтмиш тарихи, турли-туман цивилизациялар ва маданиятлар тараққиётига назар ташлар эканмиз, ўзининг тарихий тараққиётида маданиятга кўра бирор-бир даражада ривожланишга эришмаган инсонлар жамоасини топиш жуда мушкул. Ҳатто тош даври одамлари тўғрисида гапирадиган бўлсак, улар ҳам дастлаб тош, суяк, ёғочдан ясалган меҳнат қуролларини ривожлантириб борганликлари тарихий-археологик манбалардан маълумдир.

XVII — XIX аср тадқиқотчилари таъкидлаганларидек, ҳозирги даврда сайёрамизда ибтидоий одамлар мавжуд эмас. Ҳар бир этник жамоа ёки халқ ўзига хос маданият соҳибидир. Шу туфайли бугунги кунда «маданиятли халқ», «маданиятсиз халқ» деган ибораларни қўллаш илмий жиҳатдан ўринсиздир. Фақатгина маданиятнинг турли кўринишлари тўғрисидагина гап юритиш мумкин. Шунинг учун ҳам, айнан турли маданиятларнинг ўзига хос хусусиятлари ва турфа хил маҳаллий маънавий этно-миллий маданиятлар этнологиянинг асосий тадқиқот предметлари ҳисобланади. Қолаверса, кейинги вақтларда этнологияда локал (маҳаллий) маданиятларни ўрганиш борасида анча самарали илмий тадқиқотлар бажарилмоқда.

Шу билан бирга, турли олимлар томонидан «ибтидоий халқлар» термини ўрнига бошқа қатор тушунча ва атамалар тавсия қилинган бўлиб, тадқиқотчилар фикрича, мазкур ибора этнологиянинг янги мавзулари ва ўрганиш объекти доирасига кўпроқ тўғри келади. Турли даврларда этнологияга «архаик маданият», «индустрлаштиришгача бўлган жамият», «анъанавий жамият», «ёзувсиз жамият», «қабилавий иттифоқ» ва шу каби атамалар тавсия қилинган. Шубҳасиз, мазкур ибораларнинг ҳар бири маълум бир этник маданиятнинг ўзига хос томонларини ифодалайди. Шу боис, гарчи, улардан бирортаси ҳам «ибтидоий халқлар» терминига алмаштирилмаган бўлсада, замонавий этнологияда уларнинг барчаси масаланинг у ёки бу жиҳатларини ифодалаш нуқтаи назаридан қўлланилади.

Этнологиянинг замонавий муаммолари. Ўтган XX аср охириги чорагида этнологияда янгича йўналишларнинг пайдо бўлиши мазкур фан доирасида бажарилаётган тадқиқотларнинг ҳам тубдан, ҳам мазмунан, ҳам моҳиятан ўзгаришига олиб келди. Айнан шу даврдан бошлаб тадқиқотчилар томонидан анъанавий кўринишни олган узоқ юртлардаги ўзига хос экзогамик маданиятлар эмас, балки, замонавий жамиятларни ўрганишга кўпроқ эътибор қаратила бошланди. Натижада қатор янги назариялар ва мактаблар пайдо бўлди. Тадқиқотчилар томонидан этнологиянинг ўзига хос янги йўналишлари бўйича илмий ишлар бажарила бошланди. Жумладан, Фарбий Европа илмида ижтимоий этнология, ҳуқуқий этнология, сиёсий этнология, диний этнология, хўжалик (иқтисодий) этнологияси шаклланди ва истиқболли ривожланиб бормоқда. Умуман олганда, ҳозирги даврда этнология соҳасида тадқиқот олиб борувчи ёки ушбу фанга қизиқувчилар:

- ♦ Инсоният ўзини ўраб турган теварак атрофни қандай ҳолда тасаввур қилади?
- ♦ Одамлар тасаввурда моддий оламдаги предметлар қандай маъно касб этади ва ушбу қарашларнинг ўзгариш жараёни қандай кечади?
- ♦ Маданиятлараро муносабатлар анъанавий ва замонавий маданиятларга қандай таъсир ўтказиши?
- ♦ Дунёнинг этник манзараси ўзида нимани акс эттиради ва бу манзаранинг ўзгариши қандай механизмлар асосида юз беради?
- ♦ У ёки бу маданият вакиллари содир бўладиган ўзгаришларга қай тарзда мослашуви ва ўз навбатида, унинг яшаётган жамиятига мослашиши қандай меёрларга асосланади?
- ♦ Замонавий индустриал жамиятда этно-миллий маданиятларнинг роли ва ўрни қандай?
- ♦ Ҳар қандай ҳолатда этнос вакиллари тафаккурида нима ўзгармайди ёки нима буткул унутулиши ёхуд ўзгариши мумкин ва ўз навбатида бу жараён қандай кечади?
- ♦ Маданиятларнинг ўзининг ичидаги ўзаро боғлиқлик ва алоқалар қай тарзда юз беради?
- ♦ Этник маданиятда барча тизимни мустаҳкам ушлаб турувчи ва жамият ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар жараёнида ҳимоя қилувчи мустаҳкам ўзгармас қисм, асос мавжудми? — деган қатор саволлар занжирига тўғри жавоб излайди.

Шубҳасиз, мазкур муаммоларнинг аксарияти охириги ўн йилликларда этнологлар диққат-эътиборини ўзига жалб этиб, илмий-тадқиқот муаммосига айланди. Бу борада, айниқса, Ғарб мамлакатларида сўнгги ўн йилликларда этнология фани «постмодернизм» фалсафасига асосланган бўлиб, бунда бевосита ижтимоий гуруҳлар орасидаги этнослараро жараёнларни тадқиқ қилиш асосий мақсад-муддаолардан бири ҳисобланади. Шунингдек, локал ва глобал жараёнларни тадқиқ этишда олимлар томонидан тадқиқий танлаш масаласига эътибор кучайди. Бунда жамият ҳаётидаги барча жараёнлар эмас, балки этнос ва маданиятнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, энг муҳим деб ҳисобланган қарашларгина тадқиқ қилинмоқда. Бошқача ифодалайдиган бўлсак, бажарилаётган тадқиқотларда асосий эътибор инсониятнинг ривожланиш босқичлари, яъни унинг заминда пайдо бўлганидан то ҳозирги давргача бўлган тарихий йўлининг глобал миқёсдаги тавсифига эмас, балки муаммовий танланиш асосидаги тадқиқотларга қара-

тилмоқда. Зеро, ривожланган мамлакатларда этнология йўналишида бажарилаётган илмий ишларнинг аксарияти жамият ҳаётида айнан муҳим ва долзарб деб эътироф этилган ижтимоий муаммолар доирасида амалга оширилмоқда.

Дунё миқёсида олиб борилаётган этнологик тадқиқотлар орасида Россия этнология мактаби ўзига хослиги билан ажралиб туради. Россияда XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб айрим тадқиқотчилар томонидан этнос назарияси рад этилиб, этниклик ва маданий антропология йўналишидаги тадқиқотлар бажарилмоқда. Россиянинг марказий шаҳарларида, хусусан, Санкт-Петербург Давлат университетида маданий антропология ва этник социология кафедраси ташкил этилди, Европа ва АҚШ олимларининг жиддий муҳим асарлари таржима қилина бошланди. Антропология ва этнологияга оид қатор ўқув қўлланмалари, илмий асарлар чоп этилди. Ушбу фан соҳасида Россиядаги энг йирик илмий марказлардан бири Миклухо Маклай номидаги Этнография институти номи ҳам Этнология ва антропология институти деб ўзгартирилди ҳамда институтнинг тадқиқот мавзулари ҳам мазкур йўналишларга мослаштирилди. Юртимизда эса мустақиллик даврида Республикамизнинг турли тарихий-этнографик минтақалари, жумладан, Фарғона водийси, Жанубий Ўзбекистон, Бухоро ва Хоразм каби тарихий-этнографик минтақалари этнологияси ва бу минтақалар аҳолиси этномаданиятидаги маҳаллий хусусиятлар, моддий ва маънавий маданиятдаги трансформацион, этнослараро жараёнлар, мамлакатимиз ҳудудида истиқомат қилувчи турли диаспоралар* ва ирредентлар* этнологияси, анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар, замонавий шаҳар муҳитида анъанавий миллий қадриятларнинг сақланиб қолиш омиллари, замонавий этник жараёнлар

* *Диаспора* (diaspora — лотинча - “жойлашув”; инглизча. - diaspora) атамаси тор маънода — Бобил томонидан Исроил подшолиги (мил. авв. VI аср.) босиб олинганидан сўнг ташкил қилинган яшаш жойлари, кейинчалик эса Фаластиндан ташқарида дунё бўйича барпо этилган яшаш жойларига нисбатан қўлланган; б) кенг маънода у ёки бу этник гуруҳнинг тарихий ватанидан ажралган ҳолдаги яшаш манзилларига нисбатан ишлатилади. Мисол учун, корейс диаспораси, ирланд диаспораси.

* Бирор бир этник гуруҳ ёки этнос ўзининг миллий-этник ҳамда сиёсий-давлат уюшмаси билан чегара минтақада яшаса, у ирредента италянча — irredento - “ҳалос бўлмаган” дейилади. Масалан, Ўзбекистондаги қирғизлар, туркманлар ва тожиклар диаспора бўла олмайди, улар ирредентлар дейилади. Ёки, аксинча Ўзбекистонга қўшни мамлакатларда яшовчи ўзбеклар ҳам этнологияда ирредентлар ҳисобланади.

каби кўплаб мавзуларда тадқиқотлар бажарилмоқда. Бир сўз билан айтганда, этнологиянинг тадқиқот мавзуси доимий равишда кенгайиб бормоқда ва бу эса маълум маънода фанга мукаммал таъриф бериш имконини чекламоқда. Тўғри, бугунги кунга қадар турли услубий қарашлар ва ғоялар асосида этнологияга берилган ўнлаб таърифлар мавжуд бўлиб, улар этнологиянинг айрим муҳим томонларинигина ўзига қамраб олган. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, **этнология - турли этник гуруҳларнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини, улардаги этник ўзликни англаш, маданий бошқарув шакллари ҳамда жамоавий муносабатлар қонуниятларини, шахслараро алоқаларни ҳамда ижтимоий муҳитни ўрганувчи фандир.**

Шубҳасиз, мазкур таърифни этнологияга берилган энг мақбул ва мазкур фаннинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган якуний мукаммал таъриф, деб бўлмайди. Келгуси авлод тадқиқотчилари томонидан этнологиянинг янада мукаммал ва барча мутахассислар томонидан эътироф этиладиган таърифи яратилса ажаб эмас.

Ҳозирги даврда замонавий этнологиянинг тадқиқот майдони анча кенг бўлиб, унинг турли йўналишлари у ёки бу кўринишда мазкур фанга яқин бўлган ёндош фанлар билан туташиб кетган. Айниқса, этнология социология, маданиятшунослик, психология, антропология, сиёсатшунослик, фольклоршунослик каби фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда тараққий этиб бормоқда.

1.3. Этнология методлари

Ҳар бир фан зарурий билимларни жалб этган, улардан унумли фойдаланган ҳолда аниқ тадқиқот объектини ўрганишга қаратилган бўлади. Лекин, ҳар бир фандаги билим объектининг ўзига хослиги тадқиқотчилар олдига ўрганилаётган объектга оид тўлиқ ва аниқ маълумотларга эга бўлиш талабини қўяди.

Замонавий этнологияда илмий таҳлил учун турли-туман материаллар: тадқиқотлар натижаси ва этнограф олимларнинг турли дала ёзувлари, саёхатчиларнинг сафарномалари, кузатувлари, фольклор намуналари ва бадий матнлар, этносоциологик ва этнопсихологик материаллар, публицистик матнлар, расмий ҳужжатлар, тарихий ва ижтимоий-сиёсий адабиётлардан фойдаланилади. Булардан ташқари тадқиқ қилинаётган этнос вакиллари билан бевоқиф мулоқот жараёнида уларнинг турли ҳолатларга муносабатла-

ри, баҳс-мунозаралар ва суҳбатларда билдирган фикр-мулоҳазалари ва далилларининг мантиқлилиги, теварак-атрофдаги турли кўри-нишларни изоҳлаш йўллари ва шахсий хулқ-атворларини кузатув натижалари ҳам муҳим роль ўйнайди. Шубҳасиз, бундай маълумотларни йиғиш тадқиқотчидан маълум методларни ўзлаштириб олишни талаб қилади. Ҳозирги даврда замонавий этнологияда ўзига хос тадқиқот методлари мажмуи шаклланган бўлиб, уларга *дала тадқиқотлари, ёзма манбаларни ўрганиш, халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш, статистик материаллар (аввало турли даврларда бажарилган аҳолини рўйхатга олиш материаллари)ни таҳлил қилиш* киради.

Ёзма манбаларни ўрганиш этнологиянинг энг муҳим методларидан бири бўлиб, унинг қиммати ўрганилаётган халқ ва унинг маданияти тўғрисида аниқ ва тўлақонли маълумотларни бериши билан ажралиб туради. Ёзма манбалар нафақат этнология, шу билан бирга тарих фани учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ёзма манбалар асосан инсоннинг ижтимоий фаолияти, аниқроғи, кишиларнинг ўзаро муносабатлари натижаси ўлароқ яратилган ва ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазиятни, тарихий воқеа, ҳодиса, жараёнларни акс эттирган манбалардир. Ёзма манбаларга, одатда, маълум бир халқ вакиллари ҳисобланган муаллифлар томонидан ўзларининг ёки бошқа халқларнинг тарихи ҳамда маданияти тўғрисида ёзиб қолдирилган қўлёзма асарлар, тарихий манбалар киради. Шунингдек, ёзма манбаларга олий ва маҳаллий ҳукмдорлар маҳкамасидан чиққан расмий ҳужжатлар (ёрлиқлар, фармонлар, иноятномалар ва б.), тарихий, гео-космографик ҳамда биографик асарлар ҳам киради. Ёзма манбалар доимий равишда бир неча авлод тадқиқотчилари учун қизиқарли манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Турли халқлар ижтимоий-иқтисодий хусусиятларини ўрганишда расмий ҳужжатлар, молиявий-ҳисобот дафтарлари ва ёзишмаларнинг аҳамияти ҳам бениҳоят каттадир. Расмий ҳужжатлар ижтимоий-сиёсий ҳаётни маълум бир юридик шаклда бевосита ва кўп ҳолларда айнан қайд этилганлиги билан ҳам қимматлидир. Лекин, айни вақтда баъзан уларнинг орасида, айниқса, расмий ёзишмаларда атайлаб сохта маълумотлар берилганлари ҳам учраб туришини унутмаслик лозим. Шунинг учун ҳам мазкур манбалардан фойдаланилганда ўзига хос диққат-эътибор ва эҳтиёткорлик талаб қилинади. Ҳужжатлар устида иш олиб борилганда, аниқроғи

ундан бирор бир ижтимоий-сиёсий жараённи талқин этишда фойдаланилганда бир ҳужжат билан чегараланмаслик, ўхшаш ҳужжатларни ўзаро қиёсий таҳлил этиб ўрганмоқ зарур. Қолаверса, ҳозирги кунда бундай тарихий-маданий ёзувлар этнологлар қизиқадиган ягона манба тури бўлиб ҳисобланмайди. Айни замонда турли даврлардаги халқлар ҳаёти ва маданиятига бағишланган ҳар хил ёзма манбалар мавжуд бўлиб, уларнинг кўп қисми ҳозиргача батафсил ўрганилмаган. Бундай ёзма манбалар жумласига, сайёҳлар ва географларнинг сафарлари тўғрисидаги хабарномалари, ўтказилган турли-туман экспедициялар ҳисоботлари, матрослар ва аскарларнинг кундаликлари, элчиларнинг ҳисоботлари, савдогарларнинг сафарномалари, оддий халқ вакилларининг давлат раҳбарлигига ёзган мактублари ва шу каби бир қатор ёзма материаллар кирази.

Этнология илмида халқнинг тарихий тафаккурини акс эттирувчи *халқ оғзаки ижоди* намуналари ҳам муҳим манба ҳисобланади. Халқ оғзаки ижодиёти маданиятнинг энг қадимги соҳаларидан бўлиб, унинг илдизи инсониятнинг энг қадимги тарихига бориб тақалади. Оғзаки адабиётнинг айрим намуналари қадимги юнон тарихчилари ва Табарий, Маъсудий, Абу Райҳон Беруний, Ибн ал-Асир каби Шарқ олимларининг асарлари орқали бизгача етиб келган. Қаюмарс, Жамшид ва Сиёвуш ҳақидаги афсоналар, Тумарис ва Широқ ҳақидаги қиссалар ҳам шулар жумласидандир. Анъанавий уруғ-жамоавий, хўжалик муносабатларини, умуман олганда, туркий халқларга хос миллий-этник қадриятларни тадқиқ қилишда «Гўрўғли», «Алпомиш» каби дostonлар, шунингдек, халқ эртаклари, ривоятлар, маросим кўшиқлари, матал ва топишмоқларнинг ўрни бениҳоят каттадир. Ёзма адабиётдан аввал пайдо бўлган бу халқ дурдоналари турли ижтимоий қатлам вакиллари ҳисобланган кишиларнинг турмуш тарзи, маънавий қиёфаси, урф-одатлари, айниқса, узоқ ўтмиш даврлардаги ижтимоий муносабатлар тўғрисида гоят қимматли маълумотлар беради. Қолаверса, этнологик тадқиқотлар жараёнида ўтказилган тажриба кўни-кўшни бўлиб яшаган халқларда ҳам тарихий тафаккурнинг шаклланиши айрим ҳолларда тубдан бошқа-бошқа бўлиши мумкинлигидан далолат беради. Аждодлари кўчманчи ёки яримкўчманчи чорвачилик билан шуғулланган халқлар ҳатто ҳозирги кунгача ўзларининг аждодлари шажарасини яхши билишлари билан бирга, уларнинг қайси уруғ ва шу уруғнинг қайси шохобчасига мансублиги, аждодлари

қаердан келганлигидан тортиб уларнинг анъанавий машғулот турларигача маълум даражада яхши биладилар. Шубҳасиз, бундай қимматли манбалар кўпинча оғзаки ижод орқали аجدодлардан авлодларга ўтиб сақланиб келади. Халқ оғзаки ижодига оид материаллар бугунги глобаллашув ва замонавий этник жараёнлар тасирида йўқолиб бормоқда. Ҳатто, яқин келажакда бундай манбаларнинг айримлари буткул йўқолиб кетиши хавфи мавжуд.

Этнологияда тарих, этномаданият ва кўпроқ моддий маданиятнинг тадқиқ қилишда *археологик материаллардан* ҳам кенг фойдаланилади. Археологик моддий (ашёвий) манбалар дейилганда, инсониятнинг аجدодлари яшаган қадимий мақонлардан топишган меҳнат ва уруш қуроллари, улар дафн этилган жойлар, кейинги тараққиёт жараёнида қурилган бино ва иншоотлар (қалъа ва қасрлар, ҳаммомлар ва қарвонсаройлар, хунармандчилик устахоналари ҳамда сув иншоотлари кабилар)нинг қолдиқлари, уй-рўзғор ва зебзийнат буюмлари тушунилади. Ёзма ва оғзаки манбаларга қараганда, археологик моддий ашёлар бирмунча ишончлироқ манба ҳисобланади. Улар ёрдамида маълум бир тарихий воқеанинг аниқ вақти ёки моддий маданият қуролининг тарқалиш даврини нисбатан осонроқ белгилаш мумкин. Бу методнинг юқори сифатлилиги бугунги кунда археологик материалларни замонавий шаклда ўрганиш ва баҳолаш мезонларига асосланади. Жумладан, ҳозирда археологик материалларни ўрганишда статистик методлардан кенг равишда фойдаланилмоқда. Шунингдек, сўнгги йилларда этноархеология каби йўналиш ҳам жадал ривожланиб бормоқда. Дескриптив (тавсифий) статистикани қўллаш археологик материаллар захирасини тўлалигича очишга қўмаклашса, аналитик статистика эса археологик материалларнинг типологияси ва илмий гипотезалари, фаразларини текшириш имконини беради. Ўз навбатида, мазкур маълумотлар таҳлили ва талқини, илмий қиммати этнологияга оид назариялар, ғоялар, концепциялар ва маданият моделларини пайдо бўлишига асос бўлиб хизмат қилади.

Этнологик тадқиқотлардаги муҳим методлардан яна бири **қиёсий тилшунослик методидир**. Бу услубнинг моҳияти турли тиллардаги маълум сўзларни таққослашдан иборатдир. Бу, ўз навбатида, ўзаро яқин тиллар алоқалари чегараси ва уларнинг қариндошлилик, боғлиқлик даражасини аниқлаш имконини беради.

Этнологияда **статистик методлар** ҳам ўзига хос метод тарзида фойдаланилади. Этнологиянинг фан сифатида шаклланишига та-

рих нуқтаи назаридан жуда қисқа вақт ўтган бўлса-да, шу давр мобайнида жуда кўплаб статистик материаллар йиғилган. Айниқса, тўпланган материаллар орасида энг муҳимларидан бири аҳолини рўйхатга олишга оид турли йиллардаги маълумотлар ҳисобланади. Мазкур материаллардан фойдаланиш жараёнида тадқиқотчи ўзини қизиқтирган кенг доирадаги саволларга жавоб топиши мумкин. Шунингдек, бундай материалларнинг қиммати нафақат турли йилларда бажарилганлиги, балки уларнинг маълум бир тизимлаштирилган тартибда амалга оширилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Аҳолини рўйхатга олиш билан боғлиқ ҳужжатлар маълум йўналишларга доир саволлар мажмуи ва уларнинг жавобларидан иборатдир. Бундай туркум материаллар орасида ижтимоий-демографик саволлар мажмуи: жинси, ёши, ижтимоий мавқеи, маълумоти, касби, уй-жойи тури, мазкур ҳудудда яшаш вақти ва шу каби саволлар муҳим аҳамиятга эга. Бундай маълумотларни олиш — тадқиқотчи учун умумий этник манзарини ўрганиш ва бир нечта аҳоли манзиллари рўйхати материалларини таққослаш орқали этник жараёнлар динамикасини кўрсатиб беришида муҳим аҳамиятга молик.

Этнологиянинг мустақил фан сифатида шаклланишида бевосита халқнинг ҳаётини ўрганиш ёки этнология тили билан айтганда **дала тадқиқотлари** муҳим аҳамият касб этади. Дала тадқиқотлари методининг шаклланиши мустамлака халқлар хўжалиги, ижтимоий тузилмалари, эътиқоди, урф-одатлари тўғрисида кенгроқ маълумотларга эга бўлиш эҳтиёжи туфайли шаклланган. Ўша даврдаги мустамлакачилик сиёсати манфаатлари билан чамбарчас боғлиқлик буни тақозо этганди. Чунки, мустамлакачилар ўз колониялари ва у ҳудуддаги аҳолини бошқаришлари учун доимий равишда бундай маълумотларга муҳтож бўлганлар.

Дала тадқиқотлари методи илмий изланувчига ўрганилаётган этник муҳитда узоқ муддат бўлиш ва бевосита ўша муҳитга кўникишни талаб қилади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, тадқиқотчи учун одатда мавжуд объектда стационар тарзда ишлаш муддати бир этник йилдан кам бўлмаслиги керак. Этнолог-тадқиқотчи учун дастлабки 2—3 ой танишиш ва янги муҳитга мослашиш даври ҳисобланади. Шундан кейингина у этник жамоа ёки унинг бир қисми турмуш тарзини йил мобайнида илмий нуқтаи назардан кузатади.

Дала тадқиқотларининг қонунийлиги ва самарали бўлиши тадқиқотчи томонидан ўрганилаётган этнос орасида узоқ муддат яшаш-

ни талаб қилади. Бунга америкалик олим Л.Г.Морган ва рус этнографи Миклухо Маклай тадқиқотларини ёрқин мисол сифатида келтириш мумкин. Морган Америкадаги ҳиндуларнинг ирокез қабиласида узоқ муддат яшаган бўлса, Миклухо Маклай Янги Гвинея папуаслари орасида яшаб, жуда бой этнографик материаллар тўплаган олим ҳисобланади. Стационар тарздаги дала тадқиқотлари методларининг ўзига хос ютуғи шундаки, этнологлар халқ кундалик турмуш тарзининг бевосита иштирокчисига айланадилар. Ҳозирги кунда этнологияда мазкур методнинг мавсумий ёки шошилиқ тарзда ўтказиладиган услубларидан фойдаланилади. Бу методда тадқиқотчи маълум бир тарихий-этнографик ҳудудда яшовчи аҳолини олдиндан белгиланган режа асосида ўрганади. Бу метод тадқиқотчи учун қулай бўлган даврда ўтказилади. Лекин бундай ҳолдаги изланишларни амалга ошириш этноснинг барча фасллардаги турмуш тарзини ўрганиш имконини бермайди.

Дала тадқиқотлари методлари этнологлар учун моддий ва маънавий маданият тўғрисида ҳам маълумотлар олиш имконини беради. Фото суратлар, чизмалар, схемаларда моддий, маънавий объектлари: этноснинг меҳнат қуроллари, уй-жойлари, уй-рўзгор анжомлари, кийим-кечаклари ва шу каби моддий маданият намуналари акс этади. Замонавий техника воситасида (рақамли видеокамера ва рақамли фотоаппарат, аудио ёзувлар) ва анъанавий дала ёзувларида халқ маънавий ҳаётининг объектлари ва кўринишлари (анъаналар, маросимлар, урф-одатлар, фольклор кўшиқлари ва шу кабилар) акс этади. Баъзан дала тадқиқотлари жараёнида музейлар коллекцияси учун айрим моддий ва маънавий маданият намуналари йиғилади.

1.4. Этнологиянинг бошқа фанлар билан алоқалари

Этнологиянинг асосий объекти ҳисобланган этнос ўз тараққиёти асносида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда фаолият юритади. Этнос фаолиятининг турли йўналишларини мазкур маданият ва жамиятни тадқиқ этувчи бошқа фанлар ҳам ўрганади. Этнология юқорида таъкидланганидек, доимий равишда турли-туман ёндош фанлар билан ўзаро алоқада тараққий этиб, ривожланиб боради. *Антропология, маданиятшунослик, археология, социология, политология, география ва этнография* каби фанлар

Ўз тадқиқот мавзулари яқинлиги жиҳатидан этнологияга жуда яқин турувчи ёндош фанлар ҳисобланади.

Этнологиянинг мазкур фанлар билан доимий алоқаси турлича бўлиб, уларнинг ҳар бири билан маълум муаммолар ва саволлар доирасидагина ўзаро муносабатга киришади.

Этнологияга нисбатан яқинроқ фан антропология ҳисобланади. Ҳар икки фан ҳам ирқларнинг келиб чиқиши ва уларнинг дунё бўйлаб тарқалиши, тарихий-маданий ривожланиш жараёнида одамлар жисмоний қиёфасининг ўзгариши, этносларнинг антропологик тузилиши каби саволларга жавоб излайди. Ҳозирги кунда ижтимоий, маданий, психологик, структуравий, символик антропология каби мустақил илмий йўналишларнинг мавжудлиги боис булар орасидаги муносабатда маълум бир даражадаги ноаниқликлар сақланиб келмоқда.

Замонавий Фарб фанида «этнология» ва «антропология» терминлари орасида амалда қатъий ўрнатилган чегара мавжуд эмас. Баъзи тадқиқотчилар «этнология» ва «антропология» терминларини ўзаро синоним деб изоҳлайдилар. Бизнингча, бундай баҳолашда улар антропологияда этногенез ва демографик жараён ҳеч қачон тадқиқот объекти бўлмаганлигини бир оз назардан четда қолдирадилар.

Антропология инсониятнинг биологик ва жисмоний табиати ҳақидаги фан ҳисобланади ва ҳозирги даврда ҳам шу хусусиятини сақлаб қолмоқда.

Этнология эса ўзининг тадқиқот объектига кўра антропологияга қараганда кенгроқдир. Шу туфайли мазкур фанларни бир хил илм соҳаси деб бўлмайди. Инчунун, бу ўринда ушбу икки тушунчанинг ўзаро алоқадорлиги тўғрисида қисқача тарихий маълумот берилиши жоиздир. XIX асрнинг биринчи ярмида этнологиянинг тадқиқот мавзуси доирасига жисмоний антропология ҳам кирган. Жумладан, бу ҳолат «Париж этнологлар жамияти» низомида ҳам акс этган. Низомда этнологиянинг тадқиқот мавзулари доирасига «инсоният ирқининг ўзига хос томонлари, жисмоний ўзига хос тузилиши, ақлий қобилияти, руҳияти тарихи, анъаналари ва тилини ўрганиш» кириши таъкидланган эди. XIX аср ўрталаридан бошлаб эса, этнология ва антропология фанларини ўзаро мустақил икки фан деб ҳисобловчи қарашлар пайдо бўлган. Бундай нуқтаи назар муаллифлари этнологияни халқлар тўғрисидаги фан, антропологияни эса инсон тўғрисидаги фан сифатида талқин қилган-

лар. Бу каби қарашлар натижасида Германияда “Антропология, этнология ёзма тарихгача бўлган тарих жамияти” (1869), Италияда — “Италия антропология ва этнология жамияти” (1871) каби ташкилотлар тузилган. Шу билан бирга XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб ушбу ғояларга қарама-қарши бўлган қарашлар, яъни этнология антропологиянинг таркибий бир қисми, деб ҳисобловчи мулоҳазалар ҳам пайдо бўлган. Англияда 1843 йил тузилган “Этнология жамияти” ва 1863 йилда ташкил қилинган “Антропология жамияти” ўзаро қўшилиб, 1871 йилда “Буюк Британия ва Ирландия антропология Қироллик институти»га айлантирилган⁵.

Этнос табиий ривожланиш оқибатидагина эмас, балки ижтимоий маданий жараёнлар натижасида ҳам шаклланади. Шу боисдан ҳам этнологияда этник жараёнларни ўрганишда ижтимоий ва маданий жараёнлар ҳам тадқиқ қилинади. Ижтимоий ва маданий жараёнларни ўрганишда эса социологиянинг ўрни беқиёсдир.

Социология дастлаб одамларнинг фаолияти ва биргаликдаги ҳаёт тарзини ўрганувчи **фан** сифатида шаклланган. Унинг тадқиқот предмети ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар, ижтимоий тузилма ҳамда ижтимоий институтлар ҳисобланади. Социологиянинг марказий категорияси — жамият, яъни бир умумий ҳудудда биргаликда яшовчи ва фаолият кўрсатувчи кишиларнинг ўзаро муносабатлари алоқаси шакллари ўрганади. Ижтимоий муносабатларнинг ушбу элементлари этнология учун ҳам илмий қизиқиш уйғотади. Лекин, этнология бунини бошқачароқ тарзда тадқиқ қилади. Этнологияда ижтимоий муносабатлар соҳасида маданиятнинг ижтимоий динамикаси, этносларнинг ижтимоий дифференцияси, турли халқларнинг этник жиҳатдан ўзларини онг тизимида идрок этиши, этник психологиянинг ўзига хослиги ва шу қабилар тадқиқ қилинади. Бошқача айтганда, этнология турли этник муҳитлардаги ижтимоий жараёнлар ва кўринишларини ҳамда ижтимоий гуруҳлардаги этник жараёнларини ўрганади. Айнан мазкур узларда этнология билан социологиянинг ўзаро алоқаси намоён бўлади.

Социология ва этнологиянинг жамият кўринишларига бўлган қизиқиши жуда ҳам яқин бўлганлиги боис XX асрнинг 30-йилларида ушбу икки фаннинг ўзаро кесишган нуқтасида янги илмий йўналиш **этносоциология** пайдо бўлди. Этносоциология асосчиси, немис олими Рихард Турнвальднинг фикрича, социология амалий

⁵ Қаранг: Этнография и смежные дисциплины. — М., 1994. — С. 68.

фан бўлиб, замонавий индустриал мамлакатлардаги ижтимоий ва этник жараёнлар ўртасидаги ўзаро алоқани ўрганади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Фарб мамлакатларидаги илмий адабиётларда этнология, маданий антропология ва ижтимоий антропология бир фаннинг турлича номланиши деган қарашлар кенг тарқалган. Ҳақиқатдан ҳам шундайми? Мазкур саволга жавоб беришдан аввал мазкур уч йўналиш тўғрисида аниқ ва етарли маълумотларни англаб етмоқ лозим.

Маданий антропология одамнинг жисмоний тузилишидаги ўзгаришларни ўрганувчи жисмоний антропологиядан фарқли равишда инсоният маданиятининг шаклланиш жараёнини ўрганувчи йўналиш сифатида пайдо бўлган. Маданий антропологиянинг этнология билан алоқаси тўғрисида сўз борганда аввало таъкидлаш керакки, бу фан этнологиянинг тавсифий дала материалларидан ўзининг концепцияларини текшириш ва исботлаш мақсадида фойдаланади. Ўз навбатида, этнология маданий антропология маълумотларидан назарий хулосалар чиқаришда фойдаланади.

Ижтимоий антропология ва этнология алоқалари бирмунча бошқачароқ хусусиятга эга. Ижтимоий антропологиянинг тадқиқот йўналиши дунё халқларидаги ижтимоий жамоаларнинг ўзига хос томонларини ўрганишга қаратилган. «*Ижтимоий антропология*» атамаси илк бора инглиз этнологиясининг асосчиси Жеймс Фрээр томонидан илмий муомалага олиб кирилган. У мазкур йўналишни инсониятни ўрганувчи жисмоний антропологияга қарама-қарши тушунча сифатида жорий қилган. Ижтимоий антропология этнологияга нисбатан социологияга яқинроқ бўлиб, уларнинг ҳар иккисининг ҳам тадқиқот мавзуси доирасига этник жамоалар кирмайди.

Демак, этнология, антропология ва социология фанлари ўзаро туташ тадқиқот объектига эга, лекин уларнинг ҳар бири ушбу предметнинг ўзига хос томонларини бошқа фанлар ютуқлари ва илмий хулосаларидан фойдаланган ҳолда тадқиқ қилади.

Этнологияга энг яқин ва қариндош фан **этнография** ҳисобланади. Тарихий-этнографик адабиётлардан маълумки, этнография мустақил фан сифатида бундан бир ярим аср муқаддам майдонга келган. Мазкур фаннинг дастлабки даврдаги мақсади турли халқлар тўғрисидаги ижтимоий-маданий материалларни йиғиш ва уларни таснифлашдан иборат бўлган.

«Этнография» термини турли мамлакатларда турлича маънолар-

да қўлланган. Кўп ҳолларда у, этнос тўғрисидаги назарий-методологик, умумлашган хулосаларни ўзида мужассамлаштирган этнологиядан фарқли равишда, тавсифий характердаги тадқиқотларга нисбатан қўлланган. Мухтасар қилиб баён этиладиган бўлса, замонавий этнология фани этнография илмига концептуал илмий аппарат беради. Этнография кўпинча тавсифий маълумотларни мужассамлаштирувчи фан бўлса, этнология назарий халқшунослик ҳисобланади.

Бу бўлиниш мазкур фаннинг тавсифий (этнография) ва назарий (этнология) қисмларга бўлинишига оид қарашларга асосланган. Бундан ташқари юқорида таъкидланганидек, немисларда этнология немис этноси ва бошқа этнослар тўғрисидаги фанларга бўлинади. Биринчи ҳолатда «*Volkskunde*» ибораси немис тилида сўзлашувчи халқлар (немислар, австрияликлар, швейцарияликлар)ни этнографик ўрганиш ва тавсифлашда қўлланилган бўлса, «*Volkerkunde*» ибораси немис тилида сўзлашмайдиган бошқа халқларни этнологик нуқтаи назардан ўрганишда фойдаланиладиган термин ҳисобланади.

Этнография дастлаб Ғарб олимлари томонидан европалик бўлмаган халқларнинг маданий турмуш тарзи ва ижтимоий соҳалардаги фарқини баён қилувчи тавсифий фан сифатида шаклланиган. Айнан шу ҳолат мазкур фанни «орқада қолган» халқларни ўрганувчи фан деган тушунча шаклланишига сабаб бўлган. Бундай қарашларнинг нотўғри эканлиги ўз вақтида исботланган бўлиб, бугунги кунда ҳар бир халқ этнографиясини илмий равишда ўрганиш долзарб муаммолардан бири эканлиги ўз исботини топиб улгурган ҳақиқатдир. Ҳозир дунё миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнида барча этнослар ўзига хос миллий-этник хусусиятлари, уларнинг бошқа этносларникидан фарқли ҳисобланган ижобий жиҳатларини сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқдалар.

Этнологиянинг бошқа халқлар билан ўзаро муносабати натижа-сида полеэтнография, этнопсихология, этнолингвистика ва этномаданият каби қатор фан тармоқлари вужудга келган. *Полеэтнография* — халқларнинг ўзига хос маданий турмушидаги фарқларни археологик материаллар асосида ўрганувчи фан; этнолингвистика — тилларнинг келиб чиқишини, этник жараёнлар алоқасини ўрганувчи илм соҳаси; *этнопсихология* эса этник жараёнларнинг этнос ва шахснинг руҳий ҳолатига таъсирини тадқиқ қилади.

1.5. Ўзбекистонда этнология фани: ютуқлар, муаммолар ва ривожланиш истиқболлари

Биз олдинги қисмларда республикамызда этнология фанининг тарихи ва бу соҳада эришилган ижобий ишлар борасида фикр юритган эдик. Энди эса замонавий этнология фани ютуқлари, муаммолари ва мазкур фаннинг ривожланиш истиқболларига эътибор қаратсак. Ўзбекистон истиқлолга эришганидан кейин бошқа ижтимоий фанларда бўлгани сингари этнологияда ҳам катта амалий ишлар бажарилди.

Мустақиллик йилларида мафкуравий тазйиқлардан холи бўлган бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар каби этнология соҳасида ҳам, гарчи маълум қийинчиликлар билан бўлса-да, бир қатор илмий-назарий ва методолик тадқиқотлар амалга оширилди. Тадқиқотлар нафақат мазмун ва моҳияти билан, балки, уларга назарий-методологик жиҳатдан ёндашувлар ҳам ўзгарганлигини кўрсатмоқда. Тарихан қисқа давр мобайнида эришилган энг муҳим натижалар сифатида тадқиқот мавзуларининг кенгайиши ва илмий изланиш самарадорлиги ошганлигини қайд этмоқ даркор. Тадқиқот объекти ва предмети, унинг метод ва назарияларига ҳам янгича қараш натижаси ўлароқ «этномаданий жараёнлар», «этнослараро жараёнлар», «замонавий жамиятда миллий-этник жараёнлар», «этнопсихология», «этнослараро коммуникация», «гендер муаммолари» ва этнологиянинг бошқа замонавий йўналишларида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилди. Ўтган қисқа давр мобайнида этнолог тадқиқотчилар «бир хиллик» андозасидан озод бўлдилар ва «маданият», «маданий мерос», «менталитет», «миллий руҳ» каби тушунчаларнинг соф миллий шакли ва мазмунига қайтдилар. Қолаверса, фаннинг асосий тадқиқот объекти бўлган этнос назарияси, этногенез ва этник тарихга оид янги назарий-методологик концепциялар ва қарашлар яратилди. Шунингдек, мустақиллик йилларида халқимиз моддий ва маънавий маданияти, оилавий ва жамоавий ҳаёти, диний эътиқодлари ва маросимларини тадқиқ этиш борасида жиддий тадқиқотлар яратилиши билан бирга фанда кўни-кўшничилик анъаналари, этнослараро жараёнларни тадқиқ этишга қаратилган янги йўналишларга асос солинди. Бажарилган тадқиқотларнинг самараси ўлароқ қатор монографиялар ва рисоалар эълон қилинди. Бу ўринда ўзбек элшунос олимлари И. Жабборов, Ҳ. Исмоилов, О. Бўриев, А. Аширов каби тадқиқотчиларнинг ўзбеклар-

нинг оилавий турмуш анъаналари, тўй тантаналари, дафн маросимлари ҳамда миллий қадриятларига оид тадқиқотлари (Жабборов И. Ўзбеклар анъанавий турмуши ва маданияти - Т.; 2004. Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари - Т.; 1994.: Бўриев О. ва бошқалар Ўзбек оиласи тарихи. Т., 1995.: Насриддинов К. Ўзбек дафн ва таъзия маросимлари. - Т.; 1996.: Аширов А. "Авесто"дан мерос маросимлар - Т.; 2001.) нашр этилди. 1991 — 2004 йиллар мобайнида республикада этнология йўналиши бўйича 20 дан зиёд номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган ҳам фан салоҳияти ошиб бораётганлигидан далолат беради. Ҳимоя қилинган диссертациялар долзарб мавзуларда ҳамда республикамизнинг турли тарихий-этнографик минтақалари мисолида бажарилган. Жумладан, Фарғона водийси, Хоразм, Зарафшон, Нурота, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё воҳалари аҳолисининг оила ва оилавий турмуш маросимлари, маиший турмуш, жамоавий муносабатлар, уй хунармандчилик, шунингдек, қорақалпоқлар тарихининг этнографик жиҳатлари ёритилган илмий тадқиқотлар алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур диссертациялар миллий қадриятлар ва анъаналарни тиклаш ғоясига асосланганлиги, ўзбек халқи этнографиясининг муаммоларига янги руҳда ёндашилганлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, республиканинг қатор университетларида этнология бўйича илмий марказ ва кафедраларнинг очилиши ҳам ушбу фанга бўлган эътибор ошганлигидан далолат беради.

Этнологиянинг бошқа фанлар билан доимий равишдаги алоқалари натижасида этноархеология, этнопсихология, этнолингвистика, этнодемография, этнофольклористика каби янги йўналишлар пайдо бўлди ва энг муҳими фаннинг номи ҳам этнология деб ўзгартирилди. Бу борада биргина ЎЗР ФА Тарих институти «Этнология» бўлимида Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар марказининг амалий тадқиқотлар дастури бўйича республикамизнинг икки тарихий-этнографик минтақаси, Фарғона водийси ҳамда Жанубий Ўзбекистон минтақаларидаги этнослараро жараёнларни таққослаб тадқиқ қилинганлиги ёки замонавий полиэтник шаҳардаги этномаданий жараёнлар таҳлил этилаётганлигини ҳам бажарилаётган ишларнинг ёрқин кўзгуси деб айтишимиз мумкин. Умуман, республикада этнологик йўналишда олиб борилаётган тадқиқотларнинг асосий ютуқлари куйидагиларда мужассамлашган:

- ♦ Аввало, кейинги ўн йилликда этнологиянинг назарий мето-

дологик муаммолари борасида дастлабки илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Бунда тадқиқотчилар томонидан фаннинг нафақат назарий муаммолари, балки замонавий этнология мактаблари ва атамаларига оид янги материалларнинг эълон қилиниши ўзбек этнологларининг замон билан ҳамнафас тадқиқотлар олиб бораётганликларини кўрсатади.

♦ Этногенетик жараёнлар доирасида академиклар К. Шониёзов ва А. Асқаров томонидан ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ва унинг назарий-методологик муаммоларига оид қатор фундаментал тадқиқотлар эълон қилинди. Мазкур мавзу доирасида ЎзР ФА Тарих институтида доимий илмий семинар ташкил этилганлиги ва бу соҳада республикамизнинг кўзга кўринган олимларининг илмий тадқиқотлари эълон қилинаётганлиги ҳам ушбу йўналишнинг ривожланаётганлигидан далолат беради.

♦ Мутахассис олимлар нафақат тарихий-этнографик тадқиқотлар мавзуларини, балки дастлабки профессионал этнографлар каби «анъанавий замонавийлик»ни ва бугунги кунда муҳим деб эътироф этилаётган ижтимоий маданий инновациялар, анъанавий жамиятнинг замонавий ҳаётини ҳам тадқиқ қилмоқдалар.

♦ Ҳозир этнологик йўналишда бажарилаётган тадқиқотларда анъанавий маданиятни тадқиқ қилишгагина эмас, балки замонавий полиэтник жамиятни ўрганиш, айниқса анъанавий маҳалла институтининг замонавий жамиятда тутган ўрни, маҳалла тизимида замонавий этномаданий жараёнлар ролига катта эътибор қаратилмоқда. Мазкур йўналишда Тошкент маҳаллалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижаларини дастлабки ютуқлар сифатида қайд этиш мумкин.

♦ Замонавий этнологиянинг тадқиқот мавзуси ва ўрганиш майдони анча кенг бўлиб, унга яқин бўлган социология, маданиятшунослик, психология, антропология, фольклоршунослик каби фанлар билан ўзаро туташини натижасида этнопсихология, этномаданият, этнофольклористика, этносоциология, этнопедагогика каби янги соҳалар пайдо бўлди. Ушбу йўналишлар республиканинг бир қатор олий ўқув юрғларида махсус фан соҳаси сифатида ўқитилмоқда. Уларнинг айримлари бўйича ўқув қўлланмалар ҳам яратилди. Масалан, (Этномаданият. Ўқув қўлланма. Т., Адолат, 2003. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.).

♦ Кейинги даврда етакчи олимлар ёш тадқиқотчилар билан бирга хорижий мутахассислар иштирокида республикамизда этнологиянинг долзарб мавзуларига бағишланган илмий анжуманлар

ҳамда фестивалларни ўтказиш яхши бир анъанага айланиб улгурди.

♦ Бу борада «Академик Карим Шониёзов ўқишлари» туркумида доимий фаолият кўрсатувчи илмий анжуманнинг ташкил этилганлиги ва мазкур конференция материалларини мунтазам нашр этиб борилаётганлигини ҳам амалга оширилаётган ижобий ишларнинг натижаси деб айтиш мумкин. Лекин, соҳада қатор ютуқларга эришилганига қарамай ҳамон ечилиши лозим бўлган муаммолар мавжудки, уларни четлаб ўтиб, маълум бир ижобий натижаларга эришиш мумкин эмас.

Замонавий ўзбек этнологияси олдидаги муаммолар тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, аввало шуни таъкидлаш керакки, ҳанузгача айрим тадқиқотлар тавсифий характер касб этмоқда. Этнологик йўналишда бажарилган ҳар қандай тадқиқот маълум бир амалий аҳамиятга эга бўлиши ва унинг натижаларидан бугунги ва эртанги кун амалиётида фойдаланиш лозим.

Юқоридаги фикр-мулоҳазаларга хулоса сифатида қайд этиш лозимки, ҳозирги даврда ўзбек этнологияси долзарб ва ижтимоий жиҳатдан катта аҳамиятга молик қуйидаги муаммоларни ечиши лозим:

♦ Этнология соҳасида тадқиқотлар олиб бораётган мутахассислар ўзаро ҳамкорликда фаннинг келгусидаги истиқболли йўналишларини белгилаб олишлари даркор. Бунда ўзбек этнологияси ривожланган мамлакатлар фани билан ҳамоҳанг ривожланиши ва ўз навбатида ўзининг мактаблари ва концепциясига эга бўлмоғи керак. Методологик муаммоларга сифат жиҳатдан янгича ёндашувни ташкил этиш баробарида анъанавий усуллар билан бирга ноанъанавий усуллардан ҳам фойдаланиш зарур. Назарий-методологик тадқиқотларга жиддий эътибор қаратилмас экан, бажарилган ҳар қандай илмий иш ҳам амалий аҳамият касб этмайди. Натижада у илмий қимматга эга бўлмаган тавсифий тадқиқотдан нарига ўтмайди. Қолаверса, бугуннинг замонавий муаммоларини этнолог олим нигоҳи билан тадқиқ қилиш, амалга оширилган ҳар бир тадқиқот жамиятнинг маълум бир соҳаси учун амалий натижа бермоғи лозим. Шундагина этнологик тадқиқотларга жамиятда қизиқиш ортади ва унинг амалий қиммати ошади.

♦ Республикамизда мазкур йўналишда илмий тадқиқотлар олиб бораётган мутахассислар томонидан этнос назарияси, этногенез ва этник тарихга бағишланган сифат жиҳатидан юқори илмий хулосаларга асосланган тадқиқотларни яратиш зарур. «Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи»нинг мажмуавий муаммоси мамлақати-

миз илмий муаммоларининг марказида турганлиги ҳамда халқимиз этногенези ва этник тарихининг турли жиҳатлари жиддий ўрганилаётганига қарамай, мураккаблиги боис уни тугалланган деб бўлмайди ва у археолог, антрополог, этнограф, тарихчи, тилшунос ва бошқа соҳа олимларининг жамоавий фикр-мулоҳаза ва хулосаларини кутмоқда. Бу борада биринчи қадам сифатида мамлакатимиз ва чет элларда этногенез бўйича мавжуд барча адабиётларни имкон қадар ўрганиб чиқиш, махсус таҳлил этиш, бу таҳлилга энг янги археологик, антропологик, тилшунослик, этнографик ва бошқа маълумотларни қўшиш лозим. Тадқиқотчилар томонидан ўзбек халқи генесеологияси, этнодемографияси, этнопсихологияси, миллий менталитетига ва умуман олганда, этнос муаммоси билан чамбарчас боғлиқ тадқиқотларга, шунингдек, этник жараёнларнинг назарий-методологик концепцияларини шакллантириш, маданий антропология, этноэкология каби йўналишларга жиддий эътиборни қаратиш ҳамда этнологик терминлар ҳамда атамаларга оид луғатларни нашр этиш мақсадга мувофиқдир.

♦ Этнологияда асосий тадқиқот объектларидан бири ҳисобланган моддий ва маънавий маданият кўринишлари, анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларни тавсифий этнографик шаклда ёритишдан чекинган ҳолда маълум бир назарий-методологик концепцияга асосланиб улар генезиси, ўзига хос хусусиятлари, туб моҳиятига эътибор берган ҳолда этнологик нуқтаи назардан тадқиқ этиш зарур.

♦ Дунё миқёсида улкан глобаллашув жараёни ва янги технологик давр ҳисобланмиш ҳозирги даврда этноснинг ўрни ва аҳамияти, замонавий этномаданий жараёнлар, этнослараро коммуникация ва глобаллашув жараёнларида миллий хусусиятларнинг сақланиб қолиш омилларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

♦ XX аср ижтимоий-сиёсий ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар турли этник гуруҳлар ва этнослар ҳамда турли-туман маданиятларнинг ўзаро қоришишига олиб келди. Натижада, этномаданий алоқаларнинг кучайиши республикамиз ҳудудида яшовчи маҳаллий субэтнослар ва турли туман диаспоралар моддий ва маънавий турмуш тарзида улкан ўзаришларга сабаб бўлди, деб баҳолаш мумкин. Шу сабабга кўра бугунги кунда динлараро, миллатлараро, этносиёсий, этноижтимоий, этномаданий муносабатлар таҳлилига оид жиддий тадқиқотлар амалга оширишни талаб қилмоқда. Ҳозирда, аввало, турли этнослар ва диаспоралар зич яшаётган ҳудудларда этнослараро алоқалар, этномаданий ўзаро таъсир ва маданиятларнинг бир-

бирига кириб бориши; миллий хусусият ва менталитет; этнослараро зиддиятлар ва низолар сабаблари ва уларнинг эҳтимоли; миллатчилик ва миллий сепаратизм айирмачилик; миллий сиёсат каби долзарб муаммолар ечимини топиш муҳим амалий аҳамият касб этади.

♦ Олий ўқув юртлирида этнология фани ўқитилишини сифат жиҳатдан такомиллаштириш ва бу соҳада тадқиқот олиб бораётган назарийтчи олимлар билан амалиётчи педагоглар ўзаро ҳамкорликда янгича руҳдаги дарсликлар яратишлари лозим. Бу соҳада, айниқса, Фарбда кенг расм бўлган маданий антропология ёки ижтимоий антропологияга оид дарсликлар ва ўқув қўлланмалардан ҳам бевосита фойдаланиш керак. Энг муҳим ишлардан яна бири мазкур соҳа учун университетлар ўқув дастурларидаги дарс соатларини кўпайтириш ва ижтимоий фанларга ихтисослаштирилган Университет ва институтларда «Этнология» кафедралари ёки илмий марказларини, шунингдек, этник антропология, этник социология, этнодемография, этноиктисодиёт, этногеография, этнопедагогика, этнопсихология, этнолингвистика каби йўналишларда махсус курслар ташкил этиш зарур.

♦ Замонавий жамиятда миллатлараро муносабатлар энг муҳим муаммолардан бирига айланаётган бир пайтда полиэтник жамиятни, миллий-этник муносабатларни, унинг тарихий асослари-ю бугунги ҳолати ҳамда истиқболларини этнологик йўналишда тадқиқ қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Қолаверса, Ўзбекистон ҳудудидаги турли этник ёки этнографик гуруҳларни тадқиқ қилиш, билангина чекланиб қолмай, балки ижтимоий гуруҳлар ва турли маданий муҳитлар мулоқотининг жамият ҳамда халқлар турмушига таъсирини ҳам ўрганиш даркор.

Умуман олганда, этнология инсоният фаолиятининг турли жиҳатларини тадқиқ қилувчи фан бўлиши билан бирга мазкур фан жамият ҳаётида ҳеч қандай меъёрий қолиплар билан ўлчаб бўлмайдиган қатор ўзига хос хусусиятларга эга. **Биринчидан**, этнология фани кишиларнинг дунёда маданиятлар хилма-хиллигини англашга бўлган доимий эҳтиёжини қондириш миссиясини бажаради. Бу эса одамзод маънавий жиҳатдан бой ва ҳаёт фаолияти самарали бўлишига олиб келиши шубҳасиздир. **Иккинчидан**, этнология инсоният хатти-ҳаракати жамоат тартиби ва ижтимоий-сиёсий институтлар фаолиятининг тарихий-маданий мазмунини тадқиқ қилади. Шу асосда тарихий тажриба, маданий (ҳамда биологик) муносабатлар (индивидуал ёки жамоавий) умуман жамият ҳаётига, шу жумладан, сиёсат ва бошқарувга қандай таъсир этишини ўрганади.

Учинчидан, тадқиқотчилар этнология билан кўпинча аввало ўзларининг шахсий қизиқишлари доирасидан келиб чиқиб машғул бўладилар ва бу жараёнда моддий қизиқиш ёки қандайдир ижтимоий буюртма биринчи даражали аҳамият касб этмайди.

Семинар машғулоти режаси

1. Этнологиянинг фан сифатида шаклланиши тарихи.
2. Германия, Буюк Британия, Франция ва АҚШда этнология фанининг шаклланиш тарихи.
3. Этнологиянинг тадқиқот предмети ва асосий методлари.
4. Этнологиянинг бошқа фанлар билан алоқалари.
5. Этнологиянинг замонавий жамиятдаги ўрни ва аҳамияти.

Маъруза ва реферат мавзулари

1. Этнологиянинг замонавий илмий мактабларининг шаклланиш тарихи.
2. Ўзбекистонда этнология: тарихи ва бугуни.
3. Этнологиянинг замонавий муаммолари.

Адабиётлар.

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
2. Леви-Строс К. Структурная антропология. — М., 1983.
3. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. — М., 1994.
4. Этнология /Под. ред. Г.Е. Маркова и В.В. Пименова. — М., 1994.
5. Лурье С.В. Историческая этнология. — М., 1997.
6. Садохин А.П. Этнология. М., — 2000.
7. Шарипов В. В. Основы социальной антропологии. — СПб., 1997.
8. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. — Т., 1994.
9. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси. — Т., 2005.

II БОБ

ЭТНОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ ВА МАКТАБЛАРИ

- II.1. Эволюционизм ва диффузионизм
- II.2. Социология мактаби ва функционализм
- II.3. Этнопсихология мактабининг шаклланиши
- II.4. Этнологиядаги янги концепциялар

II.1. Эволюционизм ва диффузионизм

XIX аср ўрталарига келиб этнологияда этномаданий материаллар асосида ўзига хос талқин берувчи янги йўналишлар, концепциялар ва мактаблар пайдо бўлди. Уларнинг айримлари қатъий илмий йўналишга тааллуқлилиги ва тизимлашган шакли билан ажралиб турганлиги боис жуда қисқа муддатда оммалашиб кетган. Шубҳасиз, фандаги бундай машҳур оқимлар ва мактаблар қаторига *эволюционизм, диффузионизм, структурализм, этнологиянинг тарихий Америка мактаби, функционализм, маданий релятивизм* кабилар қиради.

Дастлабки этнологик назария — эволюционизмнинг расман шаклланиши XIX аср ўрталаридаги умумметодологик дастурлар ва кашфиётларнинг амалга оширилиши билан бевосита боғлиқ бўлган. Бундай қарашлар орасида ўша давр фанида ривожланиш, тараққиёт, эволюция қоидаларининг тасдиқланиши муҳим аҳамият касб этган. Унга кўра дунёдаги ҳар қандай ўзгариш ички детерминизм (нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланиши)га асосланади. Мазкур назария асосида дастлаб табиий фанлардаги кўплаб жараёнларга изоҳ ва тавсифлар берилган. Табиий фанлардаги бундай қарашларнинг якуни сифатида XIX асрда эволюционализм ғоясининг яратилиши ва охир оқибат унинг ғалабасига сабаб бўлган.

Эволюционизм назарияси табиий фанларда кескин бурилиш ясаши билан бирга инсон ва маданиятлар тўғрисидаги машҳур ғояни этнология фанига ҳам олиб кирган. Ўз навбатида, кўплаб эволюционистлар ўз асарларини табиий фанларда эришилган кашфиётлардан илҳомланиб, руҳланиб яратганликларини эътироф этганлар. Эволюционизм тарафдорлари ўзларининг асосий қарашлари,

вазифаларини инсоният маданияти ривожланишида умумий қонуниятларнинг кашф этилиши ва асосланишида, турли халқлар маданиятларининг ривожланишида деб ҳисоблаганлар. Эволюционизм тарафдорлари бир вақтнинг ўзида турли мамлакатларда пайдо бўлиб, эволюцион йўналишнинг шаклланиши натижасида этнология фан сифатида фаолият кўрсата бошлаган..

Эволюционизмнинг йирик намоёндалари:

Эдвард Бернет Тайлор (E. V. Tylor, 1832 — 1917 йй.) — асосий тадқиқоти — “Ибтидоий маданият” (“Primitive Culture”) 1871 йил чоп этилган.

Льюис Генри Морган (L. H. Morgan, 1818 — 1881 йй.) — асосий иши — “Қадимги жамият” (“Ancient Society”) номли китоби 1877 йил нашр этилган.

Жеймс Фрэйзер (J. Frazer, 1854 — 1941 йй.) — муҳим иши — “Олтин шох” (“The Golden Bough”) асари 1890 йил нашр этилган.

Жон Мак-Леннон (J. F. MacLennan, 1827 — 1881 йй.) — асосий иши — “Патриархат назарияси” (“The Patriarchal Theory”) 1881 йил эълон қилинган.

Адольф Бастиан (A. Bastian) асосий тадқиқоти — “Этнологиянинг асосий асослари” (“Allgemeine Grundzüge der Ethnologie”) номли асари 1881 йил чоп этилган.

Йоганн Бахофен (J. Bachofen, 1815 — 1887 йй.) асосий иши — “Матриархат” (“Das Mutterrecht”) китоби 1897 йилда эълон қилинган.

*Ж. Лаббок (J. Lubbock)*нинг “Цивилизациянинг келиб чиқиши” (“The Origine of Civilization”) номли машҳур китоби 1870 йилда чоп этилган.

Эволюцион назария тарафдорларидан Англияда — Герберт Спенсер, Эдвард Тайлор, Ж. Фрэйзер, Германияда — Адольф Бастиан, Теодор Вайц, Генрих Шурц, Францияда — Шарль Летурно, Америкада — Льюис Генри Морган каби олимлар бўлган.

Э. Тайлор (1832 — 1917 йй.). Буюк инглиз олими Эдвард Тайлор этнологиядаги эволюционистик мактабнинг асосчиси ҳисобланади. У 1865 йил нашр этилган «*Инсониятнинг қадимги тарихи ҳақида тадқиқот*» номли китобида ўзининг эволюционистик ғояларини илгари сурган. Тайлор инсоният маданиятининг ибтидоий-

ликдан замонавий цивилизациягача бўлган тарихий ривожланиш босқичларини, халқлар орасидаги ўзаро тафовут ирқий фарққа асосланмасдан, балки маданиятлар ривожланишининг турли зина-пооялари ҳамда халқлар маданиятининг ўзаро алоқаси ва ворислиги каби ғоялар билан боғлиқ деб ҳисоблаган. Тайлор ўзининг эволюционистик концепциясини «*Ибтидоий маданият*» (1871) номли фундаментал асарида баён этган. Мазкур асарда олим маданиятни олға силжитувчи тараққиёт ғоясини ҳар томонлама ривожлантирган ҳолда Ж.де Местранинг «*Тубанлашиш ғояси*»га қарама-қарши қўйган. Ж.де Местра илгари сурган ғоя моҳиятига кўра, маданиятнинг илк босқичларида ерда ярим цивилизациялашган одамлар яшаганлар ва уларнинг кейинги ривожланиши икки йўлдан борган. Бу жараёнда бир гуруҳ кишилар ёввойилик томон орқага кетган бўлсалар, бошқа бир жамоа цивилизациялашган жамият сари тараққий қилган, — дейилади. Тайлор эса тарихий ва табиий катализатор натижасида маданиятдаги регрессив ўзгаришларни рад этмаган ҳолда инсоният тарихида маданиятнинг эволюцион тараққиётини асосий йўналиш сифатида қатъий таъкидлаган.

У ўз мулоҳазаларини эволюционизмнинг «**инсоният табиатнинг бир бўлаги бўлганлиги учун ҳам табиий қонуниятлар асосида ривожланади**» — деган ғоя асосида шакллантирган. Шу боисдан ҳам барча одамларнинг психологияси ва интеллектуал қобилияти ўхшаш, уларда маданиятнинг бир хил хусусиятларини кўриш мумкин, кишиларнинг ривожланиши ҳам ўхшаш қонуниятларга асосланади. Тайлорнинг фикрича, маданиятнинг турли шакллари «босқичма-босқич ривожланишида уларнинг ҳар бири шубҳасиз ўтмиш билан боғлиқ бўлиш билан бирга келажакнинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди. Тараққиётнинг мазкур кетма-кетлиги барча халқлар, шу жумладан, ривожланишида энг орқада қолган халқлардан тортиб цивилизациялашган халқларгача, ҳаммасини ўзаро ягона узлуксиз бир тизимга бирлаштиради.

Тайлор ўз тадқиқотларида ибтидоий одамларнинг диний эътиқодлари маданиятнинг барча кўринишларига нисбатан бирмунча кўпроқ қизиқиш уйғотган ва у бу борада диннинг пайдо бўлиши тўғрисидаги анимистик назарияни ишлаб чиққан. Ибтидоий одамларнинг диний эътиқодларини ўрганиш асносида Тайлор уларга инсоният ва унинг маданияти уйғунлиги нуқтаи назардан ёндашган. Унинг фикрича, «ёввойи одамлар»нинг эътиқодлари ва маросимлари турли-туман мазмунсиз қоришмадан эмас, балки ўзаро

кетма-кетликка ва мантиқий асосга эга бўлган урф-одатлардан иборат. Энг муҳими, буларнинг барчаси заминда олим таъкидлаганидек, «Илоҳий зотга эътиқод» ёки бошқачасига айтганда, руҳ ва жонга ишонч ғояси мужассамлашган. Тайлор ўз қарашлари асосида «анимизм» назариясини шакллантирган. У анимизм илдиэларини ибтидоий одам тасаввуридаги туш, туш кўришнинг ўзига хос хусусияти, касаллик, ўлим каби ҳодисалар сабабларини изоҳлаш билан боғлайди. Тайлор уларни изоҳлашда ибтидоий одамлар тасаввуридаги «ҳар бир одамда жон бўлиб, улар инсон танасини вақтинчалик (туш кўриш вақтида) ёки бутунлай (вафот этганда) тарк этади», — деган ғояни асос қилиб олган. Ўз навбатида жон тўғрисидаги бундай қараш кейинчалик дунёвий динларда ҳам ривожланган. Ибтидоий одамларнинг магик фикрлаш қондаси асосида ҳар бир нарсанинг жони ва руҳи мавжудлиги тўғрисидаги тасавурлар пайдо бўлган ва натижада ҳайвонлар ҳамда табиий кучларнинг руҳи, бошқа оламдаги ҳаётга ишонч, табиатдаги илоҳлар ва охир оқибатда ягона тангри таолога бўлган эътиқод шаклланган деб таъкидлайди.

Тайлорнинг эволюционистик қарашлари этнологиядаги дастлабки «инқилобий» нуқтаи назарлардан бири эди. Эволюционистлар қарашларининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, мазкур назария тарафдорлари илк бора тарихий жараёнларнинг яхлитлиги ва маданият тараққиётининг прогрессивлиги тўғрисидаги изчил концепцияни илгари сурганлар. Бироқ, эволюционизм концепцияси, шу жумладан, Тайлор қарашларининг камчилиги бора-бора, бирмунча кечроқ бўлсада, қатор танқидий фикрлар баён этилган.

Тайлор қарашларининг издошлари бошқа мамлакатларда ҳам мавжуд эди. Шу боис унинг қарашлари жуда тез муддатда этнологияда етакчи қарашларга айланган.

Этнологияда эволюционизм классикларидан бири инглиз файласуфи, биологи, психологи ва социологи *Герберт Спенсер* (1820 — 1903 йй.) ушбу ғояни асосан бир томонлама таҳлил ва талқин қилган. Унинг фикрича, ибтидоий жамият вакиллари жисмонан, ақдан ва руҳий жиҳатдан тараққий этмаганлар. Қолаверса, Спенсернинг эволюционистик қарашлари маълум маънода ирқчилик характерида бўлган.

Этнологияда эволюционизм асосчилари орасида америкалик олим *Льюис Генри Морган* (1818 — 1881 йй.) улкан хизматлари туфайли алоҳида ажралиб туради.

Морган йирик олим бўлиб у ҳеч кимнинг даъватисиз тадқиқотчи бўлган. У ўзининг қарийб 40 йиллик илмий фаолиятини дастлаб АҚШдаги ҳинду қабиласи — ирокезларни, сўнгра бошқа Америка ҳиндуларини ва ўзга юртлардаги халқларни ўрганишга бағишлаган. Морганнинг барча қарашлари ва турфа хил ғояларини тўлиқ ҳамда атрофлича тавсифлаш анча мушкул. Унинг этник муаммоларга оид асосий қарашлари «Қадимги жамият» (1877) номли йирик асарида мужассамлашган. Мазкур асарда Морган этнологиянинг асосий уч муҳим муаммосини, яъни инсоният тарихида уруғчилик жамиятининг ўрни ва аҳамияти, оилавий-никоҳ муносабатларнинг шаклланиш тарихи ҳамда инсоният тарихини даврлаштириш муаммосини батафсил таҳлил қилган.

У «Қадимги жамият» китобида ирокезларнинг ўзига хос жамоавий тузумини реконструкция қилиш оқибатида ибтидоий жамоа тузуми асосан уруғчиликка асосланган, деган хулосага келган. Морганнинг фикрича, инсоният тарихини иккита катта даврга бўлиш мумкин. Биринчиси, бу қабила ва уруғларга асосланган илк ижтимоий жамоалар даври; иккинчиси, ҳудудий ва мулкчилик асосидаги сўнгни-сиёсий уюшмалар даври ҳисобланади. Морганнинг қарашларига кўра, уруғчилик Осиёдаги, Европадаги, Африкадаги ва Австралиядagi қадимги жамиятлар учун деярли бир хил кечган.

Халқларнинг уруғчилик жамоаларини тадқиқ этишда Морган эволюцион-тарихийлик принципи, тамойилига асосланган. У уруғчилик тузуми қолдиқларини Австралия қабилалари турмуш тарзидан излаган. Уруғчиликнинг ривожланган шаклларини эса жамоа тараққиётининг юқорироқ пиллапояларидан, яъни ирокезлар орасидан қидирган. Уруғчиликнинг якуний шакли (патриархат)ни бўлса у антик даврдаги юнонларга хос деб ҳисоблаган. Ушбу вазиятда Морганнинг она уруғининг ота уруғига айланиши мулкий муносабатлар ўрнатилиши ва унинг мерос сифатида ўтказилиши оқибатида юз берганлиги тўғрисидаги ғояси этнология учун муҳим ва қимматли ҳисобланади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, эволюционистик мактаб вакиллари жамиятнинг прогрессив ривожланиш ғоялари асосида инсоният тараққиёти ва унинг маданияти тўғрисидаги дастлабки тизимли концепцияни илгари сурганлар.

Эволюционизмнинг асосий ғоялари

♦ Классик эволюционистик назария тарафдорлари аввало инсоният маданияти тараққиёти билан боғлиқ универсал манбалар ва универсал қонуниятларни яратишга ҳаракат қилганлар.

♦ Эволюционизм тарафдорлари замонавий жамиятда яшашларига қарамай, ўз ёзувларига эга бўлмаган халқларни қадимият қолдиғи сифатида талқин қилганлар. Уларнинг маданиятларини ўрганиш «ибтидоий жамоа» маданиятини яхлит тарзда реконструкция қилиш имконини беради деб ҳисоблайдилар.

♦ Табиатда умумий инсонлар жамоаси мавжуд. Шу боис барча одамлар тахминан бир хил ақлий қобилиятга эгалар. Кўпинча кишилар ўхшаш вазиятларда тахминан бир-бирига яқин қарорлар қабул қиладилар. Бу вазият дунёнинг барча қисмларида инсоният маданиятининг ривожланиши умумийлиги ва бир хил эканлигини тасдиқлайди. Бу ўринда турли маданиятлар ўртасидаги алоқаларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги ҳал қилувчи аҳамият касб этмайди.

♦ Кишилиқ жамиятида узлуксиз тараққиётнинг ўрни бор, яъни соддаликдан мураккабликка ўтиш каби маданият ҳам худди жамиятдаги сингари аста-секин ўзгаришлар, миқдорий ўсиш ёки камайиш йўлида қуйидан юқорига қараб доимо узлуксиз ривожланиб боради.

♦ Маданиятнинг ҳар қандай кўриниши илк даврдан маълумдир: Унинг кейинги шакллари қайта пайдо бўлади ва олдинги кўринишлар асосида шаклланади. Бунда маданият ривожланиши кўп поғонали ва дунёдаги барча халқлар учун ягона ҳисобланган босқичлар асосида бўлади. Инсоният маданиятининг ҳар томонлама умумий қонунари билан бирга турли халқлар ва улар маданиятларининг бир хил ривожланиш босқичи бир хил натижага олиб келади.

♦ Халқларнинг маданий фарқи уларнинг ривожланиш даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Эволюционизмнинг юқоридаги асосий тамойилларини этнолог-шарҳловчилар муҳим ғоявий ва амалий хулосаларга айлантирганлар: агар ҳамма халқлар бир хил тараққиёт йўлидан бўрса, унинг юқори нуқтасида Европа маданияти ҳамда цивилизацияси турган. Шу боис сайёраимиздаги барча халқлар ва элатлар охир-оқибатда

европа маданияти билан умумлашиши лозим. Қолаверса, европалар колониял империяларини барпо этишлари орқали мустанлака халқларни маданий тараққиётга эришишларига кўмаклашадилар, деган ғайриилмий хулосанинг ҳам шаклланишига сабаб бўлган.

XIX аср интиҳосига келиб этнология йўналишида тўпланган илмий материаллар эволюционизмнинг ҳақиқий ҳаётга ҳар жиҳатдан тўғри келмаслиги ва камчиликларини кўрсата бошлаган. Жумладан, эволюционизм тарафдорлари маданиятдаги миқдорий ўзгаришлардангица келиб чиқиб маданият ва унинг таркибий қисмларининг қайта туғилиши келажакдаги пайдо бўладиган барча маданиятларни инсоният тарихининг босқичлари билан боғлианишини тахмин қилган ҳолда изоҳлаб бера олмадилар. Улар ҳатто бунга ҳаракат ҳам қилиб кўрмаганлар. Янги этнографик экспедициялар материаллари кўпинча эволюционистик қарашларни рад этган ва бу борада бошқача қарашларга эҳтиёж сезила бошлаган. Илмий зарурият туфайли янги антиэволюционистик назариялар ва мактаблар пайдо бўлган. Эволюционизмдан ҳафсаласи пир бўлган айрим этнолог ва антропологлар ҳатто ўзларининг назарий хулосаларидан ҳам воз кечиб, фақат эмпирик (тажрибага асосланган) тадқиқотларгина олиб борганлар.

Диффузионизм. XIX аср сўнгги чорагига келиб этнология тараққиётида янги давр бошланган. Агар олдинлари бевосита этнографик кузатувлар кўпроқ савдогарлар, миссионерлар ва сайёҳлар томонидан бажарилган бўлса, кейинчалик махсус тайёрланган мутахассислар этнологияга оид амалий тадқиқотларни олдиндан ишлаб чиқилган дастурлар асосида амалга оширганлар. Бу эса, ўз навбатида фанда янгича қарашлар ва назарияларнинг пайдо бўлишига ҳамда этнологияда эволюционизмнинг якка ҳукмронлик мавқеининг сусайишига олиб келган. Қолаверса, бу даврда эволюцион метод асосида изоҳлаш мушкул бўлган қатор муаммолар пайдо бўлган.

Эволюционизмнинг инқирози диффузионистик йўналиш, мактабнинг шаклланишига олиб келган. Этнологиядаги диффузионистик ғояларнинг асосий мақсади маданият ёки маданиятнинг алоҳида кўринишларини маълум бир маконда тарқалиши, уларнинг келиб чиқиш ҳудудларини аниқлаш ва турли ҳудудлар бўйлаб ёйилиш йўллари ҳамда усулларини қайта тиклашни кўрсатиб бериш ҳисобланган.

«Диффузия» тушунчаси аслида физикадан ўзлаштирилган бўлиб, мазкур ибора «ёйилмоқ», «кириб келмоқ» маъноларини англатади. Этнологияда диффузия деганда халқларнинг ўзаро алоқаси — савдо, кўчиш, бир халқнинг икинчисини босиб олиши натижасида юзага келадиган маданий кўринишларнинг тарқалиши тушунилади. Диффузионизм илмий йўналиш сифатида тарихий жараёнлар асосий мазмунини маданиятлараро ўзаро алоқалар натижасида бошқалардан ўзлаштириш ва уларнинг биридан иккинчисига кўчишини эътироф этишидан иборат. Эволюционистик назария тарафдорлари томонидан ўхшаш маданиятларнинг ўзаро ўхшаш шароитларда мустақил равишда пайдо бўлиши ва ривожланиш нуқтаи назарига қарши диффузионистлар маълум географик минтақаларда маданий кўринишларнинг пайдо бўлиши ва бир марказдан бошқа худудларга тарқалишига доир ўзига хос илмий ғояни илгари сурганликлари билан фарқланадилар.

Диффузионизмнинг машҳур вакиллари:

Фридрих Ратцель (F. Ratzel, 1844 — 1904 йй.) — асосий иши “Антропогеография” (“Anthropogeographie”) номли асари бўлиб, у 1882 йилда чоп этилган;

Эрланд Норденшельд (E. Nordenskiöld, 1877 — 1938 йй.) нинг асосий тадқиқоти “Қиёсий этнографик тадқиқот” (“Comparative Ethnographical Studies”) дир, у 1919 йилда эълон қилинган;

Роберт Гребнер (R. Graebner, 1877 — 1934 йй.) — муҳим асари “Этнология услуги” (“Methode der Ethnologie”) — 1905 йилда нашр этилган;

Вильгельм Шмидт (W. Schmidt, 1868 — 1954 йй.) — В. Копперс (W. Koppers) билан ҳаммуаллифликда “Тарихий маданий этнология методларига оид муҳим китоб” (“Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie”) — 1937 йилда чоп этилган;

Лео Фробениус (L. Frobenius, 1873 — 1938 йй.) нинг асосий асари “Маданият ҳақидаги табиий-илмий таълимот” (“Die naturwissenschaftliche Kulturlehre”) бўлиб, у 1899 йили нашр этилган.

*Г. Эллиот-Смит (G. Elliot Smith)*нинг асосий тадқиқоти — “Маданият” (“Culture. The Diffusion controversy”) дир. Мазкур асар 1928 йилда эълон қилинган.

Этнологияда диффузионизмнинг асосчиси сифатида Мюнхен университети профессори *Фридрих Ратцель* эътироф этилади. У илк

бора маданият кўринишларини турли маданий ҳудудлар ва мамлакатлар бўйича тарқалиш қонуниятига алоҳида эътибор қаратган. Эволюционистларда «маданият кўринишлари мавҳум бўлиб, ўз-ўзидан пайдо бўлади», — деган қараш устуворлик қиларди.

Ратцел ўз қарашлари, ғояларини «Антропогеография» (1882), «Халқшунослик» (1885) ҳамда «Ер ва ҳаёт» (1891) номли кўп жилдлик асарларида мужассамлаштирган. Жумладан, «Антропогеография» асарида моддий маданият намуналарини (этнографик буюмлар ва уларнинг терминологияси) географиясини турли халқларда тарқалиши билан боғлаб тадқиқ қилган. Ратцелнинг фикрича, табиий муҳит таъсирида шаклланган маданиятлар ўртасидаги ўзаро фарқ ушбу халқларнинг бир-бирлари билан доимий этномаданий алоқалари таъсири натижасида аста-секинлик билан силлиқланиб боради. Ратцел ўз тадқиқотларида бир халқни бошқаси томонидан кўшиб ёки босиб олинishi, турли ирқларнинг ўзаро бирикиши, этномаданий савдо алоқалари ва уларнинг турли шаклларига алоҳида аҳамият қаратган ва уларни батафсил таҳлил қилган. Айнан мана шундай алоқалар натижасидагина маданият кенг ҳудудларга ёйилиши мумкин. Амалиётда эса бу тил ва ирқ хусусиятларидан муҳимроқ бўлган этнографик ашёларнинг тарқалиши шаклида намоён бўлади. Ирқлар доимо ўзаро кўшилиб борадилар ва шунинг учун ҳам ҳозирги даврда деярли барча ирқлар аралаш ҳолда яшашини кузатиш мумкин. Ўз навбатида шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, халқ ҳаётида тил этник белги сифатида ирққа нисбатан бирмунча мустаҳкам ҳисобланади. Лекин, вақтлар ўтиши билан ўзаро этномаданий алоқалар натижасида тил ҳам маълум маънода ўзгаради ёки бири иккинчисига ўзаро яқинлашади. Моддий маданият ашёлари эса бошқа маданият кўринишларига қараганда ўзининг шакли ва тарқалиш ҳудудини бирмунча кўпроқ, кенгроқ намоён этади. Ратцелнинг фикрича, халқлар ҳаётида содир бўлган, юз берган турли хил этно-ижтимоий ўзгаришлар йўқолиб кетгани ҳолда этнографик предметлар қандай бўлса, шундайлигича қолади. Шунинг учун ҳам маданиятни илмий ўрганишда этнографик ашёларнинг ўрни беқиёс ҳисобланади.

Ратцелнинг шогирди ҳисобланган *Лео Фробениус* этнолог, археолог ва фольклоршунос олим сифатида шухрат қозонган. У биринчи марта диффузионизм назарияси асосида “Маданият морфологияси” номли концепциясини ва маданий доиралар назариясини яратган олимдир. Лео Фробениус Африка ва бошқа минтақаларда

яшовчи халқлар маданияти бўйича мутахассис бўлган. У Африка, Австралия ва Океания халқлари маданиятини тадқиқ этиш борасида 12 мартаба экспедиция уюштирган ва амалга оширган илмий тадқиқотлари асосида Африканинг этник харитасини яратган. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш жоизки, мазкур харита ҳозирги даврга қадар ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Африкашунос олим ўз экспедициялари материалларини ва уларнинг назарий хулосаларини 1988 йилда нашр этилган «Африка маданиятининг келиб чиқиши» номли монографиясида баён қилган. Унинг фикрича, маданият мисли тирик организм бўлиб, ундаги ўзгаришлар ҳаётнинг умумий қонунлари билан чамбарчас боғлиқдир. Олим томонидан Африка ва Меланезия халқлари маданиятларини ўзаро таққослаб ўрганиш асносида маданиятдаги ўзгаришлар алоҳида унсурлар, элементларнинг тарқалишига боғлиқ эмас, балки бир бутун яхлит маданият кўринишларига боғлиқ бўлиб, улар тахминий бирлашган элементлар уюшмаси эмас, балки бир бутун яхлит тизим ҳисобланади, деган хулосага келинган.

Ўз навбатида шуни ҳам унутмаслик керакки, муаллифнинг маданиятнинг келиб чиқишига оид мулоҳазаларида айрим мифологик қарашларни ҳам кузатиш мумкин. Чунончи, у маданиятни тирик организм сифатида тасаввур қилади. Фробениус маданият ҳам худди тирик организм каби дунёга келади, турли ёш босқичларини босиб ўтиб, охир оқибатда умрини тугатиб, барҳам топади, деган ғояни илгари сурган. Бунда муаллиф маданият одамлар томонидан яратилмайди, балки ўз-ўзидан ривожланиб боради деган ғояга асосланган. Унинг фикрича, инсоният маданиятнинг яратувчиси эмас, аслида унинг маҳсули ёки объекти ҳисобланади. Лекин, маданият инсонлар томонидан яратилмас-да, одамларсиз яшай олмайди ва кенг миқёсида тарқалиши ҳам мумкин эмас деб ҳисоблайди. Агар ўхшатиш жоиз бўлса маданият оёқсиз кишига ўхшайди. У инсонларни ўзини бир жойдан иккинчи ерга кўчириб ўтказишга мажбур қилади. Фробениуснинг таъкидлашича, одамлар халқ маданиятни яратувчиси эмас, балки узатувчисидир.

Фронбениуснинг фикрича, ҳар бир маданият ўзига хос хусусиятга эга. Қолаверса, у маданиятни ижтимоий муҳитдан ташқарида, мистик кўриниш тарзида талқин қилади ҳамда уни иккига, яъни эркак ва аёлга ажратади. Ўз навбатида, машҳур олим ўз қарашларини экспедициялар жараёнида тўплаган дала материаллари орқали исботлашга ҳаракат қилган. Жумладан, олимнинг Африкада олиб

борган тадқиқотлари натижасида Африка маданиятини иккига — теллуруит — эфиопия — патриархал ва хтоник — хамитик — матриархат қисмларига бўлган.

Немис тилли халқлар орасида диффузионизмнинг кўзга кўринган йирик намояндаларидан бири *Роберт Гребнер* бўлган. Унинг фикрича, этнограф-эволюционистлар ўзларининг турли халқлар маданиятларидаги ўхшаш хусусиятларнинг сабабларини элементар ғоялар ёки табиий шароит билан боғлиқ бўлганми? — деган қарашни исботлаш учун зарурий меъёрий асосларни ишлаб чиқмаганлар. Шу сабабга биноан Гребнер асосий эътиборини этнологиянинг асосий муаммоси — маданиятнинг тарихий-маданий алоқалари ёки мустақил келиб чиқишига оид тадқиқотлар методини ишлаб чиқишга қаратган. У ўзининг асосий қарашларини 1905 йилда нашр этилган «*Этнология услуги*» номли китобида мужассам этган.

Фробениус ва Ратцел қарашлари асосида *Роберт Гребнер* маданий қарашлар доирасида бутун ибтидоий жамоа даври тарихини глобал реконструкция қилувчи ўзига хос назарияни яратган. У ўз қарашларини исботлаш мақсадида дунёдаги барча халқларнинг давлатчиликкача бўлган маданиятини олтита йирик маданий доира ёки маданий гуруҳларга бўлиб чиққан. Гребнер олиб борган илмий изланишлари натижасида инсоният тарихида ҳеч қандай такрорий ҳолатлар ва бу билан боғлиқ бирор бир қонуният мавжуд эмас деган хулосага келган. Маданиятдаги этник жараёнларнинг такрорланиши жуда кам учрайдиган ҳолатдир. Шубҳасиз бу ўринда этнологлар кўплаб ўхшаш ҳолатларга эмас, балки ягона кўриниш билангина тўқнашадилар.

Диффузионизмга оид мулоҳазаларни яқунлар эканмиз, хулоса сифатида шуни таъкидлаш керакки, мазкур оқим турли мамлакатларда турли даражада тараққий этганига қарамай, уларни бирлаштирувчи умумий жиҳатларга эга. Биз умумий жиҳатлар сифатида куйидаги ҳолатларни эътироф этишимиз мумкин:

- ♦ Маданият маълум бир географик ҳудудда пайдо бўладиган ва кейинчалик бошқа минтақаларга тарқалувчи тирик организмга ўхшаш ҳолатда тасаввур этилади.

- ♦ Ҳар бир маданият ўзининг пайдо бўлиш ҳудудига ва тарқалиш минтақасига эгадир. Ушбу маданият марказларини излаб топиш ва уларни тадқиқ қилиш этнологиянинг асосий вазифасидир.

- ♦ Маданият ривожланишининг асосий омиллари ўзлаштирилган хусусиятлар ва аралаш маданий элементлар ҳисобланади. Ўзаро

қоришган маданиятлар моддий маданиятнигина эмас, маънавий маданият кўринишлари ҳисобланган мифлар, эътиқодлар, одатлар ва бошқа шу қабиларни ҳам жалб этади.

♦ Ҳар бир маданият кўриниши бир марта пайдо бўлади; унинг тарқалиш манзарасини тасаввур қилиш орқали унинг ҳар бир кўринишини, дастлабки пайдо бўлган худудини аниқлаш мумкин.

Диффузионизмнинг асосий ғояси — маданиятнинг ўзлаштирилиши ва кириб келиши ғояси қонуний ва натижали бўлган. Эволюционистларнинг маданиятнинг абстракт таҳлилига оид эволюционистик талқинидан фарқли равишда диффузионистлар турли халқлар маданиятларининг географик аниқлиги ҳамда алоқадорлиги тўғрисидаги қарашни илгари сурадилар. Диффузионизм вакиллари бу борада турли маданиятларни таққослаб таҳлил этишни энг мукаммал йўналиш деб баҳолаганлар.

II.2. Социология мактаби ва функционализм

Европа мамлакатлари этнология фанида диффузионизм йўналиши билан бир вақтда социология мактаби ҳам шаклланган ва у илмий жиҳатдан қараганда диффузионизмга нисбатан бирмунча сермаҳсул бўлган. Агар, эволюционизм вакиллари этнологиянинг асосини инсонда, диффузионистлар маданиятда деб билган бўлсалар, социология мактаби вакиллари жамиятда деб ҳисоблаганлар. Ушбу йўналиш вакилларининг бундай хулосага келишларига «жамиятни оддий индивидларга киритиб бўлмайди», — деган қараш устуворли сабаб бўлган. Социология мактаби вакиллари фикрига биноан, жамият одамлар орасидаги ўзаро онгли алоқалар натижа-сида ташкил топган. Ушбу йўналишнинг асосчиларидан бири *Эмиль Дюркгеймдир*.

Э. Дюркгейм (1858—1917 йй.). Этнологияда социология йўналишининг ватани Франция ҳисобланади. *Эмиль Дюркгейм* XIX асрнинг охириги ўн йиллигида этнологияда янги йўналиш — социология мактабига асос солган.

Эволюционистларга қарши ўлароқ, Дюркгейм жамиятни одамларни ўраб турган оламга мослашиши сифатида эмас, балки ёпиқ статик тизим шаклида талқин қилган. У жамиятни социологик фактлар орқали тадқиқ қилиш ғоясини илк бора таклиф этиб, фанга “ижтимоий тур” терминини олиб кирган тадқиқотчидир. Ўз навбатида, Дюркгейм маданиятни таснифлашда энг содда жамоа—ибти-

дой жамоани асос қилиб олган. Олимнинг фикрича, мазкур жамоа ўз тараққиёти давомида мураккаб жамоавий тизимни босиб ўтиб уруғга айланган. Кейинчалик ундан қатор жамоа, элат, халқ каби янги жамоа ва уюшмалар пайдо бўлади. Шундай қилиб, Дюркгеймнинг мулоҳазаларига кўра ҳар қандай жамоа ибтидоий жамоанинг мураккаблашган шакли ҳисобланади. Дюркгейм ғоялари унинг қатор шогирдлари томонидан давом эттирилган бўлиб, улар орасида энг машҳурлари сифатида М. Мосс, К. Леви-Стросс, М. Грене, Л. Леви-Брюль тадқиқотларини алоҳида кўрсатиб ўтмоқ зарур.

Люсьен Леви-Брюль (1857—1939 йй.). Этнологиядаги француз социология мактаби вакиллари орасида Люсьен Леви-Брюль қарашлари алоҳида диққатга сазовор ғоялардан бири ҳисобланади. У ўз нуқтаи назарини «Ибтидоий тафаккур» (1930) номли асарида батафсил изоҳлашга ҳаракат қилган. Леви-Брюль Дюркгеймдан фарқли равишда «ибтидоий халқларнинг мантиққача бўлган тафаккури» номли назария асосчиси ҳисобланади.

Умуман олганда, социология мактабининг етакчи ғоялари асосан қуйидагиларда акс этган:

- ♦ ҳар бир жамиятда мазкур жамиятнинг муҳим асосини ташкил этувчи «жамоавий тасаввурлар» мавжуд;
- ♦ маданиятнинг функцияси жамиятни эркинлаштириш ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришдан иборат;
- ♦ бир жамиятдан иккинчисига ўтиш қийин жараён бўлиб, бу равон текис ҳолда эмас, балки сакраш йўли орқали амалга ошади.

Функционализм. Этнологияда социология мактаби ғоялари тараққиётининг мантиқий давоми сифатида функционализм йўналиши шаклланган. Агар, диффузионизмнинг ватани Германия, социология мактаби Францияда шаклланган бўлса, функционализм Англияда пайдо бўлган ва XX асрнинг 20-йилларига келиб этнологиядаги етакчи оқимлардан бирига айланган.

Этник жараёнларни тадқиқ этишда функционализмнинг ўзгарадиган фарқли хусусияти шундан иборатки, мазкур йўналиш тарафдорлари маданиятни ўзаро алоқадор умумлашган хусусиятлардан ташкил топган деб ҳисоблайдилар. Ўз навбатида шуни ҳам таъкидлаш жоизки, функционализм тарафдорлари учун маданиятнинг тарихий ўзгариши муаммоси муҳим аҳамият касб этмаган. Улар учун маданият қандай ҳаракатланади? Қандай вазифаларни бажаради? Ва қандай тарзда маҳсулот беради? — деган муаммолар ечимини излаб топиш долзарб ҳисобланган.

Функционализмнинг машхур намояндалари

Р. Турнвальд (R. Thurnwald, 1869 — 1954 йй.) — асосий китоби — “Кишилик жамоасининг ижтимоий асоси” (“Die menschliche Gesellschaft in ihren soziologische Grundlagen”) 1931 йилда нашр этилган.

Б. Малиновский (B. Malinowski, 1884 — 1942 йй.) — асосий асари “Маданиятнинг илмий назарияси” (“A Scientific Theory of Culture”) деб номланиб, 1944 йилда чоп этилган.

А. Радклифф-Браун (A. Radcliff-Brown, 1881 — 1955 йй.) — асосий тадқиқоти — “Примитив жамоанинг тузилиши ва функцияси” (“Structure and Function in Primitive Society”) — 1952 йилда босилиб чиққан.

Функционалистик назария илк маротаба немис этнологи Рихард Турнвальд томонидан яратилган. Бироқ, Германияда функционализм кенг оммалаша олмаганлиги туфайли Англияда машхур илмий мактаб тарзида шаклланиб, ижтимоий ва маданий антропология тараққиётида ўзига хос ўринга эга бўлган. Мазкур йўналишнинг йирик намояндаларидан бири машхур этнолог олим Бронислав Малиновскийдир.

Б. Малиновский (1884—1942йй.). Этнологиядаги машхур классик олимлардан бири Бронислав Малиновский Краковда туғилган ва шу шаҳарда таҳсил олган. Янги Гвинея ва Меланезияда дала этнографик тадқиқотларини амалга оширган. 1927—1938 йиллар мобайнида Лондон иқтисодиёт мактабида ишлаган, 1938 йил АҚШга иммигрант бўлиб кетган ва умрининг охири (1942 йил) гача Йель университетига фаолият кўрсатган.

Малиновский маданиятга оид эмпирик назария асосчиси ҳисобланади. Тадқиқотчи ушбу назарияни яратиш жараёнида ўзидан олдинги мутахассисларни дала-этнографик экспедициялар ўтказмаганлик ва фақатгина музей материалларини ўрганиш билан чекланиб қолганликлари учун танқид қилган. У олиб борган дала-тадқиқотлари жараёнида жуда ҳам қизиқарли илмий хулосаларга келган. Малиновскийнинг фикрича, этнология қандайдир психологик фараз, гипотеза ёки фақатгина бирор ҳодиса, буюм ёки предметни тавсифлаш билангина чекланиб қолмаслиги лозим. Чунки, ташқи кузатув кўпинча англашилмовчиликка ҳам олиб келиши мумкин. Шу боисдан ҳам ички хусусиятларни чуқур англамасдан туриб маданиятни яхлит тарзда тушуниб бўлмайди. Бу ўринда тадқиқотчи маълум бир буюмни нафақат тавсифлаш, балки у қандай

яратилгани, уни қай тарзда ва қандай вазиятда ишлатиш мумкинлиги, ушбу ашё кимга тегишли ва ким томонидан ишлатилиши мумкинлигини ҳам англай билиши лозим. Машхур инглиз тадқиқотчиси этнология фанининг тавсифий, фактологик хусусиятига қарши бўлиб, тавсифийлик фақат маданиятнинг айрим хусусиятларинигина акс эттиради, деган хулосага келган.

Малиновскийнинг маданият назариясига оид қарашлари унинг вафотидан сўнг, 1944 йилда инглиз тилида нашр этилган «*Маданиятнинг илмий назарияси*» номли китобида ифодаланган. Унинг фикрича, маданият фақат инсонларга хос биологик хусусият бўлсада, одамлар ҳам тирик жонзодлар ҳисобланади. Шу боисдан ҳам одам ўзининг биологик эҳтиёжини қондириш мақсадида озик-овқат, ёнилғи каби кундалик эҳтиёж буюмларини қидириб топади, уй-жойлар қуради ва кийим-кечакларни тикиб кияди. Демак, у мазкур амаллари орқали ўз атрофида ишлаб чиқариш муносабатларини шакллантиради ва бу фанда *маданият* деб юритилади. Турли маданиятлар орасидаги ўзаро фарқларни одамларнинг турфа хилдаги оддий эҳтиёжларини қондириш усуллари билан изоҳлаш мумкин. Шу сабабдан ҳам маданият моддий ва маънавий маданият қисмларига бўлинади.

Б. Малиновский антропология ва этнологиянинг муҳим муаммоларини, жумладан, дунё маданиятларини ўрганган дастлабки этнологик мактаб вакиллари қарашларига ҳам ўзининг муносабатини билдирган эди. Айниқса, у машхур олим Э. Тайлорнинг «қолдиқлар методи»ни жиддий танқид остига олган. Малиновскийнинг фикрича, ушбу услуб асосида тадқиқотлар олиб борган кўпгина олимлар ҳар бир нарса ёки кўринишдан қолдиқий хусусиятларни излаганлар. Аслида эса қолдиқий кўринишлар сифатида баҳоланган хусусиятлар маданият кўринишлари бўлиб, ундаги эски кўринишлар ўрнини янгилари эгаллаган. Малиновскийнинг фикрича, қолдиқий кўринишлар методи этнология фанига жиддий зарар етказган. Бундан ташқари бу услуб маданият кўринишларининг ўзаро функционал боғлиқлиги муносабатларига зиддир. Машхур олимнинг тасдиқлашича, маданиятда ҳеч қандай ортиқча, тасоифий ёки қолдиқий кўриниш бўлмайди. Маданиятдаги барча кўриниш ёки ҳолат маълум бир функцияни бажаради. Агар шундай бўлмаганда эди, бундай кўринишлар аллақачонлар истеъмолдан чиқиб кетган бўлар эди. Жумладан, қандайдир бир урф-одат, расм-русум, маросим маълум бир жараёнда қўлланилар экан, демак у

нимагадир зарурдир. Қолаверса, Б. Малиновский диффузионистларни ҳам танқид қилган. Унинг фикрича, диффузионистларнинг катта хатоларидан бири мазкур оқим тарафдорлари маданиятни тирик бир организм сифатида эмас, балки жонсиз буюмлар мажмуидан иборат деб ҳисоблаганликларидир.

Альфред Радклифф-Браун (1881—1955 йй.). Кембридж университетида ўқиган. Университетдаги таҳсилни тугатганидан сўнг Ҳинд океанидаги Андаман оролларида аборигенлар орасида ва Африкада дала тадқиқотлари олиб борган. Капштадт, Сидней университетларида ишлаган. Илмий фаолиятининг охириги 20-йилида Оксфордда тадқиқотлар олиб борган. XX асрнинг 30-йиллари охиридан бошлаб Буюк Британия Қироллиги этнография институти президенти бўлган. Этнологиядаги функционализм оқимининг йирик намояндаларидан бири Альфред Радклифф Браун Риверснинг шогирди бўлиб, фанга *инглиз структурализми ёки структуравий функционализм* деган янги йўналишни олиб кирган. Бу йўналишнинг ўзига хослиги шундаки, мазкур назария жамият ҳаёти, одамлар онги, муносабатлари ҳамда маданиятининг функционал ва структуравий таҳлилига оид қарашларини умумлаштиради. Радклифф Браун ўзининг асосий ғояларини 1950 йил чоп этилган “*Этнология ва ижтимоий антропология методи*” ва 1952 йилда эълон қилинган “*Маданиятнинг тарихий ва функционал талқини*” ҳамда “*Примитив жамоанинг тузилиши ва функцияси*” номли китобларида ифода этган.

Радклифф Браун қарашларига кўра, инсонни ўрганувчи асосий фан антропология бўлиб, у ўз навбатида уч асосий йўналишга — одам биологияси, қадимий археология ва этнографияга бўлинади. Этнография ҳам ўз навбатида этнология ва социал антропологияга бўлинади ва уларнинг ҳар бири ўзига хос махсус тадқиқот услубларига эгадир.

У этнология атамасини алоҳида халқларни аниқ тарихийлик принциплари асосида ўрганувчи, уларнинг ички тараққиёти, ўзаро маданий алоқаларини таҳлил этувчи фанга нисбатан қўллашни тавсия этган.

Муаллифнинг фикрича, этнологиянинг асосий методи ёзма манбалар асосида инсоният маданиятини тарихий реконструкция қилишдир.

Ижтимоий антропология унинг фикрича, инсоният маданиятини ўрганишда умуман бошқача йўналишни акс эттиради. Унинг

вазифаси аниқ бир халқлар маданиятини реконструкция қилиш эмас, балки халқларнинг ижтимоий ва маданий тараққиётидаги умумий қонуниятларни излаб топишдир. Ушбу фан табиий фанларнинг индукция ва аналогия методларидан фойдаланади.

Индуктив методнинг моҳияти материалларни ажратиб танлаб олиш ва умумлаштириш бўлиб, бу услуб маданий кўринишларни ўрганишга тааллуқлидир.

II.3. Этнопсихология мактабининг шаклланиши

Маълумки, XX асрнинг 30-йилларигача Америкада этнология машхур олим Франц Боас мактаби таъсирида ривожланган. Франц Боас (Frenz Boas, 1858—1942 йй.) ғоялари бир неча ўн йиллар олдин нафақат психологик антропология, балки маданий антропологиянинг қатор дастлабки асосий магистрал йўналишлари учун асосий пиллапоя бўлиб хизмат қилган. Тадқиқотчилар Ф. Боасни замонавий этнологиянинг меъмори деб ҳисоблайдилар. У аввало эволюционистларнинг кишилиқ жамоаси, ижтимоий институтлар, маданият қуйидан юқорига қараб тараққий этиб боради, — деган таълимотига кескин қарши чиққан. Боас ўзидан аввалги тадқиқотчиларни мавҳум ёки нотўғри хулосаларга келганлар деб ҳисоблаган. Шу боисдан ҳам у этнологияни янгидан яратмоқ зарур деган хулосага келган. Боас янгидан этнографик материаллар йиғиш учун олдинги тадқиқотчиларга нисбатан кўпроқ дала экспедициялари ташкил этиш ва улар асосида янги методлар ва концепцияларни яратиш зарур деб ҳисоблаган. Америка мактабининг вакиллари бу борада ўзларининг дала тадқиқотларини ўтказиш жараёнида психологик ва психиатрик услублардан кенг фойдаланганлар. Натижада, психологик антропологияга оид кўплаб маълумот йиғишга мурассар бўлинган. Психиантропологик назарияга бўлган эҳтиёж натижасида этнопсихологик мактаб анчагина тараққий этган.

Этнологияда психологик йўналиш роивожланиши жараёнида ўзининг концептуал ворислигини сақлаган ҳолда бир неча марта номини алмаштирган. Мазкур йўналиш дастлаб Франц Боаснинг тарихий мактаби, кейинчалик Шахс ва Маданият мактаби, ундан кейин «миллий характер»ни тадқиқ қилиш, XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб то ҳозирги кунгача эса — психологик антропология ёки кўпинча этнопсихология номи билан юритилади.

Этнопсихология мактаби намояндаларининг таъкидлашларича,

«маданият» мавҳум тушунчадан кўра кенгрокдир, лекин бу борада биринчи ўринда индивид, шахс туради. Шу боис, уларнинг фикрича, ҳар бир халқ маданиятини тадқиқ қилишни энг аввало шу маданиятга дахлдор индивид ва шахсни ўрганишдан бошламоқ жоиз.

Дастлабки этнопсихологик концепция этнолог олимлар томонидан эмас, балки психологлар, аниқроғи, *Абрам Кардинер* (1891—1981 йй.) томонидан яратилган. У ўз қарашларини «*Индивид ва унинг жамоаси*» (1937) ва «*Жамиятнинг психологик чегараси*» номли асарларида этнопсихология мактабининг асосий ғояларини баён қилган. Унинг тасаввурига кўра, инсоннинг шахсий хусусиятлари у туғилгандан кейинги дастлабки пайтларданоқ шакллана бошлайди. Бу шаклланиш ташқи таъсирлар ва айниқса ҳар бир жамиятдаги ўзига хос бола парваришлаш, тарбиялаш усуллари: овқатлантириш, йўргаклаш, кўтариш, кейинроқ эса юришга, гапиришга ва озодаликка ўргатиш кабилар орқали амалга ошади. Шунинг учун ҳам инсон руҳиятининг шаклланиши асосан 4-5 ёшгача давом этади ва ундан кейин мустаҳкамланади ва бутун умр деярли ўзгаришсиз қолади. Кардинернинг бош ғоясида «асосий шахслар» тушунчасига урғу берилган.

АҚШ этнопсихология мактабининг Р. Линтон, Э. Сепир, Р. Бенедикт, М. Мид, А. Кардинер каби асосчилари этник фарқланиш ва маданиятлар динамикасини «муҳим шахслар таркиби» назарияси билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, атоқли этнолог Рут Бенедикт «Маданият намуналари» (1934), «Жанубий Фарб маданиятининг психологик типлари» (1928), «Шимолий Америкадаги маданиятларнинг конфигурацияси» (1932) каби асарларида турли маданиятларда ўзига хос махсус шахслар жамоаси мавжудлиги ҳақидаги қарашларини баён этган. Кардинер тасаввурига кўра, инсон шахсий қарашлари у туғилгандан кейинги дастлабки кунларданоқ шакллана бошлайди. Бу бевосита унга теварак-атрофдагиларнинг муносабатлари асосида шаклланади. Болалик даврига бўлган муносабат унинг келгусидаги ҳаёт фаолиятида ўзига хос из қолдиради.

Собиқ совет тузуми даврида этнопсихология “буржуа фани” деб ҳисобланганлиги туфайли мазкур фанни ўрганишга деярли эътибор берилмаган. Мафкуравий қарама-қаршилиқлар мавжуд бўлганлиги учун Ю.В. Бромлей, Н.Д. Жандилдин, С.И. Королёв, С.А. Токарев каби таниқли этнограф олимлар ҳам Фарбий Европа ва АҚШдаги этнопсихология соҳасига доир назарияларни фақат

бир томонлама, яъни «буржуа социал психологлари қарашларининг танқиди» сифатида ўрганишга мажбур бўлганлар.

Этнопсихология мактабининг назарий-методологик йўналиши маданият ва шахснинг ўзаро таъсирини аниқлашдан иборат бўлган. Ушбу назария тарафдорларининг фикрича, ҳар бир маданият ўзига хос шахслар типининг эгасидир. Болалар тарбиясини ўрганиш эса шахс ва маданият ўртасидаги муносабатлар орқали шаклланидиган миллий характери очиб беришда муҳим восита ҳисобланади.

XX асрнинг 30—40-йилларга келиб шахс билан маданият муносабати тушунчаси этнологиянинг долзарб ва асосий муаммосига айланганлиги туфайли этнологлар эътиборини ўзига торта бошлаган. Мазкур муаммо бўйича илмий изланишлар қилган олимлар икки оқимга бўлинганлар: биринчи оқим вакиллари — «инсон характери фақат тарбия натижасида шаклланади» деган назарияни илгари сурувчи Боаснинг маданий детерминизми тарафдорларидир (Р. Бенидикт, М. Мид), иккинчи оқим эса “неофрейдизм (яъни турли маданият шахс типлари) — умумлашган асосдаги чекланган вариациянинг натижасидир” — деган ғоя тарафдорлари (А. Карднер, Р. Линтон, И. Холлоуэл)дан иборат эди.

Этнопсихология мактабининг ривожланишида, шубҳасиз, Боаснинг шогирди М. Миднинг катта хизматларини эътироф этмоқ даркор. У устозининг турли маданиятлардаги тарбия усули шахслар ва уларга хос фаолиятларни келтириб чиқариши ҳақидаги фикрини қувватлаган ҳолда инсон хулқ-атвори, фаолияти, шахсий хусусиятларининг биологик омил (ирқ) билан эмас, маданияти билан боғлиқлиги ҳақида илмий хулосага келган.

М. Мид Самоа (1892—95 йй.), Адмиралтейства (1928—1929 йй.) ва 1965—1967 йй.), Янги Гвинея (1930—33 йй.), Индонезиянинг Бали (1936—1940 йй.) оролларида ва бошқа ҳудудларда узоқ вақтлар мобайнида этнографик дала тадқиқотларини амалга оширган. Мазкур дала тадқиқотлари маълумотлари асосидаги “Самоада ба-лоғатга етиш”, “Уч ибтидоий жамоаларда жинс ва темперамент”, “Гвинеяда вояга етиш”, “Болалар дунёси ва маданияти” каби асарлари орқали М. Мид бутун дунёга танилган.

Кўпгина тадқиқотчилар этнопсихологик қиёфа тушунчасига ҳам таъриф берганлар. Масалан, рус тадқиқотчиси С.И. Королёв шаклланган этник қиёфа “маълум даражада муҳофаза қилувчи механизм ролини ўйнайди. У худди элакдек, ёт нарсаларни ажратиб, уни ё қабул қилади, ёки уни шу халқда мавжуд бўлган нормалар асосида қайта ишлаб беради ёхуд инкор қилади”, — деб ҳисобла-

ган. Бу таърифни биров бошқачароқ талқин этадиган бўлсак, этносларнинг психологик қиёфаси — уларнинг атрофдаги воқеликни, ҳодисаларни ўзига хос равишда идрок, тафаккур, тасаввур қилишлари ва уларга бўлган муносабатнинг урф-одат, анъаналар, характер тарзида намоён бўлишидир.

Ҳар бир халқнинг психологик қиёфасига мос равишда маданияти, оилавий ва ижтимоий муносабатлар тизими, ёш ва жинслар ўртасидаги фарқланиш, диний эътиқодга нисбатан муносабат ва шу билан боғлиқ ҳаракатлари, кайфиятлар ҳозирги даврда эса сиёсий жараёнларга муносабат ҳам шаклланади.

Муайян бир этник гуруҳлар маълум бир тарихий ривожланиш босқичида ўзига хос руҳий-ахлоқий хислатларга эга бўлиб боради ва бу ҳол уларнинг маданиятига ҳам кучли таъсир кўрсатади. Масалан, биз руҳий-ахлоқий хислатларимиз ва шунга боғлиқ турмуш тарзимиз билан худди шу маконда юз йил аввал яшаган ўз аجدларимиздан анча фарқ қиламиз.

XX асрдаги АҚШ этнопсихология мактабининг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат эди: Маданиятни шахс орқали изоҳлашга интилиш, инсоннинг болалик даврига, айниқса, гўдакнинг руҳий-жинсий шаклланишига кучли қизиқиш, жамият ривожланишида ижтимоий-иқтисодий омилларнинг ўрнига етарли баҳо бермаслик ва психик омилларни мутлақлаштириш. АҚШ этнопсихология мактаби этнографиянинг психология ва психиатрия билан яқинлашувига ёрдам берди, этнографияга лойиҳаланган тестларни қўллаш орқали болалик даврини қиёсий тадқиқ қилишни ривожлантирди.

XX асрнинг 60—70-йилларига келиб этнопсихологик тадқиқотларда «маданият ва шахс»ни социал-маданий система билан боғлиқ тарзда ўрганиш яна долзарб муаммога айланди.

Психологик антропология соҳасида германиялик олим И. Эй-бесфельдт, италиялик В. Лантанари, гватемалалик А. Мендеа-Доминиге каби олимларнинг фаол тадқиқот олиб бориб, этнопсихология ривожланишига муҳим ҳисса қўшишлари этнопсихологиянинг амалда дунё фанлари тизимида мустақкам ўрин олганлигидан далолат беради.

Психологик антропология инсонни башариятнинг ва алоҳида маданиятнинг бир бўлаги сифатида тадқиқ этар экан турли социал ва маданий системаларда аъло даражадаги ҳамфикрлик ва ҳамжиҳатлик вужудга келиши учун кенг йўл очади. Бу эса ҳозирги даврга хос бўлган иқтисодий-ижтимоий, сиёсий, миллий ва диний

муаммолар глобаллашаётган замонда кўплаб муаммоларни ҳал қилишнинг самарали воситасидир.

Жаҳон этнологиясида этнопсихологиянинг ўрни ҳақидаги фикрлар якунида илғор мамлакатларнинг иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ечишда этнопсихологик тадқиқотлар натижасидан самарали равишда фойдаланганликларини таъкидлаш жоиз. Улар тажрибасидан келиб чиқиб, ҳозирги даврда жамиятдаги баъзи иқтисодий-ижтимоий муаммоларни ечишда ёки амалга оширилаётган ислохотларнинг кутилган натижаларни беришида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг этнослар хулқ-атвори ва руҳияти билан боғлиқлигига эътибор қаратиш лозим.

Халқимиз моддий ва маънавий маданиятининг ажралмас қисми саналмиш унинг эътиқоди, урф-одатлари, уй-жойи, кийим-кечаги-ю таомларини ўрганиш билан бир қаторда, ана шу ўзига хос моддий ва маънавий маданият шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлган хулқ-атвори ва руҳиятини тадқиқ этиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, фақат этнопсихологик тадқиқотлар орқалигина биз тарихимизнинг кейинги даврида халқ руҳияти ва хулқ-атворида пайдо бўлган лоқайдлик, боқимандалик, масъулиятсизлик, миллатпарварлик ва ватанпарварлик туйғуларидан узоқлашиш кайфиятлари, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг сустлиги каби салбий хислатларнинг вужудга келиш сабабларини очишимиз, жонкуярлик, ташаббускорлик, ватанпарварлик ва бошқа шу каби фазилатларни ривожлантириш йўлларини топишимиз мумкин.

Жаҳон тарихига назар соладиган бўлсак, инглизлардаги кучли тадбиркорлик, ташаббускорлик ва тарбиядаги қаттиққўллик хусусияти немислардаги ўта масъулиятлилик ва ўзига ишонч ҳислари, японларнинг миллатпарварлиги ва жамоа манфаатини эъзозлашлари, французлардаги доимо янгиликка ва эркин фикрлашга интилишлари бу халқлар яшаётган юртларнинг дунёда энг тараққий этган мамлакатларга айланишида муҳим омил бўлган.

II.4. Этнологиядаги янги концепциялар

Кейинги ярим аср давомида этнология фанида кўплаб янги назарий-методологик қарашлар ҳамда ғоялар пайдо бўлди. Бундай қарашларнинг пайдо бўлиши дунё миқёсидаги сиёсий жараёнларнинг ўзгариши билан чамбарчас боғлиқ. Айниқса, иккинчи жаҳон

урушидан сўнг мустамлакачи империяларнинг емирилиши этнология тараққиётига сезиларли таъсир қилган. Европадаги йирик давлатларнинг мустамлакаларидан маҳрум бўлиши мазкур мамлакатларда этнологияга бўлган қизиқишнинг маълум маънода сусайишини ва ўз навбатида этнологик тадқиқотлар учун ажратиладиган маблағнинг камайишига сабаб бўлди. Этнологияга амалий қизиқишнинг заифлашуви, ҳатто баъзида айрим мамлакатларда (Нидерландияда) қатор илмий тадқиқот институтларининг ёпилишига олиб келган бўлса, бошқаларида (Буюк Британия ва Францияда) этнологиянинг фанлар тизимидаги ўрни ва аҳамияти маълум маънода пасайган. Бироқ, бу жараёнлар Европа мамлакатлари этнологиясида кейинги даврда ҳеч қандай янги қарашлар ва назариялар яратилмаган, деган мулоҳазани билдирмайди. Кейинги даврда Европа олимлари томонидан этнология соҳасида бир қатор янги назариялар яратилди. Жумладан, инглиз олими Макс Глукман (1917—1975 йй.) томонидан «неофункционализмнинг Манчестер мактаби» номи остида машҳур бўлган йўналишга асос солинган. Родней Нидхем (1923 йилда туғилган) томонидан ижтимоий структурализмнинг янги концепцияси яратилган. Француз этнологлари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, маълум маънода Леви Стросс қарашлари таъсирида бўлишларига қарамай, Морис Годилье, Клод Мелиссолар тарихий материализмга асосланган қарашларни шакллантиришга ҳаракат қилган.

Ўз навбатида қайд этиш керакки, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб Европа мамлакатларидаги этнология фани америкалик олимлар қарашлари таъсирида ривожланган. Чунки, айнан мазкур даврда АҚШда маданий антропология жуда ҳам ривожланган эди. Масалан, 40—50-йиллар оралиғида АҚШда этнолог мутахассислар тайёрловчи коллеж ва университетлар сони икки бараварга кўпайган. Мазкур фанга бўлган қизиқишнинг ортишини икки муҳим вазият билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, АҚШда маданий антропология талабаларнинг умумий таълим олишларида муҳим роль ўйнаган ижтимоий-гуманитар фан ҳисобланган. Иккинчидан, иккинчи жаҳон урушидан кейин жаҳон сиёсий майдонидаги вазиятнинг ўзгариши АҚШда этнология фани тараққиётига ҳам маълум маънода ўзининг ижобий таъсирини ўтказган. Америкалик олимлар томонидан учинчи дунё мамлакатларига тавсия қилинган маданий релятивизм концепцияси дунёнинг янги тартиб-қоидаси сифатида қабул қилинган. Маданий релятивизм билан бирга неоэволюционизм ғоялари ҳам сезиларли даражада тарқалган.

XX асрнинг 80-йиллари ижтимоий биология мактабининг қисқа муддатли тараққиёт даври бўлган. Бироқ, тез орада мазкур йўналиш ўзининг етакчилилик мавқеини маданий экологияга бўшатиб берган. Мазкур назария бугунги кунгача Америка маданий антропологиясида етакчилилик мавқеини сақлаб келмоқда. Тадқиқотчи олимлар бу оқимни функционализм, структурализм ва неоеволюционизм билан бирга америка маданий антропологиясидаги асосий йўналишлар сирасига киритадилар.

Кейинги ўн йилликларда Америка этнологлари орасида Клиффорд Гирц (1926) ва Рихард Тернер (1920 — 1983 йй.) қарашлари асосида шаклланган янги герменевтика (изоҳловчи, талқин этувчи) йўналиши анча машҳур бўлиб бормоқда. Мазкур йўналиш тарафдорлари асосан ижтимоий коммуникацияда символлар ва рамз, тимсолларнинг замонавий маданиятлардаги маънавий-ахлоқий аҳамиятини тадқиқ этишни мақсад қилиб олганлар. Бу борада Тернер символларнинг прагматик аспекти, жиҳатига қўпроқ эътибор қаратган ҳолда тимсоллар ижтимоий жараёнларда фаол куч сифатида намоён бўлади, деган хулосага келган. Тернердан фарқли равишда Гирц символларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва уларнинг инсон ҳиссиёти ва руҳиятига бўлган таъсирини муҳим деб ҳисоблайди. Гирц этнологлар эмпирик маълумотларни тавсиф қилиш билангина чегараланиб қолмасдан, мазкур маданият соҳибларининг қарашлари ва ҳаракатлари туб моҳиятини аниқлашлари зарур деган ғояни илгари сурган.

Этнологиянинг келгусидаги истиқболли мавзулари тўғрисида мутахассис олимлар орасида кечаётган баҳс-мунозараларда қўплаб тадқиқотчилар герменевтика антропология фаннинг истиқболли йўналиши деб таъкидламоқдалар. Бунга сабаб мазкур йўналиш тарафдорлари «маданият объектини тадқиқ қилиш субъекти асосан европалик тадқиқотчилар бўлиши керак, европалик бўлмаган жамоалар бунда тадқиқот объектигина бўлиши мумкин» деган ғоя асосида шаклланган евроцентризм ғоясидан буткул воз кечишди. Улар сайёрамизнинг ҳар қайси минтақасида яшовчи илмий изланувчи тадқиқот субъекти бўлиши ва ўз навбатида, европа маданияти тадқиқот объекти сифатида ўрганилиши мумкин деган ғояни илгари сурадилар. Қолаверса, ҳозир алоҳида маданиятларнинг ўзаро яқинлашуви жараёни уларнинг ягона глобал маданий тизимда бирлашишларига сабаб бўлмоқда. Шу боис ҳозир этнология фанида бошқа маданиятларни нафақат тадқиқот объекти сифатида тадқиқ

этишга, балки тарихий-маданий жараёнлар муаммоларига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўз навбатида эса мазкур йўналишлар доирасидаги мавзулар фаннинг истиқболдаги йўналишлари сифатида эътироф этилмоқда.

Замонавий этнологияда “орқада қолган” этник бирликларгина эмас, балки замонавий тараққий этган индустрлашган жамиятлар ҳам тадқиқ қилинмоқда. Қолаверса, айнан охириги йилларда олиб борилаётган самарали амалий тадқиқотлар ва этнологиянинг турли ёндош фанлар билан ўзаро туташishi натижасида “этносоциология”, “этнопсихология”, «этнолингвистика», «этнодемография» каби ўзаро туғаш янги йўналишлар пайдо бўлди. Этнологияда кўпроқ инсоният ва унинг маданиятини тадқиқ қилишга ва уларни илмий аналитик тарзда таҳлил этишга эътибор қаратилмоқда.

XX аср миллий ғоялар, ҳаракатлар ва миллий-этник низолар авж олган давр ҳисобланади. Халқлар тарихий-маданий тараққиёти доимий ривожини этнослараро жараёнлар ва миллий-озодлик ҳаракатларнинг маълум даражада авж олишига сабаб бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Бу жараёнлар Норвегия, Ирландия, Польша, Финландия, Болтиқбўйи давлатларининг миллий мустақилликни қўлга киритишлари, Марказий Европада ва Болқонда биринчи жаҳон урушидан кейин Австрия-Венгрия империяси ўрнида қатор миллий давлатларнинг барпо бўлишига олиб келди. Айниқса, иккинчи жаҳон урушидан кейин йирик капиталистик мамлакатларнинг ўзларининг қатор мустамлакаларидан маҳрум бўлдилар. Жанубий-Шарқий Осиёда, Ҳиндихитойда, Африкада қатор мустақил давлатлар вужудга келди. Шунингдек, 1991 йилдан кейин собиқ иттифоқ ўрнида 15 та мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ҳам маълум маънода миллий-этник муаммолар билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу маълумотлар миллий ва этник омилларнинг ўта муҳим аҳамият касб этаётганлигидан далолат беради. Ўз навбатида, этнологик назариялардан қай бири этник жараёнларни изоҳлашда энг мақбули ҳисобланади? — деган савол пайдо бўлиши табиийдир. Айрим тадқиқотчилар тарихдаги этник жараёнларни изоҳлашда энг мақбули турли этнологик, социологик ва маданиятшуносликка оид мактаблар орасидан синтез қилиб олинган тарихий этнология деб ҳисоблайдилар⁶.

XX аср охирида дунё этник манзарасининг кескин равишда ўзгариб бориши тадқиқотчи олимларни этнологиянинг тадқиқот

⁶ Лурье С.В. Историческая этнология.... — С. 38.

объекти муаммосига яна қайтадан мурожаат қилишларига сабаб бўлмоқда. Европа ва Шимолий Америкадаги турли-туман муаммолар натижасида пайдо бўлган кўп сонли диаспоралар, эмигрантлар ва қочоқлар ривожланган давлатларнинг этник таркибини жиддий ўзгартириб юбордилар. Маҳаллий автохтон этнослар орасида кам-сонли этник жамоалар ўзларининг мустахкам мавқеларини эгалламоқдалар. Бошқа томондан эса Ғарбий Европадаги интеграцион жараёнлар қатор янги этник муаммоларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Янги тарихий вазият ва жамият ҳаётидаги муаммолар этнология тадқиқот ҳудудининг кенгайишига сабаб бўлмоқда. Ҳозирги кунда янги мавзуларнинг пайдо бўлиши тадқиқотчиларга фан ичида мустақил тадқиқот мавзулари ва йўналишларини ажратиб кўрсатиш имкониятини бермоқда. Жумладан, Ғарбий Европа этнологиясида бугунги кунда *иқтисодий этнология, социал этнология, ҳуқуқий этнология, сиёсий этнология, диний этнология* каби йўналишлар мустақил ҳолда тараққий этиб, ривожланиб бормоқда.

Этнология фанининг келгусидаги асосий тадқиқот объектлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- ♦ этник антропология (халқларнинг этногенез ва антрофизик тараққиёти муаммоларини тадқиқ этади);
- ♦ этник социология (этник гуруҳлар ривожланишининг ижтимоий аспекти ва мавжудлигини, уларнинг ўзликни англаш ва ўз-ўзини англаш шакллари, этник гуруҳлар орасидаги алоқалар шаклларини тадқиқ қилади);
- ♦ этник психология (этник стереотипларнинг шаклланиши, этник онг ва этник ўзликни англаш муаммоларини ўрганadi);
- ♦ иқтисодий этнология (этносларнинг хўжалик юритиш ва иқтисодий муаммоларини таҳлил қилади);
- ♦ этнодемография (мазкур йўналишнинг асосий вазифаси аҳоли сонининг ўсиб бориши динамикаси ва демографик жараёнларни ўрганишдир);
- ♦ этногеография (этносларнинг географик жойлашуви, улар тараққиётида ҳудудий омилнинг тутган ўрни ва этник ҳудудлар ва этник чегаралар муаммоларини таҳлил қилади);
- ♦ этнопедагогика (турли этнослардаги таълим-тарбиявий жараёнларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганadi).

Ғарб мамлакатларида ҳозир этнология фани «постмодернизм» фалсафасига асосланган бўлиб, бунда асосий эътибор ижтимоий

гуруҳлар орасидаги жараёнларга қаратилади. Шунингдек, фанда локал ва глобал жараёнларни ўрганишда тадқиқий танланиш, яъни жамият ҳаётидаги барча жараёнларни эмас, балки этнос ва турлитуман маданиятларнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда энг муҳим деб ҳисобланган кўринишлар бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бошқачасига, сўнгги йилларда бажарилаётган тадқиқотларда асосий эътибор инсониятнинг ривожланиш босқичлари, яъни пайдо бўлганидан то ҳозирги даврга қадар тарихий йўлининг глобал миқёсдаги тавсиф қилишга эмас, балки муаммовий танланиш асосидаги тадқиқотларга кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

Постмодернизм ғояси билан бойитилган этнология фанининг бугунги кундаги асосий вазифасига этномаданий муносабатларни ҳосил қилувчи этноснинг ўзининг ичидаги ва этнослараро жараёнларни тадқиқ қилиш киради. Тадқиқотчилар охириги пайтларда этник маданиятларга ва уларнинг локал хусусиятларига, одамларнинг кундалик турмуш тарзига кўпроқ эътибор қаратмоқдалар. Энг муҳими, ҳозир бажарилаётган кўплаб этнологик тадқиқотлар амалиётда қўлланилмоқда. Ривожланган мамлакатларда бажарилаётган илмий тадқиқотларнинг аксарияти жамият ҳаётида айнан муҳим ва энг долзарб деб эътироф этилган ижтимоий муаммолар доирасида амалга оширилаётганлиги юқоридаги фикримизга янада ойдинлик киритади.

Семинар машгулоти режаси

1. Эволюционизм ва диффузионизм. Эволюцион мактабнинг шаклланиш тарихи.
2. Антиэволюционизм: диффузионизм, социал мактаб.
3. Ф. Боаснинг Америка тарихий мактаби ва унинг этнология ҳамда маданий антропологиянинг кейинги тараққиётига таъсири.
4. Этнопсихология мактабининг шаклланиши.
5. Этнологиядаги янги замонавий концепциялар.

Маъруза ва реферат мавзулари

1. Этнологияда экологик йўналиш.
2. Замонавий этнология мактаблари ва концепциялари.
3. Б. Малиновскийнинг функционализмга оид қарашлари.
4. Этнология фани: кеча, бугун ва эртага.
5. Этнологияда постмодернизм концепцияси.

Адабиётлар

1. Белик А.А., Резик Ю.В. Социокультурная антропология. Историко-теоретическое введение. - М., 1998.
2. Краткий этнологический словарь. Москва: фонд "Социальный мониторинг", 1995.
3. Культурная антропология: Учебное пособие/Под ред. Ю.Н. Емелянова, Н.Г. Скворцова.-СПб., 1996.
4. Лурье С. В. Историческая этнология. — М., 1997.
5. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А.П Садохина. - М., 2000.
6. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. —М., Academia, 2000.
7. J. V. Cole. Anthropology For the Nineties. N.Y, L.: The Free Press, 1988.
8. George W. Stocking. Polarity and Plurality: Franz Boas as Psychological Anthropologist. In: New direction in Psychological Anthropology. Theodor Schwartz, Geoffry M. White, Catherine A. Lutz (eds.) Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
9. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси. Т., 2005.
10. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. I қисм. — Т., 2005.

Ш БОБ

ЭТНОС МУАММОСИ БИЛАН БОҒЛИҚ ҚАРАШЛАР ВА НАЗАРИЯЛАР

Ш.1. Этнос ва этниклик

Ш.2. Примордиализм ва конструктивизм

Ш.3. Этногенез ва этник тарих

Ш.4. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни

Ш.1. Этнос ва этниклик

Инсоният тарихи — бу нафақат давлатлар, буюк шахслар ва ғоялар тарихи, балки халқлар тарихи ҳам ҳисобланади. Кишилар бир неча минг йиллик фаолияти мобайнида давлатларга асос солганлар, улар орасидан буюк арбоблар етишиб чиққан, кўплаб маданиятлар ва тилларни яратиб, шарафли ишлар ва жангу жадаллар қилганлар. Шунингдек, улар буюк кашфиётлар яратганлар, қаҳрамонликлар ва аксинча фожiali ишларни амалга оширганлар⁷. Қолаверса, одам биологик мавжудот — табиатнинг бир қисми сифатида кишилиқ жамиятидаги эволюцион тараққиёт натижасида ҳамда ижтимоий омилларнинг таъсири туфайли муайян ижтимоий гуруҳлар ва жамоаларга бўлинади. Мана шундай асосий жамоалардан бири — фанда этнос деб юритилади.

Биз яшаётган она заминда турли-туман халқлар ўзларининг миллий-этник маданияти ва анъаналари билан бошқаларидан ажралиб туради. Ўз навбатида, ҳар бир этник бирлик ўзига хос шаклланиш ва этник ривожланиш тарихига эга. Академик Н.И. Конрад таъбири билан айтганда: «...ҳар бир халқ сон жиҳатидан катта ёки кичик бўлишидан қатъи назар такрорланмас хусусиятларни ўзида мужассам этган, ўзига хос тарихига эга. Ҳатто айтиш мумкинки, инсоният тарихи кичик халқлар тарихидан ҳам ибтидо олади».

Қўлламанинг ушбу қисмида этнос муаммоси юзасидан назарий-методологик қарашлар ва илмий фаразларни таҳлил қилишдан аввал ҳар бир фан соҳасидаги тадқиқотлар илмий-методологик ишланмаларга асосланиши лозимлигини ва ўз навбатида мавжуд

⁷ *Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А.П. Садохина. — М., 2000.*

тарихий муаммолар ечимининг тўғрилиги унинг назарий асоси билан белгиланишини алоҳида қайд этмоқ жоиз. Бу ўринда этнологияни рамзий шаклда улкан бир дарахт деб тасаввур қилсак, назарий-методологик тадқиқотлар унинг илдизини ташкил этади. Зеро, илдиз қанчалик бақувват, чуқур кетган бўлса, дарахт шунчалик барқ уриб яшнайдди. Шу боисдан ҳам ҳозирги этнологик тадқиқотларни назарий-методологик қарашлар билан бойитиш ва фаннинг турли мавзулари доирасида бажарилаётган изланишларга илмий концепцияларни асос қилиб олмоқ зарур. Чунки, назарий хулосаларсиз ёки тарихий далил-исботларсиз муаммонинг тадқиқ қилиниши айрим ҳолларда салбий оқибатларга олиб келиши, яъни миллий низоларни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Энди эса этнологиянинг асосий тадқиқот объектиларидан бири ҳисобланган этнос ва этниклик масаласига бироз кенгроқ эътибор қаратсак.

ЭТНОС (юнонча — «халқ»; ингл. — *ethnos*; нем. — *ethnos*) — табиий-тарихий жараёнлар натижасида таркиб топган кишилар гуруҳидир⁸. Дунёнинг турли ҳудудларида истиқомат қилувчи турли ижтимоий-сиёсий жамоалар орасида ўзбек тилида *эл*, *халқ*, илмий адабиётларда — *этнос* деб юритилувчи кишилар жамоаси алоҳида ажралиб туради. «*Этнос*» термини махсус адабиётларда пайдо бўлганига анча вақт бўлган. Лекин, алоҳида кишилар гуруҳини англаувчи ибора сифатида фақатгина XX асрнинг иккинчи ярмидан этногенез ва этник тарих, умуман этник жараёнларга қизиқишнинг кучайиши натижасида янада кенгроқ илмий истеъмол доирасига кирган⁹. Шубҳасиз, мазкур ибора бугунги кунга келиб ижтимоий фанлар тизимида ўзининг муносиб ўрнини топди, деб ҳисоблаш мумкин. Ҳозирда ушбу атамани нафақат этнологлар, балки файласуфлар, тарихчилар, сиёсатшунослар, социологлар, психологлар ва ҳатто иқтисодчилар ҳам доимий равишда кенг қўлламоқдалар ва мазкур муаммо билан боғлиқ ўзларининг турли-туман қарашларини баён қилмоқдалар¹⁰.

Этнос тушунчаси этнология фанида жуда кўп қўлланилади. Зеро, айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, фаннинг бош тадқиқот объекти ҳам этноснинг ўзидир. Этнос кишилиқ тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган.

⁸ *Краткий этнологический словарь*. Москва: фонд “Социальный мониторинг”, 1995.

⁹ *Қаранг*: Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А.П Садохина. — М., 2000.— С.78.

¹⁰ *Рыбаков С.Е.* Философия этноса. — М.,2001.— С. 5.

Олдинги қисмларда таъкидлаб ўтилгандек, этнос атамаси дастлаб юнон тилидаги манбаларда юнон бўлмаган халқларга нисбатан қўлланилган. Айнан шу маънода мазкур ибора Рим маданияти ва лотин тилида ҳам учрайди. XVIII асрнинг охирига қадар этнос атамаси ниҳоятда чегараланган ҳолда қўлланилган. Фақат XIX асрдан эътиборан бу атама илмий адабиётларда «халқ» (народ) маъносида қўлланила бошланган.

Этнос атамаси жуда кенг ва, аксинча, тор маънода ҳам ишлатилади: дунё халқи, Ўзбекистон халқи, Америка халқи, вилоят халқи. Бошқа кичик бир кишилар гуруҳига нисбатан ҳам «халқ» ибораси қўлланилади. Этнология фанида этносни белгиловчи бир қанча аломатлар мавжуд: *ҳудуд, тил, иқтисод, маданият, тарихий қисматининг умумийлиги, онг сезими, этноснинг уюшқоқлиги маълум бир давлат доирасида бўлиши, ўз этник номи (этноними)га эга бўлиши, диний эътиқоднинг умумийлиги* ва бошқа шу каби белгилар.

Ўзининг методологик ёндашуви ва тадқиқот аспектидан келиб чиққан ҳолда замонавий фанда этнос билан боғлиқ турли қарашлар ва мактаблар шаклланган. Булар қаторига: 1. Машхур туркийшунос олим Л.Н. Гумилевнинг пассионар назарияси. 2. Назарийчи рус академиги Ю.В. Бромлейнинг дуалистик концепцияси. 3. Н.Н. Чебоксаров ва С.А. Арутюновнинг этнос билан боғлиқ инфор­мацион концепцияси. 4. Г.Е. Маркова ва В.В. Пименовнинг тизимли-статистик ёки компонентли назарияси. Демак, ҳозирги кунга қадар этнос тushунчаси ва таърифи бўйича ҳам фанда ягона фикр мавжуд эмас.

XX асрнинг 20-йилларида рус эмигранти С.М. Широко­горов (1887—1939) томонидан этносга илк бора қуйидагича таъриф берилган эди. «Этнос — бир тилда сўзлашувчи, келиб чиқиши бир эканлигини тан олувчи, урф-одатлар мажмуаси ҳамда умумий турмуш тарзига эга бўлган кишилар гуруҳидир¹¹». XX асрнинг 60—70-йил­ларига келиб этнос назариясига оид қарашларда янги босқич бошланган. Собик иттифоқнинг назариячи олимларидан П. Кушнер (Кнышев), С.А. Токарев, Н.Н. Чебоксаров, Ю.В. Бромлей, В.И. Козлов сингари олимлар этносни ўзига хос таърифини баён этганлар. Айниқса, бу борада Ю.В. Бромлейнинг фикрлари эътиборга сазовордир. Унинг «Этнос ва этнография», «Этнографиянинг за-

¹¹ Широко­горов С.М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений //Известия восточного факультета Дальневосточного университета. Т.1. — Шанхай, 1923. — С. 13.

монавий муаммолари», «Этнос назариясидан очерклар» каби қатор асарларида этнос назариясига доир мавжуд илмий қарашлар таҳлил қилинган ҳамда ижодий ривожлантирилган. Натижада, назарий этнографияда «Бромлей концепцияси» ёки «Этноснинг дуалистик назарияси» деб аталувчи концепция пайдо бўлди. Бу концепция муаллифнинг 1983 йилда нашр қилган «Очерки теории этноса» (Этнос назариясидан очерклар) номли монографиясида тўлалигича ўз ифодасини топган¹². Кенг маънодаги этнос ёки этноижтимоий тузилмага таъриф берган ҳолда Ю.В. Бромлей шундай ёзади: «Этник кўринишнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолат билан ўзаро боғлиқлиги ва мустақкам алоқадорлигини алоҳида таъкидлаш керак. Этнос, агар ягона (умумий) бир давлат таркибида мавжуд бўлса, ушбу ўзаро алоқадорлик янада муҳимдир. Бу ҳолатда таркиб топаётган ўзига хос тузилма нафақат ҳудудий-сиёсий, балки ижтимоий-иқтисодий умумийликка ҳам эга бўлади». Умуман олганда, Бромлей фикрича, *этнос — аниқ бир ҳудуд, тил, келиб чиқиш, маданият умумийлиги, ўз-ўзини этник англаш ва ўз этник номи (этноними)га ҳамда ўзига хос турмуш тарзига эга бўлган кишилар гуруҳидир*¹³. Таниқли элшунос олим Ю.В. Бромлей томонидан илгари сурилган концепциянинг характерли жиҳати шундаки, муаллиф этнос тушунчасини бир вақтнинг ўзида ҳам тор маънода, ҳам кенг маънода тушунмоқ керак деган фикрни ўртага ташлади. Олим тор маънодаги этнос тушунчасини айни вақтда «этнокос», кенг маънодаги этнос тушунчасини эса «этноижтимоий тузилма» деб ҳам атайди. Унинг фикрича, тор маънодаги этнос ёки этникос — бу ўзига хос барқарор маданият (хусусан тил), психика ҳамда этник ўз-ўзини англаш ва ўз этник номига (этнонимига) эга бўлган кишиларнинг тарихан таркиб топган гуруҳидир. Кенг маънодаги этносга ёки этноижтимоий тузилмага нафақат ҳудудий-сиёсий, балки ижтимоий, иқтисодий умумийлик ҳам киради. Бунга мисол сифатида ўзбек халқини оладиган бўлсак, мазкур назария тарафдорларининг қарашларига кўра, бутун дунёда яшовчи ўзбеклар — этникос бўлса, Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи ўзбеклар эса — этноижтимоий организм ҳисобланади.

Этнос тарихининг муҳим босқичларидан бири унинг шаклланиш жараёни ҳисобланади. Агар этноснинг шаклланиши ниҳоясига етган бўлса, унга кейинроқ қўшилган этник компонентлар унинг

¹² Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.— С. 34.

¹³ Бромлей Ю.В. Ўша асар.— С. 35.

таркибини ўзгартириб юбора олмайди. Этнос таркибига қўшилган этнографик гуруҳ маълум бир тарихий воқелик, жараён таъсиридан сўнг унинг таркибига сингиб кетади.

Юқорида таъкидланганидек, этноснинг муҳим аломати унинг тили ҳисобланади. Тил кўпинча халқ шаклланишининг шарти ёки этногенезининг якуний босқичи ҳисобланади. Лекин, баъзи ҳолларда айрим этнослар турли тилларда сўзлашувчи халқлардан ҳам таркиб топиши мумкин. Бундай вазиятларда тил этносга хос муҳим хусусият, этник мансублик белгиси ролини бажаради. Қолаверса, шуни ҳам унутмаслик керакки, турли этнослар бир тилда сўзлашишлари ҳам мумкин. Инглизлар ва австралияликлар бир тилда-инглиз тилида сўзлашадилар. Шунингдек, айнан мазкур тилда АҚШ аҳолиси, канадаликларнинг катта қисми, Ямайка ороли, янги зеландияликлар, ирландлар сўзлашадилар. Лекин, амалда улар турли этнослар ҳисобланадилар. Демак, тил ҳар доим ҳам этноснинг шаклланишида ҳал қилувчи аломат бўла олмас экан.

Этноснинг шаклланишида этносга хос моддий ва маънавий маданият ҳам муҳим ўрин тутган. Бу, аввало, маълум бир халққа хос миллий-этник аломатлар, урф-одатлар, маросимлар, халқ санъати, ахлоқ-одоб меъёрлари ва шу кабилар. Шунингдек, этносга хос хусусиятларга маънавий маданият, дин ҳам киради.

Этноснинг шаклланишидаги энг муҳим аломатлар таркибига мазкур этносга мансубликни идрок этиш, яъни этник ўзликни англаш ҳисси ҳам киради. Этник ўзликни англаш ҳисси мазкур халққа тегишли фуқаролар томонидан ўзларининг келиб чиқиш тарихи ва тарихий тақдирлари умумийлиги тўғрисидаги тасавурлар асосида шаклланади. Ҳатто, мисол учун, маълум бир қисм ўзбеклар, руслар, яҳудийлар, арманлар, поляклар турли мамлакатларда яшасалар-да, ўзларини тарихий ватанларидаги этник жамоалари билан боғлайдилар. Бундан ташқари, ҳар бир этник жамоага мансуб кишилар ўзларини бошқа гуруҳга мансуб одамлардан «биз» ва «улар» деган антитезис асосида ажратиб, талқин қиладилар.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммосини ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этди ва кўплаб муаллифларнинг мазкур муаммо доирасида бажарилган тадқиқотлари эълон қилинди. Бироқ, элшунос олим К. Шониёзов ҳақи равишда таъкидлаганидек, мазкур мавзуда истиқлол даврида бажарилган дастлабки тадқиқотларда муаллифлар масалани тўғри қўйган бўлсалар-да, лекин этник назарияга эътибор бўлмаганлигидан муаммони тўғри ҳал қилиб

бера олмаганлар¹⁴. Бу борада ўзига хос назарий-методологик қарашларни мужассамлаштирган илк жиддий фундаментал тадқиқот сифатида академик К. Шониёзов тадқиқотларини эътироф этиш жоиздир. Машхур ўзбек элшунос олими Марказий Осиёдаги этник жараёнларнинг тарихий негизларига асосланиб, ўзбек халқи шаклланиш жараёнига оид жиддий мулоҳазалар ва тарихий асосларга эга назарий методологик концепциясини ишлаб чиққан тадқиқотчилардан биридир. Муаллиф мураккаб этник жараёнлар борасидаги методологик мулоҳазалари ва концептуал қарашларини «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журналининг 1996 ва 1998 йиллардаги сонларида эълон қилган «*Ўзбек халқи этногенезининг айрим назарий масалалари*» ва «*Ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг айрим масалалари*» номли мақолаларида батафсил баён этган. Академик олим мазкур тадқиқотларда этнос муаммоси билан бирга этнология фанининг назарий-методологик асосини ташкил этувчи *этник бирлик, қабила, қабила иттифоқи, элат, халқ, этнографик гуруҳ (субэтнос) ва этник гуруҳ, этник жараён* каби тушунчаларни биринчи марта ўзбек тилида изоҳлаб берган ва уларнинг асл мазмун-моҳиятини ҳамда этнос назарияси принциплари асосида ёритиб берган.

Этнос муаммоси доирасида этнологияга ёндош соҳадаги тадқиқотчилар томонидан бажарилган илмий изланишлар орасида атоқли тарихчи ва археолог олим академик А. Асқаровнинг тадқиқотлари алоҳида ўрин тутаяди. Олим сўнгги йилларда амалга оширган тадқиқотларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммоси, этнос назариясига оид қатор илмий-назарий ҳамда методологик қарашларни илгари сурди. Жумладан, муаллиф ўзбек халқи этногенезини сўнгги бронза давридан бошлаб то IX-X асрларгача бўлган тарихий даврни ўз ичига қамраб олган тўрт тарихий босқичга бўлиб даврлаштириш ва мазкур муаммони етти қисмдан иборат назарий ва илмий методологик асосда ёритиш лозим деб уқтиради.

Академик А. Асқаровнинг фикрича, *этнос — бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. У кишилиқ тараққиётида маълум бир босқичнинг ҳосиласидир. Этнос ўзининг шаклланиш жараёнида, яъни этногенез босқичида ва ундан кейин ҳам ҳар хил тарихий сабабларга қўра, унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради*¹⁵.

¹⁴ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни.— Т., 2001.

¹⁵ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари // O'zbekiston tarixi.— 2002.№4. — Б.54-60.

Этнос назарияси борасида машҳур туркийшунос олим Л.Н. Гумилев эса аксинча, *этнос ижтимоий эмас, балки био-географик ҳосиладир. Этнос биосферанинг таркибий қисми бўлгани боис ундаги қонуниятларга бўйсунди*, -деб таъкидлайди¹⁶. Шунингдек, айрим муаллифлар (айниқса *Л.Н. Гумилев* ва *Ю.В. Бромлей*) этнос — одамлар ижтимоий ҳаётининг бирмунча универсал шакли бўлган ва бўлиб қолади, ҳар бир киши у ёки бу этносга тегишли деган ғояни илгари сурганлар. Ҳозирги дунё фанида этнос назариясига доир альтернатив (муқобил) қарашлар ва концепциялар мавжуд. Замоनावий Ғарб ва Европадаги айрим мактаблар вакиллари этнос назариясини кескин танқид қилмоқдалар. Баъзи назариётчи тадқиқотчилар бўлса ушбу назарияни бутунлай рад этмоқдалар. Айрим қарашларга кўра, кўплаб одамлар ўзларини у ёки бу этносга тегишли деб ҳисобламайдилар. Уларнинг ижтимоий ўзига хослиги, ўз навбатида, давлатга ёки диний жамоага мансублигига қараб ҳам аниқланади. Умуман олганда, сўнгги вақтларда модернизмдан кейинги фалсафага асосланган замоनावий этнология фанида этносга куйидагича таъриф берилади: *Этнос — бу умумий ном(этноним)-га, маданиятда умумий ўхшашликларга эга бўлган, жамоавий тарихий тафаккурга ва келиб чиқиши тарихини умумий мифологик тарзда тасаввур этувчи, ўзларини маълум бир ҳудуд билан боғлиқ ҳамда ҳамфикр деб билувчи кишилар гуруҳидир*. Чунончи, бунда олдинги назарияларга асос бўлган ҳудудий ва тарихий жараёнлар билан боғлиқ ҳолдаги объектив маълумотлар эмас, балки субъектив жиҳатлар: жамоавий тафаккур, мифология, тасаввур этиш муҳим аҳамият касб этади.

Миллат (лотинча *natio* — «халқ», инглизча — *nation*, нем. — *nation*) термини қадимда ва ўрта асрларда асосан келиб чиқиши бир бўлган, иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан умумийлик касб этган маълум бир гуруҳ кишиларга нисбатан қўлланилган. Янги даврда, айниқса, XVIII аср интиҳосидаги Буюк Француз инқилобидан кейин француз, инглиз ва ғарбий Европа халқлари тилларида миллат атамаси маълум бир давлат фуқароларига нисбатан, яъни этник маънода қўллана бошлаган. Марказий ва Шарқий Европада миллий давлатчилик тараққиёти бир оз кечроқ бошланганлиги боис миллат ибораси бир ҳудудда яшаган ҳамда тил-маданий муносабатлари умумийлигига эга бўлган, яъни этник маънода қўлланила бошланган. Миллатнинг янги илмий концепциясининг муаллифи

¹⁶ Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М., 1993. С.41.

француз олими Э. Ренан ҳисобланади. У илк бора 1877 йилда этник (давлатга доир) ва этник талқинларни умумлаштиришга ҳамда миллат иборасининг дастлаб қўлланилиши ўрта асрлар Европасида миллий давлатчиликнинг пайдо бўлиш жараёни билан боғлиқ деб талқин қилган. Миллат, унинг фикрича, аввало маълум бир гуруҳ кишиларнинг биргаликда яшаши, олдинги аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган анъаналарни сақлаб қолишга бўлган ҳаракати ҳамда умумий мақсад йўлида бирлашишидир. Э. Ренандан сўнг ижтимоий фанлар тизимида миллат атамаси билан боғлиқ қатор назарий-методологик қарашлар баён қилинган бўлса-да, уларнинг бирортаси ҳам мукамал назария сифатида шаклланмаган ва умум томонидан эътироф этилмаган.

Совет даврида миллат атамасига ривожланган синфийликка хос этнос типи деган таъриф берилган. Миллат иборасининг пайдо бўлиши феодал тарқоқликнинг юзага келиши ва капитализмнинг майдонга келиши билан боғлиқ тарзда юз берган хўжалик ва бошқа алоқаларнинг ривожланиши, она тилида ижод қилувчи зиёлилар ва адабиётчиларнинг кўпайиши, миллий-этник ўзлик ҳиссининг кучайиши, миллий давлатчиликни қуриш ҳаракатининг авж олиши билан боғлиқдир. Европадаги дастлаб пайдо бўлган миллатлар марказлашган давлатлар ҳудудида, яъни бир ёки бир неча этник муносабатлари яқин бўлган халқлар орасида шаклланган. Масалан, француз миллати шимолий французлар ва провансаллардан ташкил топган.

Миллат атамаси Фарбий Европа тилларида «бир давлат фуқаролари жамоаси» мазмунини англатувчи сиёсий маънони англатган. Сўнгги ўн йилликларда миллат атамаси билан боғлиқ анъанавий қарашларда инқилобий ўзгаришлар юз берди. Айниқса, бу борада Миклухо-Маклай номидаги Этнология ва антропология институти директори В. Тишков тадқиқотлари алоҳида диққатга сазовордир. Унинг фикрича, миллат тасаввурдаги тузилма бўлиб, жамоавий ҳаракатларга асос бўлади ва қатъий воқеликка айланади¹⁷.

Ўз навбатида В. Тишков макон ва замон ҳамда бугунги кунда ғоят долзарб бўлиб турган терроризм, экстремизм, миллатчилик, сепаратизм, диаспоралар, кам сонли миллий гуруҳлар тушунчаларини “ижтимоий антропология” нуқтаи назаридан таҳлил қилган. Унинг фикрича, турли-туман маҳаллий қарама-қаршилиқлар тарихий ва этник муаммолардан эмас, балки “замонавий муаммо-

¹⁷ Тишков В.А. Реквием по этносу... —С. 24.

ларга оид ижтимоий макондаги замонавий иштирокчиларнинг замонавий ихтилофлари”дан пайдо бўлади ва ўз навбатида бу вазиятда миллий адоват ва агрессия сунъий равишда атайлаб авж олдирилади¹⁸. Бизнингча, бундай кескин қараш советлар тузумидан кейинги собиқ иттифоқ олимлари орасида гарчи дастлабки янгича қараш бўлсада, лекин муаммонинг тўлиқ ечимини англатувчи мукамал жавоб эмас, балки бирмунча баҳсли, лекин эътиборга сазовор конструктивистик мулоҳазадир.

Этнографик гуруҳ (*инглизча — ethnographical group; нем. — ethnographische Gruppe; русча — этнографическая группа*). Этнология фанида этнос атамаси билан бирга «этнографик гуруҳ» (суб этнос), этник гуруҳ иборалари ҳам кенг қўлланилади. Этнографик гуруҳ — маълум бир этноснинг (элатнинг ёки миллатнинг ажралмас қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан бири) қисми бўлиб, ўзининг айрим хусусиятлари: тил лаҳжаси, хўжалик фаолияти ва турмуш тарзининг баъзи томонлари билан фарқ қилади. Этнографик гуруҳ одатда бир қабила, элат ёки миллат этник ҳудудининг кенгайиши, яъни бир гуруҳнинг иккинчи бир халқ билан аралашиб, бошқа ерга бориб, шу ердаги халқ таркибига кириб, у билан бирга яшаб қолиши натижасида вужудга келади. Масалан, октябрь тўнтарилишидан олдинги даврда ўзбеклар таркибидаги қипчоқлар, қурамалар этнографик гуруҳ ҳисобланган. Этнографик гуруҳ баъзан ўз элидан, халқидан ажралиб, бошқа бир этник бирликка қўшилиши натижасида ҳам вужудга келган. Бу хилдаги этносларнинг катта қисми асрлар давомида ўз хусусиятини сақлаб келиб, маҳаллий халқ орасида яшаб, уларнинг урф-одатлари ва маданиятини қабул қилиб, аста-секин унга аралашиб борган. Аммо, уларнинг маълум қисми ўз тилини, ўзлигини ва моддий маданиятларидаги баъзи хусусиятларни сақлаб қолганлар. Бунга мисол сифатида ўзбеклар таркибидаги араблар, эронийларни кўрсатиш мумкин.

Этник гуруҳ (*ингл. — ethnic group; нем. — ethnische Gruppe*) — аниқ бир халқ (қабила, қабила иттифоқи, элат)нинг парчаланиб, алоҳида қисмларга бўлиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан этник гуруҳнинг фарқини қуйидагича изоҳлаш мумкин: ўз халқи(қабила, элат)дан ажралиб чиққан гуруҳ бошқа халқ таркибига кириб, узоқ муддат яшаб, шу халқнинг тили, хўжалик фаолияти, урф-одатлари, турмуш тарзини қабул қилиб, унга батамом сингиб, ўзларини шу халқ номи билан атай

¹⁸ Тишков В.А. Реквием по этносу... — С.31.

диган бўлиб қолади. Аммо, шу билан бир қаторда, бу гуруҳ ўз этник номини ўтмишда қайси қабила, элатга мансуб эканлигини, баъзи анъаналарини сақлаб қолган бўлади. Масалан: қипчоқлар XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида ўзбек халқи таркибида (ўз лаҳжалари, турмуш тарзи, маданий ҳаётидаги баъзи хусусиятларини сақлаб қолганликлари туфайли) этнографик гуруҳ бўлган бўлсалар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва бошқа халқлар таркибида улар (қипчоқлар) этник гуруҳ ҳисобланган. Шунга ўхшаш, қанғли, уйшун ва бир қатор бошқа уруғлар ҳам юқорида номи қайд этилган халқлар таркибида мавжуд бўлган. Булар ўз этник номларини қайси халқ орасида яшасалар, ўша халқ (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва бошқалар) номлари билан атаганлар.

Ажралиб чиққан этник қисм, бошқа этносларга қўшилмасдан ўзи мустақил этник гуруҳ бўлиб қолиши ҳам мумкин. Вақт ўтиши билан унинг таркибига айрим (қипчоқ бўлмаган) этник гуруҳлар қўшилиб, йирик қабила иттифоқни ташкил қилади. Бунга XIII–XIV асрларда Дашти Қипчоқда яшаган қипчоқ этник гуруҳи мисол бўла олади.

Таниқли этнограф К. Шониёзовнинг таъкидлашича, қипчоқ этносининг асосий ўзагидан ажралиб чиққан гуруҳлардан бири қорақалпоқ, қанғли ва бошқа этник гуруҳларни ўз таркибига қабул қилиб, йирик иттифоқни ташкил қилган эди.

Вақт ўтиши билан этник бирлик кишиларининг бир қисми ажралиб, бошқа ерга, бошқа табиий муҳитга бориб ўрнашиб, шу жойдаги этносга қўшилиб, турмуш тарзини бирмунча ўзгартириб, ерли халқнинг тилини қабул қилиб унга аралашиб қолиши ҳоллари ҳам оз бўлмаган. Агар шунга ўхшаш этник гуруҳ бошқа халқ таркибига кириб, этник бирликнинг асосий шартларидан бири бўлган этник номини (этнонимини) ва баъзи бошқа белгиларини сақлаб қололса, унда бундай этник гуруҳ ўзининг бурунги этник бирлигига тааллуқли бўлади. Вақт ўтиши билан бошқа этник уюшмага кирган этник гуруҳ, ўз тили, маданияти, ўзлигини батамом унутиб юборган тақдирда, бундай гуруҳ (олдингидан) бошқа этнос кишилари бўлиб қоладилар. Бошқача қилиб айтганда, маълум этник гуруҳ аввалги этник бирлигидан ажралиб, мутлақо бошқа этник бирлик таркибига кириб, унга сингиб, ўзларини шу этнос (қабила, элат, миллат) кишилари ҳисоблайдилар. Мисол учун ҳалаж қабиласини олайлик. Бу қабиланинг асосий қисми илк ўрта аср-

ларда Етгисувда яшаган. Милодий VI-VII асрларда уларнинг маълум қисми ажралиб, ҳозирги Афғонистон ҳудудига бориб ўрнашган. Вақт ўтиши билан улар бу ҳудуд аҳолиси тили, урф-одатлари, турмуш тарзини қабул қилиб, ўз этник номларини унутиб, XIII асрдаёқ бошқа ном билан гилзой деб аталадиган бўлиб қолган.

Айрим этник гуруҳлар бошқа этник бирлик таркибига кириб, унга аралашиб сингиб кетган бўлсалар ҳам, ўз этник номларини асрлар мобайнида сақлаб қолганлар. Қашқадарёнинг ўрта оқимларида можор номи билан аталувчи этник гуруҳ яшайди. Маълумки, можорлар ҳозирги Венгрия давлатининг асосий халқидир. Уларнинг илк аجدодлари угро-фин тилида гапирувчи халқлар бўлиб, Сирдарё қуйи оқимларидаги чўлларда ва Урал тоғ олди районларида яшаганлар. Милодий IX асрда можорларнинг катта бир қисми хазарларнинг сиқувига бардош бера олмай, ғарбга силжиб, ҳозирги Венгрия ҳудудига бориб ўрнашганлар. Бу ерда улар славянлашиб, элат, кейинчалик миллат бўлиб шаклланган. Қадимги ерларида қолганлари эса тил жиҳатидан туркклашиб, татар, бошқирд ва ўзбеклар таркибига кириб, батамом сингиб кетганликларига қарамасдан қадимги этник номларини (можор этнонимини) ҳозирга қадар сақлаб қолганлар.

Этнологиянинг назарий методологик муаммолари борасида сўз юритганда этник ва этнослараро жараёнларга ҳам эътибор қаратиш жоиздир. Этнологияда *«этник жараёнлар» дейилганда у ёки бу этнос (этник бирлик) билан боғлиқликда кечаётган барча ўзгаришлар тушунилади.* Яъни, «этник жараёнлар» кенг маънодаги тушунча бўлиб, этнос билан боғлиқ генетик, лингвистик, психологик, ҳўжалик-иқтисодий ва маданий ўзгаришларни ўзига қамраб олади. Этник жараён икки хил кўринишда, яъни бўлиниб кетишга ҳамда бирлашишга мойил вазиятларда намоён бўлади. Этник жараёнларнинг биринчи кўриниши учун илгари бўлинмасдан келган этноздан бир неча этник гуруҳларнинг ёки унинг маълум бир бўлагининг ажралиб чиқиб, алоҳида мустақил этносни ташкил топиши характерлидир.

Бирлаштирувчи этник жараёнлар эса, аксинча, турли мустақил этносларнинг ўзаро яқинлашуви (интеграциялашув), бирикиши (консолидациялашув) ва аралашиб, қоришиб кетиши (ассимиляциялашув) ҳолатларида намоён бўлади. Таниқли ўзбек элшунос олими У.С. Абдуллаевнинг фикрича, этник жараённинг бу кўриниши мазмун-моҳияти билан турли мустақил этнослар орасидаги

муносабатлардан иборат экан, у ҳолда бу жараёнларни яхлит ҳолда этнослараро жараёнлар деб тушуниш ва аташ хато бўлмайди. Бундан келиб чиқадиган назарий хулоса шуки, *этнослараро жараёнлар этник жараёнларнинг ўзига хос бирлаштирувчи кўринишидир.*

Шуни таъкидлаш зарурки, элшунослик фанида «этнослараро муносабатлар» (рус тилидаги «межэтнические отношения») тушунчаси бир вақтнинг ўзида ҳам тор маънода, ҳам кенг маънода қўлланилади. Бу тушунча кенг маънода турли этнослар орасидаги ўзаро муносабатларга нисбатан, тор маънода эса ҳар хил этносга мансуб кишиларнинг яқка тартибдаги мулоқотларига нисбатан қўлланилади.

Ҳолбуки, элшунослар томонидан «миллатлараро» атамасидан кўра кўпроқ «этнослараро» атамаси қўлланиб келинади. Негаки, этнология фанининг тадқиқот предмети нафақат миллат, балки этноснинг барча тарихий шакллари (уруғ, қабила, элат, халқ) ҳисобланади.

Этниклик ва мазкур муаммонинг замонавий фандаги талқини. XX асрнинг 60-йилларига келиб ғарбдаги ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасига, аниқроғи ижтимоий (маданий) антропологияга инглиз тилидан янги «*ethnicity*» — **этниклик** ибораси кириб келган. Аслида мазкур ибора фанда бирмунча олдинроқ яратилган бўлишига қарамай кенг илмий истеъмолга кирмаганлиги боис 1975 йилда тадқиқотчи олимлар Н. Глейзер ва Д. Мойнихан ўз тадқиқотларида «этниклик»ни «янги тушунча» сифатида қўллаганлар¹⁹.

Этниклик этник гуруҳнинг фарқли хусусияти, ўзликни англаувчи ўзига хос категория сифатида қўлланилса-да, лекин мутахассислар мазкур иборанинг асл мазмуни борасида ҳанузгача яқдил умумий хулосага келмаганлар. М. Бэнкснинг ёзишича, «кўп йиллар мобайнида «этниклик» антропология ва социологиянинг асосий тушунчаларидан бири бўлишига қарамай, фанда қўлланилишига кўра бошқа тушунчаларга нисбатан маъно жиҳатдан бирмунча баҳсли тушунча ҳисобланган». Қолаверса, рус файласуф-назарийчиси олими С.Е. Рыбаков таъкидлаганидек, «этнос»сиз «этниклик»ни ва ўз навбатида «этниклик»ни англамай туриб «этнос»ни изоҳлаш мушкул.²⁰ Умуман олганда, этниклик аввало замонавий жамиятларнинг полиэтник хусусиятига қаратилган.

Этниклик деганда ғарб олимлари этник гуруҳларнинг маданий

¹⁹ Glaser N., Moynichan D.P. Introduction // Ethnicity: Theory and Experience /Ed.by N. Glaser, D.P.Moynichan. Cambridge,— 1975.— P.1.

²⁰ Қаранг: Рыбаков С.Е. Этничность и этнос // ЭО. 2003. — №.3.— С.3.

хусусиятлари йиғиндисини тушунадилар. Этникликни тадқиқ қилишда норвегиялик олим Фредрик Барт хизматлари алоҳида аҳамиятга молик. У биринчилардан бўлиб этникликни кенг илмий асосда таҳлил қилишга уринган Барт «этник гуруҳга тегишли бўлган тарсифни этник ҳудуд (чегара) ташқарисидаги маданий материал йиғиндисига киритиб бўлмайди. Этник гуруҳлар (ёки этнослар) аввало ушбу гуруҳ аъзоларининг ўзлари муҳим деб ҳисоблаган хусусиятлар орқали аниқланади ва бу хусусиятлар ўз навбатида этник ўзликни англашда асос бўлади» — деган фикрни баён этган²¹. Н.Н. Миклухо Маклай номли Этнология ва антропология институти директори В. Тишков этниклик муаммосини «анъанавий маданий типлар» классификацияси сифатида таҳлил қилинишига кескин қарши чиқиб, этникликни «маданий гибридлик» шаклида талқин қилган. Унинг фикрича, муаммонинг бундай тарзда ҳал қилиниши «инсонни этникликда эмас, балки инсондаги этникликни тадқиқ қилиш» имконини беради²². Этникликни конструктивистик йўналишда тадқиқ қилувчи олимлар фикрича, этниклик — маданий характер мажмуасига асосланади, яъни қайсидир этник гуруҳ, гарчи бошқа этник гуруҳлардан қондош-уруғчилик жиҳатдан фарқланади. Аммо, этникликда қондош уруғчилик ёки бошқа объектив мезонлардан кўра маданий муносабатлар муҳим роль ўйнайди. Умуман олганда, *этниклик муайян этник гуруҳга мансуб маданий хусусиятлар мажмуи*, яъни бошқачароқ шаклда айтадиган бўлсак, *этниклик — бу маданий фарқларнинг ижтимоий уюшмаси шаклидир*²³.

Конструктивистик қараш тарафдори бўлган кўплаб тадқиқотчилар орасида «этникликнинг юзага келишида аввало «биз ва улар» деган ўзига хос иккилик муносабати бўлиши лозим. Агар бундай муносабат бўлмаса этниклик ҳам бўлмайди» деган қараш устувордир²⁴.

Дунё миқёсида, айниқса, гарб мамлакатларида ҳозирги давргача этнос ва этникликка оид кўплаб назариялар ва концепциялар яратилган. Уларни этник феноменни англаш нуқтаи назаридан икки гуруҳга — примордиалистик ва конструктив назариялар асосида умумийлаштириш мумкин.

²¹ Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference / Ed de F.Barth Bergen, Oslo, London, 1969. P.9-17.

²² Тишков В.А. Этнология и политика. М., 2001. С.233.

²³ Тишков В.А. О феномене этничности // ЭО. 1997. № 3. С.6.

²⁴ Скворцов Н.Г. Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1997. С.61.

III. 2. Примордиализм ва конструктивизм

XX асрнинг сўнги чорагидан бошлаб этнос, этниклик муаммоси доирасида тадқиқотлар олиб борган этнологлар, ижтимоий ва маданий антропологлар, файласуфлар, социологлар, психологлар, тарихчилар орасида икки йўналиш, яъни ўзига хос методологик мактаби ва қарашларига эга бўлган мустақил, икки қарама-қарши — *примордиалистик ва конструктивистик* оқимлар пайдо бўлган. Ушбу икки илмий мактаб орасида доимий ўзаро илмий баҳслар бўлиб турган. Конструктивистик мактабнинг йирик намоёндаларидан бири америкалик антрополог Ж. Комарофф бу икки оқим ўртасидаги қизиқарли ва кескин мунозараларни назарий опозициянинг моҳиятан ўзаро мунозарали прагматик ва холислик асосидаги классик дихотомияси тарзида тавсифлаган²⁵.

Примордиализм (инглиз тилидаги «primordial — «бошланғич», «дастлабки», «азалий» деган сўздан олинган) йўналишининг машҳур намоёндалари қаторига К. Гирц, Р. Гамбино, У. Конноро, Ю.В. Бромлей, Э. Стуард, П. Ван ден Берг каби машҳур тадқиқотчиларни киритиш мумкин. Бу йўналиш тарафдорларининг таъкидлашларича, этнос ёки этниклик табиатда ёки жамиятда объектив асосга эга бўлган аниқ феномендир. Советлар даврида яратилган этнос назариясининг асосий манбаи ва таркибий қисмига 1913 йилда И. Сталин томонидан миллатга берилган (этник контекстда талқин қилинган — А.А.) таъриф асос бўлган. Бунга кўра «миллат кишиларнинг тарихий таркиб топган гуруҳи бўлиб, у маданиятлар умумийлиги асосида намоён бўладиган умумий тил, ҳудуд, иқтисодий ҳаёт ва руҳий жамланма асосида пайдо бўлади». Лекин, этнос назарияси номи билан машҳур бўлган концепция яхлит бир бутун тизимли қараш тарзида илк маротаба XX аср 20-йилларида, аниқроғи, 1923 йилда Хитойнинг Шанхай вилоятида яшаган рус эмигранти С.М. Широкогоров томонидан билдирилган. Айнан у фанга «этнос» тушунчасини олиб кирган тадқиқотчидир.

Кейинчалик И. Сталин ва С. Широкогоров томонидан этнос (миллат)га берилган таъриф П. Кушнер, С. Токарев, Н. Чебоксаров, В. Козлов тадқиқотларида маълум маънода такомиллаштирил-

²⁵ *Комарофф Дж.* Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века // Этничность и власть в полиэтничных государствах. — М., 1994. — С.34.

ган. Дарҳақиқат, юқорида номлари зикр этилган олимларни маълум даражада собиқ советлар давридаги «этнос назарияси»нинг ҳаммуаллифлари деб ҳисоблаш мумкин. Лекин, бу назария тараққиётида Ю. Бромлей хизматлари алоҳида аҳамиятга молик. У томонидан ўтган асрнинг 80-йилларида этнос назарияси янада такомиллаштирилган ва материалистик фундаментдаги яхлит бир тизимли концепция даражасидаги назария кўринишига эга бўлган. Қолаверса, этносни ўрганишга оид назарий масалалар, жумладан, этник бирлик тушунчаси, этник бирликнинг даврларга бўлиниши, этник аломатлар ва бошқа масалалар борасида қатор янги қарашлар билдирилган.

Ўз навбатида таъкидлаш керакки, этнос назарияси доирасида совет даври олимлари айрим масалаларда умумий бир фикрга келган бўлсалар ҳам, қатор муаммолар ечилмай қолган. Марказ олимлари этнос назарияси хусусида кўпинча умумий фикр-мулоҳазалар билдириб, Россия империяси таркибидаги миллатлар, элатларга хос этногенетик хусусиятларга етарли даражада аҳамият бермаганлар. «Этнос» назарияси кейинчалик ғарб ва россиялик айрим тадқиқотчилар томонидан жиддий танқид остига олинган. Жумладан, конструктивизм тарафдорларидан бири антрополог В.А. Тишков этнос назариясининг асосий тақризчиларидан бири сифатида этнос билан боғлиқ назарий-методологик қарашларни ноанъанавий усулда таҳлил қилиш асосида кескин танқид қилган. Назарий ётчи олим тарихий-ижтимоий воқеликни инсоният тасаввури натижаси сифатида таҳлил этиб, этносни тарихчилар, социологлар, этнографлар, оммавий ахборот воситалари вакиллари томонидан яратилган сунъий ижтимоий тузилма деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, аслида ушбу «ақлий тузилма» ўрнида жамият ва маданиятда объектив мавжуд ҳамда ўзаро фарқли кўринишлардан иборат бўлган ўз-ўзини бошқарув континуми ва структуравийликка ҳаракат қилувчи мозаик, лекин ўзига хос маданий хилма-хиллик мавжуд. Муаллиф этнос назариясини «ревизия» (тафтиш) қилиш асосида мантиққа зид хулосаларни ҳам баён қилади. Жумладан, олимнинг фикрича, миллат тасаввурдаги тузилма бўлиб, жамоавий ҳаракатларга асос бўлади ва қатъий воқеликка айланади.

Конструктивистлар одатда ўзларининг назарий-методологик қарашларидан ташқарида бўлган ёки уларга қарама-қарши мулоҳазалар билдирган ҳар қандай нуқтаи назарни примордиализмга киритадилар. Ўзларининг ғояларини эса замонавий фан инъикоси

бўлган ягона илғор таълимот сифатида талқин қиладилар. Улар примордиалистик қарашни «илмий хатоликлар мажмуи», — деб ҳисоблайдилар. Шу ўринда, муаммо доирасидаги ҳақиқий ҳолат қандай? — деган савол туғилиши табиийдир. Бу борада рус академиги С.Е. Рыбаков икки оқимга «тарихий примордиализм дарахтнинг йирик шохларига, конструктивизм эса дарахтнинг алоҳида якка шохига ўхшайди», — деган бадиий таъриф берган²⁶.

Конструктивизм. XX асрнинг 70—80-йилларига келиб дунё миқёсидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда этник муаммолар муҳим аҳамият касб эта бошлаган. Натижада этнос ва этникликка оид конструктив қараш кенг миқёсда оммалаша бошлади. Оқибатда этнос, этникликка оид конструктив мактаб шаклланди. Мазкур йўналиш айниқса, АҚШ ва бошқа қатор эмигрантлар давлати ҳисобланган мамлакатлар (Канада, Австралия) этнологиясида ривожланган. Айнан мазкур мамлакатларда конструктивистик назариянинг кенг оммалашшига маълум маънода ушбу давлатларда маҳаллий ҳиндулар ва Австралия аборигенларидан ташқари этник гуруҳларнинг табиий илдизи мавжуд эмаслиги билан боғлиқдир.

Маданият дифференциацияси (фарқланиши) асосида пайдо бўладиган этниклик муаммосини изоҳлашда конструктив назарияга кўра этник ҳиссиёт ва унинг асосида шаклланадиган тасаввурлар ҳамда доктриналар сиёсатчи, олим ва ёзувчилар томонидан онгли тарзда яратилган ақлий тузулма (конструкт)дан иборат. Конструктивизм тарафдорлари этноснинг онг тизими ва тилни муҳим рамзий символ деб биладилар ва булар асосида этник ранг-баранглик мавжуд деб ҳисоблайдилар. Шу боис улар тил ва онг сизимида алоҳида эътибор қаратадилар.

Конструктивистик қарашнинг назарий-методологик асослари АҚШлик маданий-антрополог Дж. Коморофф тадқиқотларида баён қилинган. Бироқ дунё фанида конструктивистик қараш бирмунча олдинроқ тарқалган бўлиб, бу борада илк марта «плюралистик жамият» муаммосини ишлаб чиққан М. Смит ва Ф. Бартларнинг концепцияларида қатор мулоҳазалар баён этилган. М. Смит этнология учун анъанавий қарашлар асосида ижтимоий тузилиш бевосита маданий фарқлардан келиб чиқади, деб ҳисобласа, Ф. Барт ўзига хос «коперникча ўзгариш» қилиб, «маданий фарқлар ижтимоий тузулма ва ўзаро ҳаракатлар натижасидир», — деб таъкидлайди.

Ф. Барт этник ўзликни англашни этникликнинг муҳим аломат-

²⁶ Рыбаков С.Е. Философия этноса.. — С.98

лари таркибига киргизмайди. Этник ўзликни англаш орқали шахс ўзининг этник ролини намоён қилади ва маълум бир гуруҳ аъзоси сифатида тасаввур этади. Шу боисдан ҳам улар этникликни аниқлашда этносга хос маданиятидан кўра унинг ҳозирги даврдаги фарқли ва гуруҳий чегарасига хос маданий тавсифини ҳал қилувчи аҳамият касб этади деб ҳисоблайдилар. Конструктивистик қараш тарафдорлари ҳисобланган ғарблик ва россиялик тадқиқотчилар этнос ва миллатнинг тарихийлик принциплари асосида пайдо бўлганлигини бутунлай рад этадилар. Ҳозирги даврдаги замонавий этнослар, жумладан, Марказий Осиё миллатлари (миллий республикалар ҳам) узоқ муддатли ривожланиш натижасида эмас, балки совет ҳокимиятининг маҳаллий раҳбарлари ва зиёлилари кўмагида сунъий равишда барпо бўлган, — деган шовинистик ғояни илгари сурадилар. Бизнингча, бу фикр тарихий воқеликдан кўз юмишга, этно-миллий тарихдан воз кечишга қаратилган бўлиб, мавжуд назария ҳамда қарашларни нотўғри ва ноўрин қўллашдан ўзга нарса эмас.

Ж. Комарофф таъкидлашича, “конструктивизм — бу назария эмас, балки сиёсий ва маданий ўзликни англаш — инсоният фаолиятининг маҳсули эканлигини тасдиқловчи тавсиф бўлиб, конструктивизм соясида кўплаб қарашлар яширинган”. Примордиалист — файласуф С. Рыбаков жамиятда ҳеч қандай ягона конструктивистик назария мавжуд эмас ва умуман бу ўринда «назария» иборасини ишлатиш ҳақиқатга тўғри келмайди, — деб ёзади. Унинг фикрича, ушбу йўналиш тарафдорлари табиатан этникликни мавжуд эмаслиги тўғрисидаги умумий тезис атрофидагина ўзаро бирлашадилар.

Хуллас, этнологияда, умуман, ижтимоий-гуманитар фанлар тизимида ҳозирги даврга келиб этникликка оид ягона мукамал концепция мавжуд эмас. Шу боис яқин келажакда этникликка оид тадқиқотлар янада баҳсли тарзда давом этиши ва ҳозирги мавжуд қарашлар асосида янги назариялар яратилиши мумкин.

Ш.3. Этногенез ва этник тарих

Этногенез (юнонча *ethnos* — халқ ва *genesis* — туғилиши, келиб чиқиш; ингл. — *ethnogenesis*; нем. — *Ethnogenese*) — этноснинг келиб чиқишидир. Тарих фанидаги мавжуд илмий методологик ишланмага кўра этногенез деб илгаридан мавжуд бўлган бир неча

этник компонентлар асосида янги этнос, элатнинг вужудга келишига айтилади. «Этногенез» тушунчаси фанга илк маротаба ХХ асрнинг 20-йилларида Н.Я. Марр томонидан киритилган.

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан узвий боғлиқдир. Этногенез ва этник тарих халқ тарихининг муайян босқичларида вужудга келиб, маълум бир этноснинг элат, халқ бўлиб шаклланганига қадар давом этадиган тарихий ва этномаданий жараёндир. Одатда, бирор бир халқнинг этногенезини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг давлатчилиги тўғрисида бирор илмий тасаввур яратиш мумкин эмас.

Академик К. Шониёзовнинг мулоҳазаларига кўра, этногенез жараёнида этносни белгиловчи — *худудий, тил ва этно-маданий бирлик, ижтимоий-иқтисодий ва ҳўжасалик, этник ном(этноним) ҳамда ўзликни англаш бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги, дин умумийлиги* ва бошқа қатор этник аломатлар муҳим аҳамият касб этади²⁷. Ушбу этник аломатлар ва белгиларнинг барчаси содир бўлгандагина этнос — халқ шаклланади, яъни этногенез жараёни якунланади. Аммо, амалда бу этник аломатларнинг барчаси этногенез жараёнида, яъни муайян бир вақтда ҳозир бўлиши ёки бир даврда муҳим аҳамият касб этиши мумкин бўлмаган. Жумладан, маълум бир халқнинг ташкил топишида тил бирлиги бош роль ўйнаган бўлса, иккинчи бир элатнинг шаклланиш жараёнида ҳўжасалик, учинчисида эса моддий маданият етакчи белги бўлган. Бу борада академик А. Асқаров этник аломатларни этносга хос этник белгилар ва омиллар деб юритади. У этносни уюштирувчи мазкур зарурий ижтимоий, иқтисодий-сиёсий омиллар ҳамда этник белгиларга *худудий бирлик, ижтимоий-иқтисодий ҳўжасалик бирлиги, этномаданий бирлик, тил бирлиги, этник ном бирлиги, ўзликни англаш бирлиги ва ниҳоят сиёсий уюшма (политическая консолидация)*ларни киритади. Олим этник аломатлар алоҳида олинган қисқа бир даврда юз бермайди, балки узоқ давом этган этногенетик жараён давомида бирин-кетин таркиб топиб боради, — деб таъкидлайди.

Махсус илмий адабиётларда кўрсатилишича, этногенез жараёнининг икки усули мавжуд. 1). Туб ерли (автохтон) этник компонентларнинг ўзаро яқинлашуви, уларнинг қўшилиб, биргаликда тараққий этиб бориши; 2). Шаклланган ёки шаклланаётган этник бирликка бошқа ҳудудлардан кўчиб келган компонентларнинг

²⁷ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Т. 2001

маҳаллий аҳолига қўшилиши. Одатда янги этноснинг шаклланиши жараёнида, яъни этногенез босқичида ва ундан кейин ҳам ҳар хил тарихий ҳамда ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра, унинг таркибига янги-янги этник қатламлар қўшилиб боради. Янги этнос вужудга келгач, олдинги этник компонентлар алоҳида этник бирлик сифатида аста-секин йўқолиб, тарих сахнасини батамом тарк этадилар (масалан, саклар, массагетлар, тохарлар, ва бошқалар) ёки қисман (этник таркиби ўзгарган ҳолда) сақланиб қоладилар. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, янги этник бирлик шаклланиши жараёнининг охирига етиши билан ҳам этник жараён тўхтаб қолмайди. Шаклланган этник бирликка турли даврларда янги-янги компонентларнинг қўшилиши ёки ундан ажралиб чиқиб кетиш ҳоллари этник бирлик шакллангандан кейин ҳам давом этади. Дарҳақиқат, дунёда ҳеч бир халқ йўқки, у ўз этногенез жараёнининг илк босқичларидан то миллат даражасига кўтарилгунича бошқа этник қўшилмаларсиз ривожланган бўлса. Жумладан, ўзбек халқининг этногенези бунга яққол мисол бўла олади. Ўзбек халқи этногенезининг илк босқичларидан то халқ сифатида шаклланиб бўлгунига қадар унинг асосий таркибини ташкил этган автохтон сўғдий-хоразмий ва қадимги туркий қатламлардан ташқари ўзига турли даврларда ҳар хил миқдорда маҳаллий ва теварак-атрофлардан келиб қўшилган этник гуруҳларни сингдириб борган. Демак, сайёрамиздаги барча халқлар келиб чиқиши жиҳатидан кўп этник қатламлидир.

Этногенезни (айниқса унинг дастлабки босқичларини) тадқиқ этиш этнология, этник антропология, археология, этнолингвистика, фольклор материалларидан фойдаланган ҳолда комплекс ёндашувни талаб қилади.

Ҳозирги даврда этногенезга оид бугунги кунда турли-туман қарашлар ва концепциялар мавжуд. Жумладан, айрим мутахассислар (Л.Н. Гумилёв) этносни биофизик воқелик деб биладилар ва шу боис этногенез тизимини табиий жараёнлар билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Маскур концепцияга кўра, этнос биосферанинг таркибий қисми бўлгани учун ундаги қонуниятларга бўйсунди, этногенез эса биосферада содир бўладиган жараёнларнинг бир қисми деб ҳисобланади²⁸.

Академик А. Асқаровнинг фикрича, «ҳар бир халқ тарихи унинг этногенези ва этник тарихи билан узвий боғлиқ. Этногенез ва эт-

²⁸ Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. -Л., 1990.

ник тарих эса тарих фанининг бош масаласидир». Унинг ёзишича, халқ тарихининг этногенез қисми унинг элат, халқ бўлиб шаклангунига қадар бўлган тарихидан иборат... Қачонки, этник белгилар ва аломатларнинг барчаси содир бўлганидагина этнос-халқ шаклланиши ўз ниҳоясига етади. Шакланган этноснинг бундан кейинги тарихи фанда этник тарих номи билан юритилади²⁹. Академик олимнинг бундай қарашлари этногенез ва этник тарих муаммоси доирасида этнология фанида илгари сурилган чуқур мушоҳадали ғоялардан бири эканлигини эътироф этган ҳолда шуни ҳам таъкидлаш керакки, бу борада бошқача қарашлар ҳам билдирилган. Жумладан, академик К. Шониезовнинг фикрича, этник тарих — ўрганилаётган халқнинг ибтидоийликдан бошлаб, бир қанча тарихий босқичларни ўтиб то бизгача давом қилиб келган катта даврни қамраб олади. Бошқачасига этник тарих тушунчаси этноснинг қадимда ва илк ўрта асрларда мавжуд бўлган илдизларини, уларнинг алоҳида этник жамоа (этник бирлик) бўлиб шаклланиш даврини ҳамда этноснинг кейинги тараққиёт тарихини (то миллат бўлиб шаклланишига қадар) ўтган даврини ўз ичига олади. Бироқ, ҳар икки муаллиф ҳам этнос-халқнинг шаклланиши миллатнинг шаклланиш даврига тўғри келмайди, деган умумий хулосага келдилар. Ҳар икки муаллифнинг фикрича, миллатнинг шаклланиши этногенетик жараён каби узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, миллат этник тарихнинг энг юқори чўққиси, камолот босқичидир. Бу босқичга кўтарилган халқнинг давлати миллат номи билан юритилади, аниқ ҳудудий чегарада муомалада бўлган умумхалқ-миллат тили давлат тили мақоми даражасига кўтарилади, ўзликни англаш даражаси эса фуқароларнинг ҳаёт мазмунига, кундалик турмуш тарзига айланади.

Ш.4. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этади. Ўзбеклар фақат Ўзбекистондагина эмас Марказий Осиёдаги энг кўп сонли халқ ҳисобланади. Марказий Осиё аҳолисининг 35% ни ўзбеклар ташкил этади. Ўзбекистонда (20 млн 800 минг, 2005 йил), Тожикистонда (1.2 млн. зиёд), Қирғизистонда (550–600 минг), Қозоғистонда (332 минг), Туркманис-

²⁹ *Асқаров А.* Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари // *O'zbekiston tarixi* 2002. — №4.

тонда (320-330 минг) ўзбеклар яшайди. Бундан ташқари, Афғонистонда (2,5 млндан 4 млнгача), Россия (123 минг, 2002й.), Саудия Арабистонида (550-600 минг.), Хитой Халқ Республикасининг Синцзян - Уйғур автоном районида (13,7 мингдан ортиқ), қолаверса, Туркия, Германия, АҚШ каби узоқ хориж мамлакатларда ҳам ўзбеклар яшайдилар. Расмий маълумотларга кўра ўзбекларнинг умумий сони 25 млн. дан ортиқ (2000 й.). Ўзбекларнинг ёш таркиби анча навқирон бўлиб, 1989 йилги маълумотларга кўра 15 ёшгача бўлганлар умумий аҳолининг 44% ни, 15 ёшдан 60 ёшгача бўлганлар 51% ни, 60 ёш ва ундан кексалар атиги 5% ни ташкил қилган.

Ўзбеклар алоҳида этник жамоа (элат) бўлиб, Марказий Осиёнинг марказий вилоятлари — Мовароуннаҳр, Хоразм, Еттисув ва қисман Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақалари ҳамда Жанубий Туркистонда шаклланган. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ўтроқ яшаб, сунъий суғорма деҳқончилик билан шуғулланиб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, фарғоналиклар, сак-массагетлар, қанғлар каби этник гуруҳлар ташкил этган. Шунингдек, Жанубий Сибир, Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон ҳамда Волга ва Урал дарёси бўйларида келган этник компонентлар ҳам ўзбеклар *этногенезида* иштирок этганлар. Бу қabila ва элатлар асосан туркий ва шарқий эроний тилларда сўзлашганлар.

Кейинги йилларда археолог олимлар (А.А. Асқаров, Ў. Исломов, Ю.Ф. Буряков, Т.Қ. Хўжайов)нинг Ўзбекистон ҳудудида олиб борган археологик ва антропологик тадқиқотлари натижасида Амударё ва Сирдарё оралиғида сўнгги бронза давридаёқ юқорида номлари зикр этилган қabila ва элатларнинг этник жиҳатдан дастлабки аралашуви содир бўлганлиги хусусида хулоса қилинган. Олимлар томонидан ассимиляция жараёни натижасида антик даврга келиб, ўтроқ ҳаётга мослашган туркий ҳудудий майдон таркиб топганлиги ҳамда ўзбек халқига хос антропологик типнинг макон ва замони аниқланган. Мил.аввалги III асрда Сирдарёнинг ўрта оқимида туркий ва сўғдийлар иттифоқи асосида Қанғ давлати ташкил топган. Қанғ давлати даврида Мовароуннаҳр ва унга туташ минтақалардаги халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва этномаданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида туркийзабон этнослар устуворлик қилиб, янги туркий этнослардан бири — қанғар элати пайдо бўлган ва ўзига хос уйғунлашган маданият шаклланди.

ган. Тарихий ва археологик асарларда бу маданият «*Қовунчи маданияти*» номини олган. Антрополог олимларнинг таъкидлашларича, айнан шу даврларга келиб, Марказий Осиёнинг водий ва воҳаларида яшовчи сўғдийлар ва қанғарларнинг ташқи қиёфаларида ҳозирги ўзбек ва воҳа тожикларига хос Помир-Фарғона антропологик типи тўлиқ шаклланган.

Ўзбеклар этногенезида қатнашган навбатдаги этник компонентлар Жанубий Олтой ва Шарқий Туркистондан кўчиб келган юэчжи қабиласининг бир тармоғи бўлиб, улар мил.ав I - милодий IV асрларда Кушон салтанатига асос солган кушонлар ҳамда милодий III-V асрларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига Жанубий Сибир, Жунғориядан, Шарқий Туркистон силжиган хионий, кидарий ва эфғалийлардир.

Шунингдек, ўзбеклар этногенезига фаол таъсир ўтказган туркий этник компонентлар асоси *Турк ҳоқонлиги* (VI-VIII асрлар) даврида Марказий Осиёнинг марказий минтақалари (Тошкент, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, Фарғона водийси) ва Хоразмга келиб жойлашиб, маълум бир тарихий давр мобайнида, бу этник компонентнинг аксарият қисми ўтроқлашган. Турк ҳоқонлиги даврида ушбу ҳудудга кириб келган туркий компонентлар ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги этник-маданий муносабатларнинг ривожини этник жараёнлар тараққиётига катта таъсир ўтказган. Ушбу туркий қатлам маданий ютуқларининг маҳаллий маданий-хўжалик анъаналар билан жадал уйғунлашуви юз берган. Бу давр туркий ва сўғдий симбиознинг ҳал қилувчи босқичларидан бири бўлган.

VIII асрдан араб ва ажам (араб бўлмаган яқин ва Ўрта Шарқ) халқларининг Марказий Осиёга кириб келиши минтақадаги этник жараёнларга унчалик катта таъсир этмаган. Бу даврда аҳоли этник таркибида маълум бир ўзгаришлар юз берган бўлса-да, Мовароуннаҳрдаги ўтроқ ва яримўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси ўз ҳудудларида қолиб, араблар (VII-VIII аср), кейинчалик Сомонийлар (IX аср) ҳукмронлиги остида яшаганлар.

Умуман олганда, IX асрдан бошлаб Мовароуннаҳр минтақасида яхлит туркий этник қатлам, жонли туркий тил муҳити вужудга кела бошлаган ва ўз навбатида сўғдийлар ва бошқа маҳаллий этносларда ҳам туркийлашиш жараёни жадаллашган. Элшунос олим К. Шониёзовнинг қайд этишича, IX-X асрларда тифиз этногенетик

жараён натижасида кўплаб туркий қабил ва уруғларнинг ўтроқ ҳаётга ўтиши жадал давом этган. Бу асрларда Мовароуннаҳр ва Хоразмда туркий этник қатлам кучли этник асосга эга бўлган. Академик А. Асқаровнинг таъкидлашича, бу кучли этник қатлам асосининг аксарият кўпчилигини ўтроқлашган турғун туркий этнослар ташкил қилган.

Қорахонийлар даврида (X-XI асрлар) Мовароуннаҳр ва Хоразмда сиёсий ҳокимият туркий сулолаларга ўтиши муносабати билан ўзбек халқи этногенезининг якуний босқичи бошланган. Ғарбий Қорахонийлар давлати доирасида ҳозирги ўзбекларга хос туркий этнос қарор топди ва айнан мазкур даврда элатни белгиловчи ҳудуд, тил, маданият, тарихий қисматининг умумийлиги, этник ўзликини англаш, этноснинг уюшқоқлиги маълум бир давлат доирасида бўлиши, дин умумийлиги ва бир қанча шу каби бошқа этник аломатлар шаклланган. Бу даврда ўзбекларнинг умум элат тили қарор топди. Мовароуннаҳр ва унга туташган минтақаларда яшовчи туркийзабон аҳоли; қарлуқ, чигил, яғмо, тухси, ҳалач, арғин, ўғуз, қипчоқ, уз, қангли сингари уруғлар ўзларини бир халқ (элат) сифатида англай бошлаганлар. Умуман олганда, XI-XII асрнинг биринчи ярмида элат шаклланишидаги муҳим аҳамиятга эга бўлган аксарият этник аломатлар ўз маромига етиб ўзбеклар халқ сифатида шаклланган.

XIII аср бошларида Чингизхон истилоси даврида мўғул қўшинлари таркибида кўп сонли туркий этнослар ҳам кириб келган. XV асрга қадар эса ушбу этносларнинг деярли кўп қисмида маҳаллий аҳоли билан аралашув жараёни содир бўлган ва улар шаклланган ўзбек элатининг кейинги тараққиётида маълум даражада из қолдирдилар.

Амир Темур ва темурийлар даврида иқтисодий ва маданий тараққиёт натижасида Мовароуннаҳрда адабий тил такомиллашиб, у «туркий» ёки «чигатой» тили деб номланган. Тараққий этган ўзбек адабий тили айниқса *Алишер Навоий* даврида энг юқори нуқтага кўтарилди. Аммо халқнинг жонли тили кўп диалектли бўлиб, адабий тил шаклланишида учта асосий шева — *қарлуқ, қипчоқ* ва *ўғуз* лаҳжалари асос бўлган. Шаклланган ўзбек элатининг Амир Темур ва темурийлар давридаги этник тарихи ва этномаданий тараққиётига барлос, жалоийр, қавчин, арлот, қипчоқ каби этник гуруҳлар ҳам фаол таъсир қилганлар.

Ўзбеклар этник тарихида XV аср охири — XVI асрлар ҳам му-

ҳим давр ҳисобланади. Ушбу босқичда Марказий Осиёга манғит, қўнғирот, найман, уйғур, сарой, қатагон, қушчи, дўрмон, кенас, қирқ, юз, минг, баҳрин ва бошқа Дашти Қипчоқ ўзбек этник гуруҳларининг навбатдаги тўлқини кириб келиши кучайган. Натижада, Мовароуннаҳр аҳолисининг этник қиёфасида мўғулий ирқ аломатлари ҳам фаоллашган. Дашти Қипчоқдан икки дарё (Амударё ва Сирдарё) оралиғи ва Хоразмга келиб ўрнашган этник гуруҳлар «ўзбек» номи остида маҳаллий аҳоли этник ранг-баранглигини бирмунча кўпайтирган бўлсалар ҳам, лекин унинг этник таркибини тубдан ўзгартириб юбора олмаганлар. Ушбу этнослар шаклланган ўзбек халқининг таркибига келиб қўшилган навбатдаги этник компонент эди, холос. Улар Мовароуннаҳр ва Хоразм аҳолисининг турмуш тарзига, анъаналарига, маданиятига, хўжалик фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатган янги типдаги маданий қатлам ҳосил қилганлар. Айниқса, Зарафшон воҳаси ва Ўзбекистоннинг жанубий минтақалари аҳолиси орасида бу нисбат кучлироқ сезилади. Маҳаллий аҳолига улар «ўзбек» номини берганлар ва бу этноним Мовароуннаҳр ва унга қўшни вилоятлар аҳолиси учун расмий равишда умумий ном бўлиб қолган. Ўз ўрнида шуни ҳам қайд этиш лозимки, фанда ўзбек этнонимининг келиб чиқиши бўйича ҳанузгача яқдил фикр мавжуд эмас. Айрим муаллифлар (*Г. Вамбери*, *Г. Ховорс*, *М.П. Пельо*) Дашти Қипчоқда кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларининг бир қисми ўзларини эркин тутганликлари сабабли ўзбек, яъни «ўз-ўзига бек» деб атаганлар десалар, бошқалар (*П.П. Иванов*, *А.Ю. Якубовский*, *Хилда Хукэм*) «ўзбек» этнонимини Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (XIV аср.) номи билан боғлайди, бошқа яна бир гуруҳ олимлар эса (*В.В. Григорев*, *А.А. Семёнов*, *Б. Аҳмедов*) ўзбек номи Оқ Ўрда (Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми)да кўчиб юрган турк-мўғул қабилаларига таллуқли бўлган деган фикрни билдирадилар.

Темурийлар давлати ўрнида дастлаб XVI аср бошларида вужудга келган Бухоро ва Хива хонликлари ва XVIII аср бошларидан Қўқон хонлигининг пайдо бўлиши натижасида ягона тарихий маконда яшаган халқлар сиёсий жиҳатдан турли давлатлар тасарруфига тушиб қолганлар. Лекин, бу ҳолат ўзбек элати бирлигига путур етказмаган. Сиёсий чегаралар мавжудлигига қарамай уч давлат таркибидаги аҳоли ўзаро доимий этник, иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келганлар.

Марказий Осиё халқларининг XIX аср охири XX аср бошлари-

даги тарихий тақдири ва тараққиёт босқичлари чор Россиясининг мустамлакачилиги даври билан боғлиқ. Кейинчалик минтақада Совет ҳокимиятининг ўрнатилиши билан Марказий Осиёда *миллий-ҳудудий чегараланиш* ўтказилиб, бешта миллий республикалар ташкил этилди. Маҳаллий халқларнинг миллий тараққиёти давом этаётган бир паллада 1924—1925 йилларда миллий чегараланиш ўтказилган. Шу билан шаклланган элатлар тараққий этаётган тарихий макон доирасида сунъий равишда бўлиб юборилди. Минтақа халқларининг ассимиляция, консолидация жараёнларига жиддий таъсир ўтказилиши ва кейинчалик “совет халқи” номи ягона этник бирликни яратиш ҳақидаги назариянинг амалга оширилиши борасидаги олиб борилган сиёсат ҳам ўзбекларнинг миллий-этниқ қиёфасига, менталитетига раҳна сола олмади. Албатта, кейинчалик минтақада вужудга келган барқарорлик нисбатан ўзбекларнинг этник-маданий тараққиётига сезиларли таъсир ўтказди.

Ўзбекларнинг миллат сифатида ривожланиш жараёни Ўзбекистон мустақилликка эришган даврдан бошлаб янги мазмун касб этди. Тарихий томирларидан куч олган ўзбек халқи маданияти, миллий тафаккури, урф-одатлари, турмуш тарзида ўзига хос уйғониш ва янгилиниш палласи бошланди.

Семинар машғулоту режаси

1. «Этнос» ва «этниклик» борасидаги концепциялар.
2. Ўзбекистон этнологиясида этнос ва этниклик назарияси.
3. Примордиализм ва конструктивизм.

Маъруза ва реферат мавзулари

1. Этнос назарияси: кеча, бугун ва эртага.
2. Этниклик муаммоси дунё этнологлари талқинида.
3. Бромлейнинг этнос назариясига оид дуалистик қарашлари.
4. Этнос назарияси доирасида К. Шониёзов ва А. Асқаров қарашлари.

Адабиётлар

1. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
2. Гумилиев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. — М., 1992.
3. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. — Т., 2001.
4. Асқаров А. Ўзбек халқи этногенез ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик асослари//O'zbekiston tarixi 2002. №4. 54-60-бетлар
5. «Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих» мавзусидаги республика илмий-назарий семинари материаллари. — Т., 2004.
6. Ўзбекистон этнологияси: янгича қарашлар ва ёндашувлар-Т.,2004.
7. Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. I-қисм.Т.,2005.
8. Рыбаков С.Е. Философия этноса. - М.,2001.
9. Алексеев В.П. Этногенез. — М., 1986.
10. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрор и др. — М.: Праксис, 2006.

IV БОБ

ДУНЁНИНГ ЭТНИК МАНЗАРАСИ ВА ЭТНОСЛАР
КЛАССИФИКАЦИЯСИ

IV.1. Ер шари аҳолисининг этник тарихи

IV.2. XX асрдаги этнодемографик жараёнлар

IV.3. Дунё аҳолисининг географик ва антропологик классификацияси

IV.4. Лингвистик классификациялаш

IV.1. Ер шари аҳолисининг этник тарихи

Дунё миқёсида аҳоли сонининг муттасил кўпайиб бориши, ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши, жамоат уюшмаларининг мураккаблашуви ва маданият тараққиёти доимий равишда ялпи кўчиб ўтиш (миграция)нинг кучайишига, турли халқларнинг ўзаро қоришиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Европа, Осиё ва Шимолий Америка этник тарихида IV–IX асрларда юз берган «халқларнинг буюк кўчиши» номини олган жараён муҳим аҳамият касб этади. Айнан мазкур даврда славянларнинг Шарқий Европага жойлашуви, германларнинг Марказий ва Шимолий Европага тарқалиши ҳамда уларнинг Британия оролларига кириб бориш жараёни юз берган.

IV аср сўнггида Европа ҳудудига кириб келган хунлар Дунай ҳавзасида этник қоришган аҳолидан йирик давлатни барпо қилганлар. Хунлар изидан Европага хазарлар, аварлар, қипчоқлар, болгарлар каби бошқа туркий халқлар кириб келган. Болгарларнинг бир гуруҳи Волга дарёси бўйлаб шимолга кўтарилган. Уларнинг бир қисми чувашлар ҳамда татарлар этногенезида муҳим роль ўйнаган бўлсалар, бошқа бир гуруҳи эса 679 йили Дунайдан ўтиб жануб томон ёйилиб болгар халқига ўз номини берган. VIII–IX асрларда Жанубий Урал тоғларидан Ўрта Дунай ирмоғига гарбий Сибирда яшовчи хант ва мансиларга яқин бўлган можорлар (мадьярлар) келиб жойлашганлар. Туркий халқлар милодий биринчи минг йиллик иккинчи ярмида ялпи тарзда Жанубий Сибир ва Марказий Осиёга кўчиб ўтганлар. VI аср ва VII аср бошларидан араблар тэмонидан кўплаб мамлакатларнинг босиб олиниши на-

тижасида уларнинг Олд Осиё ва Шимолий Африка мамлакатларига тарқалиши ҳамда у ҳудудларда яшовчи маҳаллий аҳоли билан қўшилиш, аралашш жараёни бошланган.

II минг йилликнинг биринчи ярмида Осиё ва Европа мамлакатлари этник тарихига мўғуллар босқини жиддий таъсир қилган. XIII асрда Чингизхон қўшини таркибида мўғуллар билан бирга қўплаб туркий қавмлар ҳам бўлган. Натижада келиб чиқиши ҳар хил бўлган турли-туман этносларнинг ўзаро қўшилиши натижасида Марказий Осиё, Шарқий Европа ҳамда Кавказ орти ҳудудларида қатор янги этнослар ташкил топди.

Дунёнинг этник тарихига буюк географик кашфиётлар ҳам катта таъсир кўрсатган. XVI—XIX асрларда амалга оширилган географик кашфиётлар натижасида қўплаб европаликлар Америка, Австралия ва Океанияга оммавий равишда кўчиб ўтганлар. Мазкур миграцион жараёнларда дастлаб испанлар ва португаллар, кейинроқ голландлар, французлар ва айниқса инглизлар асосий ўрин тутганлар. Ушбу халқлардан ажралиб чиққан қўплаб гуруҳлар ўзларининг асл ватани ва она халқидан ажралганларидан сўнг янги ерларда янги этник жамоаларга асос солган. Мазкур этник жамоаларнинг ташкил топишида айрим ҳолларда мустамлакага айлантирилган ҳудуднинг маҳаллий аҳолиси муҳим роль ўйнаган бўлса бошқа ҳолатларда Европадан келган эмигрантлар асосий ўрин тутганлар. Чунки, улар томонидан кўпинча маҳаллий аҳоли тамомила қириб ташланган ёки ўзларининг асл этник ватанларидан қувиб чиқарилган.

Биринчи йўлдан Мексика, Марказий ва Жанубий Америкадаги қўплаб давлатлар аҳолисининг шаклланиши юз берган бўлса, этник ривожланишнинг иккинчи йўли орқали Канада, АҚШ, Аргентина, Уругвай, Австралия ва Океания, Янги Зеландия ҳамда Гавай аҳолиси шаклланган. Америка қитъасидаги айрим мамлакатларда, айниқса, Кариб ҳавзаси мамлакатлари Венесуэла, Бразилия ва Гаяна этник тарихида европалик эмигрантлар ва маҳаллий ҳиндулар билан бирга Африкадан келтирилган қўллар ҳам муҳим роль ўйнаганлар. Умуман олганда, XVI аср ва XX аср бошларида дунё миқёсида мустамлакачилик тузумининг авж олиши дунёнинг этник манзарасини ўзгаришига асосий сабаблардан бўлган. Қолаверса, аҳоли сонининг интенсив ўсиб бориши ва янги ерларнинг ўзлаштирилиши ҳам турли тарихий-этнографик минтақалар орасида этномаданий алоқаларнинг авж олишига туртки берган.

Инсоният тарихида аҳоли сонининг ўсиши доимо мураккаб ва номуносиб бўлган: «демографик портлашлар» даври аҳоли сони-

нинг кескин камайиб кетиш даврлари билан доимий алмашиниб турган. Аҳоли сонининг ўсиши ёки камайиши ўзига хос тарихий, ижтимоий ва биологик сабаблар билан боғлиқ бўлган. XX—XXI асрларда дунё миқёсида аҳоли сони жуда тезлик билан ўсиб бормоқда. Бунга 39 йил аввал дунё аҳолиси ҳозиргига қараганда икки баравар кам бўлганлиги ва аҳолининг қарийб ярмидан кўпи 25 ёшга етмасдан вафот этганлиги ёрқин мисол бўла олади.

Инсоният тарихининг илк босқичларида табиатга маълум маънода қарамлик туфайли минг йиллар мобайнида дунё аҳолиси жуда секин даражада кўпайиб борган. Қадимги даврларда ва ўрта асрларда туғилиш юқори даражада бўлишига қарамай доимий касалликлар, эпидемиялар, урушлар ўлим суръатининг ўсиб боришига олиб келган. Шу боисдан ҳам айнан мазкур даврда дунё миқёсида туғилиш ўлим кўрсаткичидан устун турган.

Палеолит даври якунида (тахминан 15 минг йил олдин) ердаги одамларнинг умумий сони тахминан 3 млн. атрофида бўлган. Кишилиқ жамияти ўз тарихининг мазкур босқичида одамлар инсоният ҳозир истиқомат қилаётган ҳудуднинг учдан бир қисмидагина яшар эдилар. Ер шарининг бошқа минтақаларида табиат инжиқликлари, сахро ва музликлар туфайли одамлар жуда кам учраган. Бу маълум маънода қадим аجدодларимизнинг хўжалиқ турмуш тарзи (териб-термачилик, овчилик, балиқчилик) билан боғлиқ бўлиб, мазкур ҳолат одамларнинг кенг минтақаларда бир-бирларидан узоқда яшашларига мажбур қилган.

Ўн минг йил олдин Яқин Шарқда яшаган одамлар жамоасининг ўтроқ турмуш тарзига ўтиши ва деҳқончилик ҳамда чорвачиликнинг кенг ёйилиши одамларнинг табиатга қарамлигини нисбатан камайтирган ва улар сонининг ўсишига сабаб бўлган. Ушбу новациялар (янгиликлар) натижасида 4-5 минг йил аввал Ердаги аҳоли тахминан 25 млн кишига кўпайган. Бу даврда она заминимизнинг асосий аҳолиси Қадимги Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хуанхэ ва Янцзи дарёлари оралиғида ҳамда Марказий Осиё ҳудудида яшаган. Инсониятнинг бундан кейинги этник тарихи хўжалиқ муносабатларининг такомиллашув жараёни (агротехниканинг яхшиланиши, янги меҳнат қуролларининг яратилиши, ҳайвонларни хонакилаштириш) билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Ушбу омиллар натижасида ердаги кишилар сони сезиларли даражада кўпайиб борган. Антрополог ва этнологларнинг тахминий ҳисоб-китобларига кўра эрамик бошларида, яъни бундан икки минг йил муқаддам дунё аҳолиси 150—200 млн. кишига етган. Археолог ва палеонтолог

мутахассисларнинг фикрларича, бу даврда асосий аҳолининг 70 фоизи Осиёда яшаган.

Милодий эранинг охири XIX асри мобайнида Ер шари аҳолиси 10 баробар кўпайган бўлишига қарамай, аҳолининг кўпайиш жараёни тарихнинг барча давларида ҳам бир хил тарзда кечмаган. Айрим давларда аҳоли сони урушлар, касалликлар ва эпидемиялар таъсирида кескин камайиб кетган бўлса, бошқа даврларда аҳоли сони интенсив равишда ўсиб бориши кузатишган. Масалан, XVI асрда дунёда ўлат эпидемиясининг оммавий равишда тарқалиши натижасида она замин аҳолисининг тўртдан бир қисми қирилиб кетган. Шу боисдан ҳам эрамининг биринчи минг йиллигида жаҳон аҳолиси фақатгина 1,5 бараварга кўпайган холос. I минг йилликдан II минг йилликка ўтиш арафасида сайёрамининг асосий аҳолиси Жанубий Осиёда (79 млн.), Хитойда (66 млн.) яшаган ва улар умумий аҳолининг 55% ни ташкил этган. Бу даврда Европада Франция, Италия ва Испания каби мамлакатлар аҳолиси энг кўп давлатлар ҳисобланган.

II минг йиллик ўрталарига келиб дунё аҳолиси 1,6 баробар кўпайган. Бу даврда Европа аҳолиси жуда тез суръатда кўпайиб борган бўлса-да, лекин энг кўп одам яшаган мамлакат олдинги даврлардагидек Хитой эди. Бу мамлакатда жами 110 млн. одам истиқомат қилар эди. Шунингдек, Япония аҳолиси ҳам жуда тез суръатда кўпайиб борган. Жумладан, Япония аҳолиси 1000-йилда 4,5 млн. бўлган бўлса, 1500-йилда 17 млн.га етган. Европада эса энг кўп одам яшаган мамлакат Франция бўлиб, мазкур мамлакатда жами 15 млн. киши истиқомат қилган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бутун дунё бўйича аҳоли кескин ошиб кетган. Шу сабабга биноан мазкур даврни «биринчи демографик портлаш» деб баҳолаш мумкин. Агар 1500-йилдан 1750-йилгача аҳоли сони тахминан 300 млн. кишига кўпайган бўлса, 1750—1900 йиллар орасида 910 млн.га кўпайган. Аҳоли сонининг интенсив ўсиб бориш жараёни XIX асрнинг иккинчи ярмига тааллуқли бўлиб, бу даврда ўлим, айниқса, болалар ўлими камайган, одамларнинг ўртача янаш ёши эса ошган.

XX аср бошига келиб энг кўп аҳоли яшайдиган мамлакатлар Хитой (475 млн.), Жанубий Осиё (290 млн.) ва Россия (130 млн.) бўлган. Кейинги ўринларда АҚШ (76 млн.), Япония (45 млн.), Германия (43 млн.), Франция (41 млн.), Индонезия (38 млн.), Буюк Британия (37 млн.) каби мамлакатлар турган. Қолган мамлакатларда бирмунча кам миқдордаги аҳоли истиқомат қилган.

IV.2. XX асрдаги этнодемографик жараёнлар

XX асрда дунё аҳолиси ўта жадал суръатда кўпайиб борган. Она заминда истиқомат қилаётган одамлар сони 3 млрд.дан ошган ёки амалда 3 бараварга кўпайган. Аҳоли Лотин Америкаси (6,1 баробар) ва Африка мамлакатларида (4,7 баробар) кўпайган бўлса, Европа (1,7 баробар) ва собиқ СССР аҳолиси (2,1 баробар) нисбатан кам кўпайган. Бундай номутаносибликнинг асосий сабаблари миграцион жараёнлар (аҳолининг оммавий равишда бир ҳудуддан иккинчисига кўчиб ўтиши натижасида Шимолий ва Лотин Америкаси, Австралия ва Янги Зеландия аҳолиси жиддий тарзда кўпайган), XX асрда бўлиб ўтган жаҳон урушлари, иккинчи жаҳон урушидан кейин ривожланаётган давлатларда аҳоли сонининг табиий равишда жуда тезлик билан кўпайиши билан боғлиқ эди. Дунё аҳолиси 1 млрд. га тахминан 1820 йилда, 2 млрд.га 1927 йилда (орадан 107 йил ўтгандан кейин), 3 млрд.га 1959 йилда (32 йилдан кейин), 4 млрд.га 1974 йил (14 йилдан кейин), 5 млрд.га 1987 йил (13 йилдан кейин), 6 млрд.га 1999 йилда (12 йилдан кейин) етган. XX аср охирига келиб жаҳондаги икки мамлакат аҳолиси Хитой -1.2 млрд ва Ҳиндистон 1 млрд.дан ортиқни ташкил этди. Етти давлат (АҚШ, Индонезия, Россия, Бразилия, Япония, Нигерия, Покистон)да 100 млн.дан зиёд киши истиқомат қилади.

Ҳозирги кунда дунёда ўз суверенитети ва доимий аҳолисига эга бўлган 225 мамлакат мавжуд. Барча мамлакатларда яшовчи кишилар сони бир хил меъёрда эмас. Юқорида номлари зикр этилган мамлакатларда замин аҳолининг қарийб 60% яшаган. Шу билан бирга 62 та йирик мамлакатларда (аҳолиси сони 10 млн.дан ошқ бўлган) дунёдаги аҳолининг қарийб 95 фоизи истиқомат қилади. Дунёда аҳолиси сони жуда кам бўлган 38 та «митти» мамлакатлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда умумий ҳисобда қарийб 1 млн.га яқин аҳоли яшайди.

Этник жараёнларга XX асрнинг 30 йиллари биринчи ярмида юз берган иқтисодий инқироз ва дунёдаги йирик давлатларнинг сиёсий ўзгаришлари ҳам сезиларли даражада таъсир қилган. 30-йилларга келиб дунё бўйича аҳолининг йиллик ўсиш даражаси 1% га тушиб қолган. Жумладан, 1935 йилда Францияда туғилиш ўлимдан камайиб кетган. Шунингдек, АҚШ аҳолисининг табиий ўсиши ҳам пасайиб кетган, бу даврда Осиё аҳолисининг йиллик ўсиши аввалгига нисбатан эса 30% га камайиб кетган. Фақатгина Лотин Америкаси давлатларида аҳолининг йиллик ўсиши пасаймаган бўлиб, бу ҳудудда аҳолининг йиллик ўсиши 1,8% га кўпайган.

XX асрдаги этник жараёнларга таъсир қилган сабабларнинг энг муҳимларидан бири, шубҳасиз иккинчи жаҳон уруши бўлган. Мазкур уруш натижасида қарийб 50 млн. киши қурбон бўлган. Бу даврда фақат Америка ва Австралия аҳолисигина кўпайган. Айниқса, Лотин Америкаси мамлакатлари аҳолиси урушдан сўнг вайрон бўлган Фарбий Европадан кўчиб борган эмигрантлар ҳисобига 2,5% га кўпайган.

XX асрнинг 50-йилларида дунё миқёсидаги этник жараёнлар олдинги ўн йилликлардан тубдан фарқ қилган. Бу даврда содир бўлган энг муҳим ўзгаришлардан бири «демографик портлаш» бўлиб, олдинги даврлардан умуман фарқли бўлган. Мазкур йилларда гарчи туғилиш камайган бўлса-да, аҳолининг ўртача ёши ўсиши ва ўлимнинг камайиши ҳисобига аҳоли сони ортиб борган. Айниқса, 60-йиллар бошларига келиб дунё бўйича ўлим 2% га, айрим Жанубий Америка мамлакатларида, Африка ва Осиёда 3% га камайган. Натижада 1950—1983 йиллар давомида аҳоли сони деярли икки бараварга кўпайган. Шу билан бирга, кўплаб Европа мамлакатларида аҳоли сони 25% га ошган.

Охириги ўн йилликларда Осиё аҳолисининг ўсиши камайиб бормоқда (60 йилларда 2,2% бўлган бўлса, 80-йиллар бошига келиб 1,8% га тушган). Араб мамлакатларида, Покистон, Малайзия ва Филиппин каби мамлакатларда аҳоли сонининг ўсиши анъанавий равишда юқори бўлиб қолмоқда. Умуман олганда, мазкур минтақадаги аҳоли сонининг кўпайиши умумий аҳоли ўсишининг қарийб 60% ига тўғри келади.

Лотин Америкаси мамлакатларида ўлим суръатининг жиддий тарзда камайиши мазкур минтақани иккинчи жаҳон урушидан кейин аҳоли сони ортиши бўйича дунё миқёсида биринчи ўринга чиқишига сабаб бўлган. Бироқ, ушбу минтақада 60-йиллардан бошлаб туғилиш суръати жиддий тарзда камая бошлаган. Бу ҳолат аҳоли сонининг ўсиш даражасига таъсир қилган ҳамда аҳоли сони олдинги 20 йил даражасида сақланиб қолган.

Африка мамлакатларида этник жараёнлар бирмунча бошқача шаклда кечган бўлиб, бу ерда урушдан кейин энг кўп туғилиш ва ўлим кўрсаткичини кузатиш мумкин. Фақатгина 60-йиллардан бошлаб ўлим суръати маълум даражада камая бошлаган. Бироқ, мазкур минтақада туғилишнинг кўплиги сабабли аҳоли сонининг ўсиши бўйича дунё миқёсида етакчи ўринларда турган. 60—йиллардан бошлаб Африка аҳоли сонининг йиллик кўпайиши бўйича Лотин

Америкаси мамлакатларидан ўтиб кетган. Африка мамлакатларининг охирги ўн йилликлардаги аҳолисининг кўпайиш суръати 15 млн. кишини ташкил этади.

Замонавий этнологияда этносларни таснифлаш принциплари турли-туманлиги билан фарқланиб туради; этнологиядаги замонавий назариялар этнология ва унга ёндош бўлган қатор фанларнинг маълум бир этнос ёки этник гуруҳнинг бошқасидан фарқли хусусиятларини англатувчи меъёрлар асосида яратилган. Қолаверса, назариялар бажарилаётган у ёки бу тадқиқот мақсадидан келиб чиқиб ҳам турфа хил бўлиши мумкин. Таснифлашнинг айрим меъёрлари биринчи навбатда халқларнинг этник мансублигига, уларнинг шаклланиш тарихига асосланса, аввало тилшуносликнинг тарихий-қиёсий усуллари, антропология, моддий ва маънавий маданият тўғрисидаги тизимлаштирилган маълумотлар катта аҳамият касб этади. Бошқа меъёрлар этник мансублигидан мустасно бўлган турли халқлар ва уларнинг гуруҳларига тегишли бошқа хусусиятлар таҳлилидан ва этник алоқалар ўрнатилганлиги ёки мавжуд эмаслигидан келиб чиқиб белгиланади. Халқларни таснифлашда, аввало, хўжалик юритиш меъёрлари асос қилиб олинган бўлиб, бунда даставвал табиий-географик муҳитга асосий аҳамият берилган. Этник ва маданий аъёналар эса иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Бу ижтимоий муносабатлар тараққиёти даражасидаги халқлар гуруҳига, шунингдек, диний мансублиги билан ҳам боғлиқ бўлган.

Ушбу антропологик меъёрлардан келиб чиққан ҳолда барча халқлар географик, антропологик, тил белгилари ва хўжалик юритиш аъёналарига кўра тадқиқ қилинади ҳамда турли тарзда таснифланади.

IV.3. Дунё аҳолисининг географик ва антропологик классификацияси

Ҳар бир фан тармоғи унинг асосий тадқиқот предмети тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва уларни тизимлаштириш ҳамда классификациялашдан бошланади. Лекин, классификациялаш барча учун умумий ва турли мақсадларни ўзида қамраб олган бўлмоғи ҳамда унинг табиатига кўра классификация қилинаётган объектнинг тузилишини тўлиқ акс эттирган ҳолда мавжуд принциплар (та-

мойиллар) ва дастурларга мос келмоғи зарур. Одатда классификациялаш натижасида қатор янги қонунлар ва қонуниятлар, назариялар ва концепциялар яратилади. Бу маънода этнология фани ҳам мазкур қоидалардан мустасно эмас.

Дунё халқлари ҳам маълум бир шаклда этник таснифлашни талаб қилади. Дунё халқлари географик жойлашуви, антропологик тузилиши, тил мансублик гуруҳи ҳамда хўжалик анъаналарига кўра таснифланади.

XIX аср охирида нимис олимлари (Л. Фробениус, Ф. Гребнер ва бошқалар) ва кейинчалик америкалик антропологлар (К. Уисслер, А. Крёбер) дунё минтақаларини маданий ривожланиш «маданий минтақалар», районларига бўлиш усулини ишлаб чиққанлар. Собиқ СССР этнографиясида ушбу илмий анъана «хўжалик маданий типлари» «тарихий-маданий вилоятлар» категорияларида ўз аксини топган. Бу борада машҳур рус этнографлари В.Г. Богораз, С.П. Толстов, М.Г. Левин, Н.Н. Чебоксаровнинг ишларини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиздир. Тўғри, бутунги кунда бундай таснифланиш айрим ғарб олимлари томонидан жиддий танқид остига олинишига қарамай ҳанузгача илм оламида буткул ўз мавқеини йўқотган деб бўлмайди.

Географик классификация халқларнинг бевосита яшаётган минтақалари билан боғлиқ тарзда яратилади. Географик таснифлаш натижасида турли халқлар яшаган ҳудуд шартли равишда географик регионлар номи билан аталади. Худди шундай тарзда «Ўрта Осиё халқлари», «Шарқий Европа халқлари» каби номлар пайдо бўлган. Бундай шаклда халқларни таснифлаш фақатгина географик таснифлаш услублари этник принциплар билан маълум маънода мос келган тақдирдагина бажарилади. Халқларни бундай ҳолда таснифлаш принциплари, гарчи фанда кенг қўлланилишига қарамай, халқларнинг келиб чиқиши, уларнинг шаклланиши, хўжалик юритиш анъаналари, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти муаммоларига тўла жавоб бермайди. Бироқ, бу усул халқларни турли ҳудудлар бўйича умумлаштириш ва этносларни турли ҳудудлар бўйича тақсимлаган ҳолда таснифлаш имконини беради. Шу боисдан ҳам бундай таснифлаш ёрдамчи хусусият касб этади. У халқларни гуруҳлаштиришдаги бошқа меъёрлар билан мос келгандагина, яъни бошқачасига, катта-катта минтақалар мисолидагина қўлланилади. Халқларни таснифлаш ички вилоятлардан воз кечишни талаб қилади.

Дунёдаги барча мамлакатлар томонидан қабул қилинган ягона

географик таснифлаш мавжуд эмас. Бу борада энг содда бўлиниш сифатида *Австралия ва Океания халқлари, Осиё халқлари, Америка халқлари, Африка халқлари, Европа халқлари* деб бўлинишни келтиришимиз мумкин.

Хўжалик маданий типлар — жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турлича табиий шароитда жойлашиши ва мослашиши улар ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларни вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда устувор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир тарихий даврда кишиларнинг теварак-атрофдаги муҳит билан алоқа характериини белгилайди.

Кишиларнинг машғулооти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар жойлари ва уй-рўзғор жиҳозлари, таомлари ва кийим-кечаклари, транспорт воситалари ва бошқа типлари асосида, муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари, халқнинг асосан урф-одатлари, тасвирий санъати, эътиқоди ва фольклорида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларининг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёти ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимги даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типи иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типи, ички иссиқ иқлимдаги қўл меҳнатли деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчилик-теримчилик ва балиқчилик хўжаликлари ёрдамчи ҳисобланган. Иқтисодиёт ва техника тараққиётида янги сифат яратган учинчи маданий-хўжалик типи мотиға деҳқончилиги билан чорвачилик кўшилиши натижасида пайдо бўлган.

Кейинги даврдаги фан-техника тараққиёти бутун жаҳондаги анъанавий хўжалик маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америкадаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги индустриал соҳага жалб этилди, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий этган товар деҳқончилиги ва интенсив чорвачилик, плантацияли қишлоқ хўжалиги пайдо бўлади. XX—XXI асрнинг бошларида анъанавий хўжалик-маданий типлар барҳам топа бошлади ва сақланиб қолган белгилари янги мазмун билан бойимоқда.

Халқларни антропологик классификациялаш. Ватанимизда ва хорижда эътироф этилган илмий анъанага кўра антропология фан сифатида инсониятнинг келиб чиқиш тарихи, унинг эволюцияси, ирқларнинг келиб чиқишини ҳамда турли халқларнинг морфологик ва жисмоний хусусиятларини ўрганadi. Антропологик таснифлашда турли этник гуруҳлар ва халқларнинг маданий ўзига хосликларни эмас, балки биологик хусусиятлари ва генетик қариндошлилик принципларига асосий эътибор қаратилади. Бироқ, генетик алоқадорлилик принциплари одамларни маълум бир таснифларга бўлиш имконини бермайди. Шу боис этнологияда турли халқлар орасидаги қон-қариндошлик алоқалари тарихини таҳлил этишда кўплаб услублардан фойдаланилади. Кўпинча этнологлар антропологик классификациянинг асосини ташкил қилувчи этносларнинг ирқий фарқларини асос қилиб оладилар.

Инсоният биологик тузилиш жиҳатдан умумийликка эга ва дунёдаги барча кишилар бир биологик турга мансубдир. Лекин дунёнинг мавжуд этник манзараси турли минтақаларда яшаётган одамлар тана тузилиши, ранги, соч тури, юз-қиёфасига кўра рангбаранг, яъни антропологик тузилишига кўра турли-туман кўринишга эга. Одамлар орасидаги ўзаро фарқли хусусиятлар ирқий таснифлаш орқали таҳлил қилинади. Ирқий таснифлашда одамнинг сочи шакли, учламчи соч қоқлами, тери тузилиши, сочнинг ранги, кўз ранги, бўйи, тананинг пропорцияси, тана бош қисмининг тузилиш шаклига кўра фарқланади. Умуман олганда, *ирқлар* деб генетик қон-қариндошлилик муносабатлари асосида ташқи тана тузилишига кўра ўхшаш бўлган ҳудудий бирлашган кишиларга айтилади. Антропологик жиҳатдан ҳозирги халқларни ватанимиз ва хорижий антропология фанида тўртта катта ирққа — негроид (африкан), европоид (евроосиё), монголоид (осиё-америка) ва австролоид (океания) ирқларига бўлинади.

Ушбу ирқларнинг фарқли хусусиятлари сифатида куйидаги ирқий аломатларни кўрсатиш мумкин. Европоид ирқига мансуб кишиларнинг териси оқ ёки буғдойранг, сочлари турли-туман тўғри ва тўлқинсимон, кўпинча майин бўлиб ўсади ва юз ҳамда танани жун қоқлаган. Бурни тор, лаблари ўртача ёки кичик ҳажмда бўлади. Кўзлари турли-туман рангда ва пешона суяклари ҳеч қачон олдинга бўртиб чиқмаганлигини кузатасиз.

Австролоидлар терисининг ранги қорамтир, сочлари қора тўлқинсимон, жингалак ва қаттиқ, ёноқ ва бош суяклари олдинга чиқ-

қан, бурунлари катта, лаблари қалин, юзлари ва танаси жундор бўлади.

Монголоидларда эса тери ранги сарикроқ ёки тўқ буғдойранг, сочлари эса тўғри шаклда қаттиқ, соч ва кўзларнинг ранги қора ёки тўқ жигарранг бўлади. Эркакларда соқол ва мўйлов кўпинча сийрак бўлиб бироз кечроқ чиқади. Юзи кенг ва ёноқ чаноғи қаттиқ чиқади, бурун эса унчалик катта бўлмайди. Американинг монголоид аҳолиси териси сариқ рангда бўлади.

Негроидларнинг сочи қора, тим қора рангда, жингалак ва кўпинча қаттиқ ҳамда шаклига кўра тўғри бўлади. Соқол ва мўйловлари худди монголоидларникига ўхшаш ҳолда ёмон ўсади. Кўзлари баъзида қисик бўлади. Бурунларининг кенглиги жуда катта бўлиб, деярли баландлиги билан тенг. Юзлари кичкина ва тор, кўзлари эса европаликларникига ўхшаш кенг, очиқ бўлади.

Ирқларнинг тарқалиш минтақаси. *Европоидлар* бугунги кунга келиб Европадагина эмас Шимолий Африканинг барча ҳудудида (жазоирликлар ва мисрликлар), Осиёнинг ғарби (турклар ва араблар), Сибир (руслар) ва деярли барча Кавказ минтақасида, Ўрта Осиёда, Ироқ, Афғонистон ва Ҳиндистонда ҳам кенг тарқалганлар. Охириги 400 йил мобайнида Шимолий Америка ва Жанубий Америка мамлакатларининг асосий аҳолисини европоид ирқига мансуб кишилар ташкил этган.

Европада сўнгги палеолит ва мезеолит даврида ноқ маҳаллий табиий шароитга мослашган европоид ирқининг икки типи шакланган. Булар: оқ танли, малла ранг сочли, кўк кўзли блондинлар бўлмиш — шимолий европоид ва қора тўлқин сочли, қора кўзли оқ бадан брюнетлардан иборат жанубий европоид типини ташкил қиладилар. Мазкур ирқий гуруҳлар оралиғида турган ўрта тип (шарп) ҳар икки типнинг ҳам белгиларини сақлаб қолган. Кейинчалик Европага кириб келган мўғуллар айрим этносларда ўз изини қолдирган. Бунга Скандинавияда яшовчи монголоид белгиларига эга бўлган лопарлар (саамлар) мисол бўла олади.

Негроидлар ҳозирги кунга келиб асосан Африкада яшайдилар. Уларнинг кўплари Америка қитъасига мустамлакачилик тизими даврида мажбуран кул қилиб олиб келинган ва уларнинг авлодлари ҳозирда ҳам Америкада истиқомат қиладилар.

Австроидлар кўп хусусиятларига кўра негроидларга ўхшаш бўлиб Австралия ва Маланезияда яшайдилар.

Монголоидлар (осиё шохи) Ҳитой, Вьетнам, Япония, Индоне-

зия, Филиппинда яшайдилар. Уларга қозоқлар, қирғизлар ва Узоқ Шарқ ҳамда Шимолнинг маҳаллий халқлари ҳам киради.

Мазкур тўртта катта ирқ тахминан 25 та кичкина ирқлар (улар баъзида этногенетик шохобчалар ёки локал ирқлар деб ҳам номланади)га бўлинади. Катта ва кичкина ирқлар орасида оралиқдаги ирқлар ҳам мавжуд. Мисол учун, негроидлар ва европоидлар орасида — эфиопияликлар ва мулатлар; монголоидлар ва австролоидлар орасида жанубий осий ирқи — японлар ва шу кабиларни кўрсатиш мумкин. Эфиопияликларнинг юзлари уларнинг қўшнилари араблар билан бир хил шаклда бўлса-да, териларининг ранги қора, негроид ирқи терисига ўхшаш ўта ёрқин эмас. Японларда бир вақтни ўзида австролоидларга, монголоидларга ва европоидларга хос аломатларни кузатиш мумкин.

IV.4. Лингвистик классификациялаш

Сайёрамизда яшовчи турли-туман халқларнинг шаклланиши ва уларни фарқлашда тил ҳам муҳим аҳамият касб этади. Тил бирлигига қараб айрим халқлар, этник гуруҳлар аниқланибгина қолмай, кўпинча уларга тил асосида ном ҳам берилади. Дунё халқлари тиллари хилма-хил ва ўз навбатида уларни тасниф қилиш ўта мураккаб вазифа ҳисобланади. Бироқ, лингвистик тасниф бир қатор камчиликлардан ҳам холи эмас. Жумладан, лингвистик таҳлил орқали бир неча тилларда сўзлашувчи халқларни (мисол учун яҳудийларни) ёки олдинги тилларидан фарқли тилда сўзлашувчи этнослар (мисол учун ирландларни)ни таснифлаш, маълум бир меъёрларига солиш ўта мушкул. Шунга қарамай, лингвистик классификациялашнинг қатор ижобий жиҳатлари ҳам мавжуд.

Лингвистик тасниф тарихий-қиёсий ўрганиш орқали аниқланади. Қолаверса, этносларнинг турли таснифлари орасида этноснинг тилига асосланиш муҳим таснифлашлардан бири ҳисобланади. Чунки айнан лингвистик таснифлаш орқали маълум бир халқларнинг этник яқинлиги, у ёки бу маданиятнинг умумий асосга эга эканлиги борасида бирмунча аниқ тасаввурларга эга бўлиши мумкин.

Дунё халқлари тил бирлиги, бойлиги ва мураккаблигига кўра фарқланиб турадилар. Тадқиқотчи олимлар томонидан жаҳондаги турли этник гуруҳлар ва жамоалар сўзлашувчи 6 мингдан ортиқ тиллар мавжудлиги аниқланган³⁰. Сайёрамиздаги айрим давлатлар-

³⁰ Садохин А.П. Этнология. — М., 2000.— С.104.

дагина (кўглаб Европа мамлакатларида) битта тилда гаплашишса, айрим мамлакатларда (Нигерия ва Россияда) 100 дан ортиқ тилларда сўзлашилади. Ҳозирда айрим тиллар келиб чиққан ҳудуддан ташқаридаги кенг ҳудудлар бўйлаб ёйилган. Араб тили пайдо бўлган вақтда (VII асрдан олдин) ундан фақат Араб ярим оролининг жанубидагина яшовчи қабилалар фойдаланган бўлса, ҳозир бу тилда Шимолий Африка ва Жанубий Шарқий Осиёда жойлашган жуда кўп халқлар сўзлашадилар. Ёки инглиз тилида, дастлаб Британия оролининг аҳолиси сўзлашган бўлса, ҳозир Европа ва Шимолий Америка аҳолисининг бешдан бир қисми, Австралия ва Янги Зеландия халқлари асосан шу тилда гаплашадилар. Асл ватани Пирений ярим ороли бўлган испан тили кейинчалик бутун Лотин Америкасига тарқалган.

Халқларни тилга қараб таснифлаш асосан икки меъзон, меъёр — тил ва этник мансублик принципларига асосланади. Умуман олганда, тил инсоният маданиятининг асосини ташкил этади. Чунки тилда айнан инсонга хос махсус рамзлар, символлар, сигналлар орқали маълумот узатилади. Тилнинг тараққиёти маданият тараққиёти билан мувозий (параллел) равишда ривожланиб борган.

У ёки бу тилларнинг қон-қариндошлилиги этнология учун ушбу тилларда сўзлашувчи маданиятлар ва халқларнинг яқинлигини намойён этиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Дунё халқлари турли тил оилалари масаласида тадқиқотчи олимлар, лингвистлар орасида умумий қараш мавжуд эмас. Бироқ, охириги йиллардаги илмий тадқиқотлар натижалари асосида дунё халқлари тилларини қуйидагиларга бўлиш мумкин:

Ҳиндоевропа тиллар оиласи — энг кўп сонли ва энг кенг тарқалган тил оиласи ҳисобланади. Мазкур оиллага кирувчи тилларда дунё аҳолисининг 45 фоизи сўзлашади. Ҳиндоевропа оиласига кирувчи халқлар Европанинг катта қисми, Тожикистон, Эрон, Афғонистон, Жанубий Осиёнинг шимолий, жанубий ва марказий ҳудудлари, Америка ва Австралияда яшайдилар. Ҳиндоевропа тиллар оиласи ўз навбатида 10 гуруҳ: славян, болтиқ, немис, кельт, роман, грек, албан, эрон, ҳиндоорий ва арман тиллар гуруҳларига бўлинади.

Картвел (грузин) тил оиласига мансуб кишилар кам сонли бўлиб, фақатгина Гурузия ҳудудидагина яшайдилар.

Дравидлар оиласи (дунё аҳолисининг 4% и)га Ҳиндистоннинг жануби ва Шри-Ланка шарқида яшовчи аҳоли киради. Ушбу тил

оиласи ҳам 4 гуруҳга: марказий, жанубий, шимолий-шарқий ва шимолий-ғарбий (дравид тилларининг бошқача классификацияси ҳам бор)га бўлинади.

Олтой тиллар оиласи дунё аҳолисининг 6% фоизи сўзлашади. Мазкур тилларда Евроосиёнинг бир-биридан узилган минтақалари — Болқондан тортиб Япон ороллариғача, Шимолий муз океани қирғоқларидан тортиб Марказий Осиё чўлларигача бўлган ҳудудларда яшовчи турли халқлар сўзлашадилар. Ушбу оила 5 та гуруҳга: туркий, мўғул, тунгус-манжур, корейс тиллари киради.

Афроосиё тиллари (семит-хамит) оиласи (дунё аҳолисининг 5% и) Шимолий ва Шимолий-Шарқий Африкада, Арабистон ярим оролида ва унга туташ бўлган шимолий мамлакатларда: Сурия, Ливан, Иордания, Иордан дарёсининг ғарбий қирғоғида, Ироқда ҳукмрон ҳисобланади ва 4 та гуруҳни: семит, барбар, чад ва кушит тилларини бирлаштиради.

Нигеро-кордофа оиласида сўзлашувчи халқларга (дунё аҳолисининг 6% и) Ғарбий, Марказий, Шарқий ва Жанубий Африкада яшовчи аҳоли киради. Ушбу тил оиласи конго ва кордофа тилларига бўлинади.

Нигеро-кордофа тилларида сўзлашувчи халқлар яшайдиган минтақанинг шимолий ҳудудларида нил-сахро оиласида гаплашувчи халқлар (дунё аҳолисининг 6% и) яшайдилар ва улар 9 гуруҳга: Шарқий Судан, Марказий Судан, бертлар, кунама, сахро, сонгай, фур, мабанг, комуэлларга бўлинади.

Қам сонли шимолий Кавказ оиласи (дунё аҳолисининг 0,1% и)га абхаз-адигейлар ва нах-доғистонликлар киради.

Аҳоли сонига кўра Ҳиндоевропа тил оиласидан кейинги энг кўп тарқалган тиллар оиласига сино (хитой)-тибет тиллар оиласи киради. Бу тилда дунё аҳолисининг 23% и сўзлашади. Шарқий, Марказий, Жанубий-Шарқий Осиё аҳолиси ва Жанубий Осиёнинг шимолий минтақаларида яшовчи аҳоли шу тил оиласига мансуб. Турли олимлар хитой-тибет тиллар оиласини турли гуруҳларга бўладилар. Баъзи бир таснифий бўлинишга кўра ушбу гуруҳга 13 та тил: хитой, тибет-бирма, качин, бодо-гаро, миджу, дигаро, мири, жимал, лепча, шимолий ҳимолай, невари, гурунг, шарқий ҳимолай тиллари киради.

Австроосиё тиллари оиласида сўзлашувчилар (дунё аҳолисининг 1,6% и) Жанубий-Шарқий, Жанубий Осиёда яшайдилар ва у 5 гуруҳга: мон-кхмерс, аслий, никобар, кхаси, мунда тилларига бўлинади.

Мяо-яо тиллари оиласига кирувчи аҳолининг (дунё аҳолисининг 0,2% и) тарқалиш ҳудуди жуда ҳам тор бўлиб, Шарқий Осиёнинг жанубий районлари ва Жанубий-Шарқий Осиёнинг шимолидаги халқлар орасида ёйилган ва мяо, яо деган тилларга бўлинади.

Жанубий-Шарқий Осиёда паратай тиллари оиласига кирувчи халқлар(дунё аҳолисининг 1,4% и) яшайдилар. Айрим таснифлашларга кўра ушбу оила 6 гуруҳ тиллар: тай, ким-суйс, онг-бе, ли, лакк, гэлаолардан иборат.

Жанубий-Шарқий Осиё, Океания ва Тайванда австронезия тиллари оиласига кирувчи халқлар яшайди (дунё аҳолисининг 5% и). Дунё халқларининг замонавий классификациясига кўра ушбу оила 6 гуруҳга: гарбий австронезия, шарқий австронезия, атаял, цоу, пайван (охирги 3 таси Тайвандаги кам сонли гуруҳ ҳисобланади) тилларига бўлинади.

Австралия тиллари оиласи Австралия қитъасида сақланиб қолган кам сонли халқларни бирлаштиради. Ушбу тил оиласи 22 гуруҳга бўлинади.

Анд тиллар оиласи (дунё аҳолисининг 0,3% и) — ҳиндуларнинг энг йирик тил оиласи ҳисобланади. Чунки, бу тилда Америка ҳиндуларининг энг йирик қабилаларидан бири — кечуа қабиласи гаплашади. Ушбу тил оиласига Анд тоғи атрофида яшовчи халқлар киради ва 6 гуруҳ: ураина-ваорани, кауапана-сапаро, шимолий кечуа, аймара, жанубийга бўлинади.

Жаҳон халқлари тилларини классификациялаш борасида дунё лингвистлари томонидан қатор мулоҳазалар билдирилган бўлиб, бундай тарзда таснифлашни кенг илмий жамоатчилик томонидан тўла эътироф этилган қараш деб бўлмайди. Жумладан, ҳанузгача барча олимлар ҳам туркий, мўғул ва тунгус-манжур тилларининг генетик умумийлигини тан олмайдилар. Корейс ва япон тилларини изоляциялашган тиллар деб ҳисобловчилар ҳам бор. Шунингдек Африка ва Америка халқлари тилларини таснифлаш борасида ҳам якуний умумий хулосага келинмаган.

Семинар машғулоту режаси

1. Этносларни классификациялашга оид асосий йўналишлар.
2. Этнос ва ирқ. Турли халқларга хос ирқий аломатлар.
3. Этнологиядаги лингвистик классификациялаш.
4. Хўжалик маданий типларига оид таснифлаш.

Маъруза ва реферат мавзулари

1. Дунёнинг замонавий этник харитаси.
2. XX асрдаги этносиёсий жараёнлар ва этнослараро можаролар.
3. Марказий Осиё минтақасининг этномаданий тузилиши.

Адабиётлар:

1. Итс Р.Ф. Введение в этнографию.-Л., Университет, 1991.
2. Народы и религии мира: Энциклопедия.-М., 1998.
3. Языки Азии и Африки. Т.1-3. М., 1976-1979.
4. Садохин А.П., Груцевичкая Т.Г. Этнология. Учебник для высших учебных заведений. —М., Academia, 2000.
5. Greenberg J.H. Language in the Americas. Stanford, 1987.
6. Swadesh M. The origin and diversification of language/ London, 1972.

V БОБ

ЭТНОС ВА МАДАНИЯТ

- V.1. *Маданият ва унинг этник функцияси*
- V.2. *Этник маданият*
- V.3. *Замонавий дунё маданияти ва этник маданият*
- V.4. *Миллий маданият. Анъана, урф-одат ва маросимлар.*
- V.5. *Ўзбек миллий менталитети*

V.1. Маданият ва унинг этник функцияси

Инсоният тарихининг ўтган даври мобайнида тадқиқотчилар томонидан цивилизациялар ва турли-туман маданиятлар тараққиётига оид жуда бой ва сермаҳсул материаллар йиғилганига ҳамда бу борада илм аҳли орасида кўплаб баҳс-мунозаралар бўлиб ўтганига қарамай ҳанузгача фанда маданият терминининг ягона, мукамал таърифи мавжуд эмас. Ўз навбатида шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур ҳолат айтарли даражада ажабланарли ҳам эмас. Чунки, ижтимоий фанлар тизимида табиий фанлардагидек доимо ҳам ягона тизим доирасида мужассамлашган қарашлар бўлавермайди. Қолаверса, «маданият» терминининг ўзи ҳам турли даража ва шаклдаги воқеликларни акс эттирувчи кўплаб феноменлардан ташкил топган. Шу боис мазкур феноменларни ягона бир шаклда баён қилиш жиддий иш ҳисобланади.

Узоқ йиллар мобайнида халқ турмуш тарзи юзасидан тадқиқотлар олиб борган кўплаб олимлар томонидан маданият атамасига таърифу тавсифлар берилган бўлиб, кўпинча маданият дейилганда — *“инсоният фаолияти давомида яратилган барча ютуқлар тушунилади”*. Одатда, “маданият” ибораси одамлар турмуш тарзи билан боғлиқ тарзда изоҳланади.

Маданият атамаси лотинча «cultura» сўзидан олинган бўлиб, у дастлаб қишлоқ хўжалик экинлари ёки уй паррандалари ва ҳайвонларни маданийлаштириш жараёнига нисбатан қўлланган. XVI аср бошларига келиб эса ушбу сўзнинг дастлабки маъноси кенгайган ва қишлоқ хўжалигидан инсоният тараққиётига, уй паррандаларини маданийлаштирилишидан онгнинг маданийлашувига нис-

батан ҳам қўллана бошлаган. Бироқ маданият сўзининг бундай талқини умум томонидан то XVIII аср охири — XIX аср бошлари-га қадар қабул қилинмаган.

XIX аср бошларига келиб “маданият” сўзи “цивилизация” ата-масининг синоними сифатида ёки унга қарама-қарши тарзда қўллан-илган. “Цивилизация” атамаси латинча *civilis* (фуқаровий) сўзи-дан олинган бўлиб, XVIII аср охирида француз ва инглиз тилла-рида инсониятнинг илгарилаб борувчи жараёни — ёввойилик, му-стамлакачилик ва фуқаролик жамияти томон ҳаракати йўналиши-га айтилган. Француз ва инглиз тилида “маданият” ва “цивилиза-ция” сўзларининг синоним сифатида қўлланиши XVIII аср охири ва XIX аср бошларида французлар ва инглизлар орасида инсония-т тараққиёти илгарилаб борувчи тараққиёт эканлигига ва улар-нинг жамияти мазкур тараққиёт босқичининг юқори нуқтасига тегишли эканлигига ишонч ҳиссини туғдирган.

Германияда “маданият” терминининг қўлланиш тарихи бир-мунча бошқачароқ тарзда кечган бўлиб, бу ерда “цивилизация” ибораси салбий маъно касб этган бўлса, “маданият” сўзи ижобий маънони билдирган. Немислар “цивилизация” сўзини “буржуача” сунъий камтарлик, “маданият” сўзини эса — интеллектуал, бади-ий ёки маънавий фаолият тарзидаги инсоният фаолиятига нисба-тан қўллаганлар.

Маданият — инсонга биологик жиҳатдан тегишли бўлмаган (ге-нетик жиҳатдан боғлиқ бўлмаган. А.А.) ва кишиларнинг ҳаёт фао-лияти натижасида яратиладиган кўринишидир. Маданиятнинг бун-дай комплекс (мажмуавий) талқини маълум маънода этномадани-ят иборасига ҳам жавоб беради. *Этномаданият* эса — бу маълум этносга хос бўлган хусусиятларни сақлаб қолиш мақсадида ўзлаш-тирилган кўринишлар мажмуидир. *Анъанавий халқ маданияти* дей-илганда, этноснинг тарихий-маънавий эҳтиёжлари натижасида ву-жудга келган, уларнинг ақлий-ижодий фаолияти асосида тарақ-қий этган, минг йилликлар мобайнида йиғилган аждодлар қараш-лари, тажрибалари, орзу-истаклари, анъаналари ва қадриятларини ўзида мужассамлаштирган, аждодлардан авлодларга мерос сифати-да ўтиб, асрлар оша сайқаллашиб, мукаммаллашиб келаётган бе-баҳо мерос тушунилади. Махсус илмий адабиётлардан маълумки, этнология ўтмишдаги ва замонавий жамоалар, улар орасидаги ўзаро муносабатлар ҳамда турли халқлар ва этник гуруҳларнинг мада-ний ўзига хослигини тавсифу таҳлил қилади. Бу борада Европа

илмий мактаби намояндалари ўзларининг қарашларида кўпинча турли халқлар тўғрисидаги тушунчалар ва жамият тўғрисидаги назарияларга эътибор қаратган бўлсалар, америка мактаби вакиллари эса асосий тадқиқот объекти сифатида маданиятни тадқиқ қилганлар. Ушбу мактабнинг йирик намояндалари (Ф. Боас, К. Уисслер, А. Крёбер, Дж. Мёрдок ва бошқалар) ўзларининг тадқиқотларида экстроцентристик талқинлардан бутунлай воз кечишга ҳаракат қилганлар. Ҳозирги ривожланган жамиятда ўзга бир этник жамоа таъсирисиз мустақил ривожланган бирор бир этнос ёки этник гуруҳни топиш деярли мумкин эмас. Айниқса, буюк ўзгаришлар ва информацион-коммуникация даври ҳисобланиши ХХ асрда турли этник гуруҳлар ва маданиятлараро ҳамкорликнинг ривожланиши, глобаллашувнинг кучайиши натижаси ўлароқ маданий ўзига хосликларга қизиқиш кучайиб бормоқда. Замонавий халқлардаги маданий хилма-хиллик кўпайиб бормоқда ва ҳар бир халқ ўзига хос маданий хусусиятларини яхлит тарзда сақлаб қолишга ҳаракат қилмоқда. Ижтимоий ва маданий ўзгаришлар доимо инсоният эволюциясининг муҳим қисмларидан бири бўлиб келган. Шу боис айрим конструктивистик олимлар этносни бир марта ва якуний сифатида шаклланган этнос тарзда талқин қилиш бирмунча хато мулоҳазадир, деб таъкидламоқдалар.

Этник маданиятлар тадқиқига оид замонавий қарашларда асосан этнографик ва тарихий таҳлилга, социологияга, лингвистиканинг назарий асослари ва муҳим янги илмий натижаларига асосланилади. Бунда маданият рамзлар ва маънолар тизими сифатида талқин қилинади ва бу ўзининг талқини ҳамда изоҳини талаб этади. Шубҳасиз, мана шундай методологик талқинда эски эволюционистик назариялар ўрнини янги конструктивистик концепциялар эгаллай бошлаган. Кўплаб ижтимоий-гуманитар фанларда маданиятнинг функционал вазифаси борасида қатор мулоҳазалар билдирилган. Мазкур мулоҳазаларнинг энг эътиборга сазоворлари қаторида замонавий маданиятнинг қуйидаги асосий функцияларини кўрсатиш мумкин:

- ♦ Инструментал — атроф муҳитни яратиш ва қайта яратиш функцияси.
- ♦ Инкультурация функцияси — инсоннинг ўзини яратиш ва қайта яратиш.
- ♦ Меъёрий — жамоавий ҳаётни ташкил этиш тизимини яратиш функцияси.

♦ Рамзий — “англатувчи”, яъни номлар, исмларни яратиш ва бунинг натижасида одамлар ақлий ҳамда эмоционал ҳаракатларни қиладилар. Агар, қайсидир бирор бир буюм ёки кўринишга ном берилмаган ва у одамлар томонидан номланмаган бўлса, демак бундай нарса ёки ҳолат улар ҳаётида мавжуд эмас.

♦ Идрок этиш функцияси бу — кишиларга дунёнинг манзарасини яратиш имконини беради ва шу боисдан ҳам рамзий функция билан чамбарчас боғлиқ.

♦ Коммуникатив функцияда этномаданий анъаналар аждодлардан авлодларга ўтказилади.

Умуман олганда, мазкур функциялар ҳам оғзаки тарзда, ҳам информация алмашуви шаклида, ҳам оғзаки бўлмаган усуллар ва атрибутлар орқали амалга оширилади. Этномаданий анъаналарни узатилишида кўпинча тил муҳим роль ўйнамайди ва бунда рамзий тавсиф касб этувчи: имо-ишора, маросимлар, ритуаллар, символлар, тимсоллар, кийим-кечаклар, овқатлар ва шу кабилар муҳим аҳамият касб этади. Маданиятнинг мазкур этник функциялари асосий мақсад — шахсни психологик ҳимоялашга хизмат қилади, унга оламда ўзини идрок этиш ва мана шундай хавфсиз ҳамда ишончли турмуш тарзига эга бўлиш имкониятини беради. Этник маданиятда этнога хос ҳимоя механизми ҳам бўлади.

V.2. Этник маданият

Одатда, бирор киши ҳаёти давомида бир ижтимоий гуруҳдан бошқасига, бир давлатдан иккинчисига ўтиб яшаши мумкин, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам у ўзининг этник мансублигидан воз кечмайди. Бу эса ўз навбатида уни ўзига хос тарзда идрок этишга ва маълум бир меъёрий ўлчов асосида ҳаёт фаолиятини юритишга мажбур этади. Шу боисдан ҳам мослашувчи механизмнинг муҳим қисми этник маданият ҳисобланади. Этник маданият этнога хос маданий хусусиятлар мажмуидан ташкил топган. Этник маданият келиб чиқиш асоси шаклланишининг муҳим аломатлари ва маълум бир умумий қизиқишлар доирасида бирлашган кишилар гуруҳининг пайдо бўлиши билан боғлиқдир. Бундай эҳтиёжлар шуниси билан муҳимки, уларда умумжамоавий қизиқишлар акс этади ва мазмунан ушбу жамоа аъзоларининг индивидуал қизиқишларидан келиб чиқади. Ўз навбатида, бу кўринишдаги эҳтиёжлар ўзига хос алоҳида шахслараро қизиқишларни намён этади ва эҳтиёжлар бу-

тун жамоанинг умумий ҳаракатлари асосидагина қондирилиши мумкин. Этнологик, тарихий, социологик ва маданиятшуносликка оид тадқиқотларда жамоанинг ҳаёт фаолияти алоҳида ажралиб туради. Ҳар қандай жамоа маълум бир табиий-тарихий шароитда, макон ва замонда яшайди.

Этнос маданиятининг умумий йиғиндисига мазкур этнос ҳаётида мавжуд бўлган маданий хусусиятларнинг барча шакллари, усуллари ва натижалари киради. Этник маданиятга этник анъаналар, этник символлар, этномиллий моддий маданий шакллари — турар жойлар, кийим-кечаклар, озиқ-овқатлар, фольклор намуналари (эпос, мусиқа, рақс ва ш.к.) киради. Шунингдек, бунга иноэтник маданиятлардан ўзлаштирилган кўринишлар ва умумдунёвий интернационал (байналминал) маданият хусусиятлари, кўни-қўшни ва қариндош этносларга хос ҳудудий маданий кўринишлар ҳам киради. Этноснинг умумий маданиятидан фарқли равишда этник маданият дейилганда этноснинг ўзи ва унинг кўни-қўшнилари томонидан эътироф этиладиган маданиятгина тушунилади. Этник маданият кўринишлари маълум бир этносгагина хос бўлмасдан, балки бир неча этносларга ҳам тааллуқли бўлиши мумкин. Мисол учун қадимий чорвадорларнинг уйи ҳисобланган ўтов туркий халқлар орасида турли номлар билан юритилса-да, уларнинг шакли ва тузилиши қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар орасида деярли бир хил ва улар бундай уйни ўзларининг этник маданиятларининг ажралмас қисми сифатида эътироф этадилар.

Этник маданиятни шакллантирувчи омиллар. Этник маданият этнос ҳаёт тарзининг деярли барча соҳаларида: тилда, бола тарбиясида, кийим-кечакларда, уй-жойлар қурилишида, иш фаолиятида, уй хўжалигида ва албатта фольклорларда намоён бўлади. Этник маданиятнинг шаклланишига табиий шароит, тил, диний эътиқод ва этноснинг руҳий-маънавий бойлиги ҳам таъсир қилади. Қолаверса, этник маданиятнинг муҳим элементи халқнинг номи — этноними ҳисобланади.

Географик омил: Географик фактор этноснинг пайдо бўлиши ва унинг мавжудлигини таъминловчи зарурий омиллардан бири ҳисобланади. Табиий шароитлар таъсири билан боғлиқ кўринишларни этник маданиятнинг турли кўринишларида, оддий меҳнат қуролларидан тортиб этнонимгача топиш мумкин. Жумладан, табиий иқлим шароитига боғлиқ ҳолда кийим-кечаклар тикиб кийилади, уй-жойлар қурилади, қишлоқ хўжалик экинлари ҳам об-

ҳавога боғлиқ равишда экилади ва ҳатто транспорт воситалари ҳам кўпинча табиий иқлим билан боғлиқ тарзда яратилади. Географик муҳит (тупроқ, рельеф, ўсимлик дунёси, табиати, иссиқлик ва шу кабилар)га хос хусусиятлар этнос маънавий маданиятининг шаклланишига, унинг руҳиятига ҳам маълум маънода таъсир қилади. Бу эса, шубҳасиз, халқларга хос миллий хусусиятлар, урф-одатлар, расм-русумларда намоён бўлади. Масалан, тропик минтақаларда яшовчи халқлар деҳқончилик анъаналарида учровчи кўплаб мавсумий ўзига хосликлар шимолий халқлар турмуш тарзида умуман учрамаслиги мумкин. Ёки Ўзбекистоннинг серсув минтақаларидаги деҳқончилик анъаналари лалми ерлардаги деҳқончилик юртиш маданиятидан маълум маънода фарқланади. Мисол тариқасида айтсак, Фарғона водийси деҳқончилиги Хоразм воҳаси деҳқончилигидан кескин фарқланади. Географик муҳит этник номларда ҳам акс этади. Айнан этник ҳудуд ландшафти одамлар тафаккурида она замин туйғусини пайдо қилади. Ландшафтнинг айрим кўринишлари ёки ташқи кўриниш тарзида (японларда сакура, голландларда лола, ўзбекларда пахта, русларда оқ қайин) ёки жой номлари шаклида (японларда Фудзияма тоғи, ҳиндларда Ганг дарёси, ўзбекларда Амударё ва Сирдарё) этник мансублик белгисига айланган. Баъзан ҳатто этнонимларнинг ўзи ҳам географик муҳит билан боғланган бўлади. Жумладан, денгиз бўйида яшовчи чукчалар ўзларини «денгиз одамлари» деб атайдилар.

Лингвистик омил. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ҳар бир этник маданият шаклланишида мазкур этноснинг тили муҳим аҳамият касб этади. Айнан тилдаги фарқлар туфайли ҳам бугунги кунда дунёнинг этник манзараси ранг-баранг аҳамият касб этган. Этнолингвистикада дунё тиллари бир неча тиллар оиласига бўлиб ўрганилади. Булар, ҳинд-европа халқлари тиллари, семит-хамит тиллари, кавказ тиллари, урал тиллари, чукотка-камчатка халқлари тиллари, хитой-тибет тиллари, олтой тиллари, австро-осиё тиллари оилаларига бўлинади. Мазкур тил гуруҳлари орасида ҳинд-европа тиллари оиласи энг каттаси бўлиб, ўзига дунёнинг турли минтақаларида яшовчи 150 дан ошиқ халқлар гаплашувчи қарийб 100 га яқин тилларни бирлаштирган. Умуман олганда, ҳозирда дунёнинг қарийб 60 фоиздан кўпроқ аҳолиси 10 та энг йирик тиллар оиласида сўзлашадилар.

Диний омил: Этник маданият шаклланишида дин ҳам маълум бир амалий аҳамият касб этади. Масалан, бугунги Бельгия давла-

тининг асосий аҳолиси икки халқдан, яъни герман тилларидан бирида гаплашувчи фламандлар ва француз тилида сўзлашувчи валлонлардан ташкил топган. Шу боис бу ҳолат баъзан айрим муаммоларни келтириб чиқариши ҳам табиийдир. Лекин мазкур икки халқ икки автономияда яшасалар-да, улар Белгиянинг яхлитлигига жиддий хавф туғдирмайди. Чунки Бельгияда яшовчи ушбу икки халқ ва улар истиқомат қилувчи икки автономия ўртасида азалдан жуда ҳам мустақкам алоқа ўрнатилган, ушбу алоқалар умумий диний эътиқод, яъни католицизм асосига қурилган. Тарихдан маълумки 1815 йилги Вена конгресси қарорига кўра Бельгия Голландия қиролиги тасарруфига ўтган. Лекин орадан 15 йил ўтиб белгияликлар — фламандлар ва валлонлар диний эътиқодлари умумийлиги асосида ўзаро бирлашиб Голландияга қарши кўзғолон кўтарганлар ва мустақил бўлганлар. Бу ўринда шуниси ажабланарлики, фламандларнинг она тили валлонлар тилидан кўра голландларга яқин ҳисобланади, лекин уларни валлонлар билан ягона дин бирлаштиргани боис улар голландларга қарши валлонлар билан бирга курашганлар. Лекин, бу омилни этносни доимий равишда барқарор ҳолатда ушлаб туради деб ҳисоблаш мумкин эмас. Бу ўринда яна бир бошқа қизиқарли мисолни келтириб ўтсак. Европада яшовчи хорватлар ва серблар гарчи бир тилда гаплашишса-да, лекин амалда бошқа-бошқа халқлар ҳисобландилар. Чунки, уларни диний эътиқодлари бир-бирларидан ажратиб туради. Хорватларнинг асосий қисми католик, серблар — православ ҳисобландилар. Айнан мазкур омил асосида этник маданият шаклланган бўлиб, бунда хорватлар кўпроқ Фарбий Европа таъсирида тараққий этсалар, серблар доимо Россияга мўлжал оладилар. Шу боис икки халқ орасида ўзаро можаролар пайдо бўлган.

V.3. Замоनावий дунё маданияти ва этник маданият

XX аср сўнггида кечган замоनावий цивилизацион жараёнлар этномаданият динамикасини тубдан ўзгартириб юборди ва бунинг натижасида дунё бўйича кенг расм бўлган оммавий маданиятлар шаклланди, деб ҳисоблаш мумкин. Оммавий маданият жамиятдаги барча қатламлар ҳамда этник гуруҳларда тарқалиш шартлари билан бирга ўзига хос механизмни ҳам яратган. Айнан шу сабабга кўра оммавий маданият — маданиятдаги умумдунёвий хусусиятлар — китоблар, фильмлар, радио ва телевидение, кийим-кечаклар, шоу-бизнес, ток-

шоу, рақс, спорт ва шу кабиларни яратиш имкониятлари пайдо бўлган. Оммавий маданият ялпи саводсизликни бартараф этиш, алоҳида ҳудудларнинг маданий изоляциясини (биқиклигини) бартараф этишда муҳим аҳамиятга эга. Лекин, ўз навбатида шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, ҳатто оммавий маданиятда ҳам этник маданиятдан кириб келган этник хусусиятларни учратиш мумкин. Шубҳасиз, оммавий маданиятнинг шахсни пассив шакллантириши билан боғлиқ қарама-қарши жиҳатлари ҳам мавжуд.

Дунё маданияти. Оммавий маданиятгина замонавий дунёвий маданият — шаҳар типигади европа маданиятининг ҳар бир ҳудудга хос миллий хусусиятлари билан уйғунлашган кўринишлари мажмуига айланди. У доимо миллий маданиятлар (қийим-бошлар элементлари — пончо, сомбреро; озиқ-овқатлар — дунё миқёсида Хитой ресторанларининг ёйилиши; шампан виноси; адабиётлар — бугунги кунда бутун дунё бўйича Осиё, Африка, Лотин Америка муаллифларининг асарларини севиб ўқимоқдалар; санъат ва шу кабилар)ни маълум маънода оммавийлаштириб боради. Оммавий маданиятнинг бош мақсади аслида кўпроқ пул ишлаш бўлса, мазмунини ҳаммага, оммага тушунарли бўлиш ташкил этади.

Замонавий жамиятда амалда соф этник маданиятларни деярли учратиш амри маҳол. Ҳозирда ҳар бир маданиятда этник жиҳатдан нейтрал (умумдунёвий) ва этник хусусиятлар билан безатилган маданиятларни учратиш мумкин. Агар бундан 10—20 йиллар аввал дунё халқларини умумжаҳон маданиятига (аввало турмуш тарзида) кўпиш жараёни авж олган бўлса, бугунги кунга келиб онгли равишда ҳар бир халқ ўз анъанавий моддий ва маънавий маданиятини сақлашга қаратилган бир қатор тадбирларни амалга оширмоқда. Бу маданиятнинг марказида турган муносабатлар стереотипи, маънавий қадриятларда ёрқин намоён бўлади. Америкалик машҳур антрополог Боас жаҳондаги маданиятлар тараққиёти бора-сида маданий плюрализм принципига амал қилган ва у ҳар бир маданият ўзига хос ривожланиш йўлига эга деб ҳисоблаган. Боаснинг ёзишича, ҳар бир маданиятни тарихий кўриниш шакли сифатида англаш мумкин. Она заминдаги ҳар бир маданият доимий тараққиётда бўлиб келади ва уларнинг ривожланиш босқичлари ҳозирги кунгача давом этиб келаётган жараёндир. Шу боис айрим олдинги тадқиқотчилар томонидан илгари сурилган примитив маданиятларнинг турғунлиги тўғрисидаги қарашлар ҳаётдаги мавжуд фактларга тўғри келавермайди. Чунки, ҳар қандай турғун деб ҳисобланган маданиятда ҳам ривожланиб бораётган урф-одаглар ва кўринишларни учратиш мумкин. Машҳур антрополог олимнинг

таъкидлашича, қайсидир бир ҳинду қабиласининг маданияти ривожланган Европа халқлари маданиятидан-да мураккаброқ кўринишга эга. Одатда, уларнинг бири ёзма адабий меросга эга бўлса, иккинчисига бундай кўриниш мавжуд эмас. Шубҳасиз бу маданиятлараро ўзаро фарқдан ўзга нарса эмас.

Боас маданиятни тадқиқ қилишда турли-туман уруғлар ва халқлар маданиятларини ўрганишда яхлит бир тизимли концепция ва умумий назарияни қўллаш мумкин эмас, деган муҳим ғояни илгари сурган. У «биз бутун инсоният маданияти тараққиётининг умумий қонуниятларини яратишдан аввал локал маданиятларнинг ривожланиш жараёнини тўлиқ англаб етмоғимиз зарур»,—деб ёзган эди. Шу боис Боас бутун умри давомида гарчи бу фаннинг асосий мақсади бўлмаса-да, маълум бир тарихий-географик минтақадаги маълум бир маданият этнологиясини ҳар томонлама мукамал ўрганишга ундаган.

Боаснинг фикрича, маданият кишиларнинг вояга етиш жараёнида ўзлаштирадиган ва ўзларининг маданий хусусияти деб этироф этадиган муносабатлари йиғиндисиدير. Қолаверса, унинг фикрича, бизнинг тилимиз, билимимиз, эътиқодимиз ва ҳатто бизнинг эҳтиросларимиз ҳам бизга тегишли бўлган жамоавий ҳаётимиз ва халқ тарихини тўлиқ англамаслигини этнологик маълумотлар тасдиқлайди. Шундай қилиб, Боаснинг мулоҳазалари *империалистик детерминизм* принципларига асосланган бўлиб, ҳар бир маданиятни ички хусусиятларидан, унинг узатувчиларини тадқиқ қилиш орқали намоён бўлади деган ғоя асосига қурилган эди. Маданиятлар орасидаги фарқлар ёки ўхшаш хусусиятлар уларнинг географик жойлашуви ёки табиий шароитига боғлиқ бўлган. Маданиятлар ривожланишининг маълум босқичидаги ўхшашликлар ёки фарқли хусусиятлар, маданий фарқлар келгусида ҳам сақланиб қолади деган хулосани англамайди. Умуман олганда, ушбу мулоҳазаларнинг аксарияти кейинги давр этнологияси учун асос бўлган.

Америка ҳиндулари орасида узоқ муддат дала тадқиқотлари олиб борган Боас ҳар бир маданият кўринишини умумий маданият контексти, яъни унинг бир қисми сифатида тушунмоқ керак деган хулосага келган. Айнан Боас маданиятнинг яхлит ўзаро ички тузилмаларнинг боғлиқлигидан ташкил топган бир тизим шаклида тадқиқ этиш борасидаги дастлабки тадқиқотларга асос солган. Бир маданиятдан иккинчи маданиятга ўзлаштирилган элементлар механик жараёни англамайди ва маданий алоқаларнинг беихтиёр натижаси маҳсули ҳам эмас.

V.4. Миллий маданият. Анъана, урф-одат ва маросимлар

Тарихий этнология фани этнографиядан, яъни халқлар турмуш тарзи, моддий ва маънавий маданиятини тавсифлашдан бошланган. XIX аср, XX асрнинг биринчи ярмида мутахассис олимлар ва тадқиқотчилар томонидан асосан маълумотларни йиғиш, тўплаш ишлари бажарилган. Айниқса, бунга айнан мазкур даврда дунё бўйича олиб борилган мустамлакачилик сиёсати ҳам бевосита кўмаклашган бўлиб, бу сиёсат мустамлака мамлакатларнинг маданияти, турмуш тарзи ва умуман миллий хусусиятларидан тўла хабардор бўлишни тақозо этар эди.

Тадқиқотчилар томонидан маълум даражада фактик материаллар йиғилгандан кейин этнологик йўналишдаги тадқиқотларда тўпланган материалларни умумлашгириш ва маълум бир назарий-методологик концепцияга суянган ҳолда таҳлил қилиш жараёни бошланган.

Замонавий этнология фанида тадқиқот мавзуси янада чуқурлаштирилган ҳолда дунёдаги энг йирик этнослардан тортиб, энг митти халқларни янада изчил ўрганишга ва уларнинг анъанавий ҳамда замонавий турмуш тарзи, маданиятини билишга катта эътибор қаратилмоқда.

Умуман олганда, инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихи давомида турли-туман маданиятлар мавжуд бўлган. Ҳар бир маданият, шубҳасиз, маълум бир этнос ёки этник жамоа таъсирида шаклланади. Хилма-хил этномаданиятлар орасида олимлар анъанавий маданиятни алоҳида ажратиб кўрсатишади. Анъанавий маданият дейилганда биз турли этнос намояндалари, яъни бир неча авлод вакиллари томонидан асрлар мобайнида йиғилган ва бир авлоднинг ўргатилиши натижасида унутилиб кетмаган урф-одатларни тушунамиз.

Ҳар бир миллий-этник маданият ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради ва ўзига хослик турли-туман нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнларда намоён бўлиши мумкин. Ҳар бир этник маданият ўзига хос мантиққа эга ва айнан мазкур мантиқ асосида ушбу маданиятга хос асосий ўзгармас ва иккинчи даражали ўзгарувчан хусусиятларни изоҳлаш мумкин.

Анъанавий миллий маданиятни яхлит ва кўп қиррали ҳодиса

сифатида ўрганиш, унинг тузилиши, асосий кўринишлари, шаклларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу боис биз этномаданият эволюцияси ва умумқабул қилинган маданият таснифидан келиб чиқиб, халқ маданиятининг асосий соҳаларига эътибор қаратамиз. Ҳолбуки, этномаданият ва унинг таркибий қисми бўлган анъанавий халқ маданият тизимининг таркибий қисмида: халқ донишмандлиги, халқ фалсафаси, халқ эътиқоди, халқ педагогикаси, халқ одатлари, халқ ижоди, халқ ўйинлари, дам олиш маданияти, халқ пазандалиги, миллий либослар, халқ меъморчилиги, халқ амалий санъати, халқ табобати, халқ турмуш маданияти каби кўплаб соҳаларни ажратса бўлади.

Анъанавий халқ маданиятининг барча соҳаларида авлодларнинг дунёқарашлари, фалсафий тушунчалари ўз аксини топганлиги учун этномаданият таркибида халқ донишмандлигига алоҳида эътибор бериш лозим. Бунинг сабаби шундаки, халқнинг тафаккур, ғоя, фикр, билим, дунёқарашини ифода этган этномаданият кўринишини халқ фалсафий донишмандлигисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, халқ маданиятининг фалсафий-ғоявий мазмуни қанчалик чуқур бўлса, унинг шакли ҳам шунча бакуват, ижтимоий аҳамияти кучли, умри ҳам боқий бўлади.

Халқ маданияти дейилганда кенг маънода этнос ҳаётидаги барча қадриятлар тушунилса ҳам, унинг туб маънодаги негизини халқ анъаналари ташкил этади.

Этнология фанида «маросим», «урф-одат», «анъана», «байрам»лар фаннинг асосий тадқиқот объекти сифатида кенг қўлланилади. Чунки, ҳар бир халқнинг шаклланиш жараёни билан бирга унга хос ва мос миллий-этник анъаналар, урф-одатлар, маросимлар ва байрам ва сайиллар шаклланиб тараққий этади. Улар кишилар турмуш тарзининг муҳим бир бўғини шаклида таркиб топиб боради.

Этнология фани шаклланган даврдан бошлаб миллий анъаналар, расм-русумлар ва урф-одатларни халқ маданиятининг феномени сифатида ўрганиш долзарб муаммоларидан бири ҳисоблаб келган. Айниқса, республикамызда миллий қадриятларимизга ва маънавий меросимизга давлат миқёсида эътибор берилаётган тарихий бир жараёнда мутахассис олимлар томонидан анъанавий маросимларимизни тадқиқ қилишда уларнинг ёзма тавсифини бериш билангина чекланиб қолмаслик даркор. Бу борада қадимий тарихга эга бўлган миллий маросимларнинг халқ турмуши ва анъанавий маданиятида тутган ўрни, улар генезиси ва ўзига хос хусусиятлари

ҳамда сақланиш омиллари борасидаги тадқиқотлар муҳим илмий-амалий аҳамият касб этиб бормоқда. Лекин, ҳанузгача этнология, маданиятшунослик, фольклоршунослик ва халқ турмуш тарзи билан шуғуллианувчи фанлар доирасида юқоридаги терминларнинг таърифи ва тавсифи ҳамда фарқли хусусиятлари борасида мукамал назарий-методологик қарашлар ишлаб чиқилмаган. Шу боис баъзи ҳолларда айрим тадқиқотчилар томонидан «маросим» ва «урф-одат», «анъана» ва «байрам» каби қатор терминларни синоним тарзида ишлатиш ёки изчил фарқланмаган ҳолда қўллаш ҳолатлари ҳам учрамоқда. Шубҳасиз бу ўринда “маросим”, “урф-одат”, “анъана” ва “байрам” атамаларининг қандай ўхшашликлари ва фарқли хусусиятлари мавжуд? — деган савол туғилиши табиийдир. Бизнингча, ушбу терминлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо бир-биридан кескин фарқ қилувчи тушунчалардир.

“**Анъана**” — тарихий тараққиёт жараёнида табиий ва ижтимоий эҳтиёжлар асосида вужудга келадиган, аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар маданий ҳаётига таъсир ўтказадиган маданий ҳодисадир. Анъана ўзига хос ижтимоий қоида сифатида кишилар онгига сингган (умум ёки маълум гуруҳ томонидан), қабул қилинган тартиб ва қоидалар мажмуаси ҳисобланади³¹.

Урф-одат тушунчаси эса ўта кенг бўлиб, у ўз ичига халқ ҳаётининг барча томонини — оддий кундалик удум, расм-русум, ирим-сиримлар, ўзаро-муомала тарзи ҳамда барча маросимларни бутунча қамраб олади. Маросим атамаси нисбатан тор тушунча бўлиб, у шу халқ ҳаётининг маълум соҳаларида омма томонидан қабул қилинган, кўпинча рамзий характерга эга бўлган ва маълум кишилар мажмуи томонидан махсус уюштириладиган намоишлардан иборат³². Шунингдек **маросим** — инсон ҳаётининг моддий ва маънавий турмушининг талаб ва эҳтиёжи туфайли юзага келган ва келадиган ҳодисадир. Ҳар қандай маросим у ёки бу халқнинг маълум бир тарихий тараққиёти босқичидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳамда маданий ривожланиш даражасини кўрсатувчи асосий белгиларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда вужудга келади ва яшайди.³³ Бошқачасига, маросим умум томонидан қабул қилинган рамзий ҳаракатларга эга бўлган ҳаётий тадбирдир.

«**Урф-одат**» дейилганда кишиларнинг турмушига синггиб кет-

³¹ Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. — Т., Шарқ, — 2002. — Б.8.

³² Саримсоқов Б. Маросим фольклори. - Т., Фан, 1986. — Б.12.

³³ Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек фольклори, очерклар Т., 1988. — 152.

ган, маълум муддат такрорланиб турувчи хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари кўникмаси тушунилади. Демак, маросим ва урф-одатга берилган қисқача қайдлардан ҳам кўриниб турибдики, урф-одат тушунчаси халқ ҳаётининг барча соҳасини ўз ичига қамраб олса, маросим тушунчаси ҳаётнинг муайян соҳаларигагина алоқадор, холос. Урф-одат бир вақтнинг ўзида бир шахс ёки бўлмаса кўпчилик томонидан бажарилиши мажбурий қоида бўлса, маросим белгиланган шахслар томонидан бажарилиши лозим бўлган хатти-ҳаракатдир³⁴. Жумладан, кичикнинг каттага биринчи салом бериши ёки кўпчиликка камчиликнинг салом бериши ёхуд меҳмонларга алоҳида ҳурмат кўрсатиш, байрам арафасида яқинлари, кекса қариялар, кўни кўшнilar ҳолидан хабар олиш каби кўринишлар ўзбекларга хос миллий урф-одатлардир. Миллий урф-одатлар бўлса мотам маросимида ҳасратли мотам, сочларини тўзғитиб қайғули аҳволда мотам айтимларини айтиб йиғлаш мотам маросимида иштирок этаётган айрим кишиларнигина вазифасига киради. Урф-одатлар билан маросим орасидаги ўзаро фарқни улар ичидаги рамзий ҳаракатларнинг қўлланилиши даражаси орқали ҳам англаб олиш мумкин. Жумладан, урф-одат ўз ичига рамзий ва рамзий бўлмаган ҳаракатларни тўла қамраб олса, маросим фақат рамзий характердаги хатти-ҳаракатларнигина қамраб олади. Қолаверса, урф-одат муайян халқ учун асосан бир хил — ўзгармас қоида, норма бўлса, маросим бир хил халқ доирасида кескин локал фарқланишларга ҳам эга бўлади³⁵. Шунингдек, ҳар қандай маросим ўзи мансуб бўлган халқ урф-одатларининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Шу боис маросимдан урф-одат элементларини қидириб топиш мукин, лекин урф-одатдан маросимни қидириб бўлмайди. Бу ўринда бироз бошқачароқ тарзда фольклоршунос Б.Саримсоқов таъбири билан айтадиган бўлсак, ҳар қандай маросим урф-одат ҳисобланади, аммо ҳар қандай урф-одат маросим бўла олмайди³⁶. Тадқиқотчи олимлар томонидан ўзбек маросимлари иккита катта гуруҳга — оилавий-маиший ва мавсумий маросимларига бўлинган. Биз мазкур икки гуруҳ маросимлар ҳақиқатдан ҳам маросимларнинг асосий узвларидан эканлигини рад этмаган ва мазкур классификация тўғри таснифлаш эканини эътироф этган ҳолда маросимлар таснифига

³⁴ Саримсоқов Б. Маросим фольклори.. — 13.

³⁵ Саримсоқов Б. Маросим фольклори.. — Б. 13.

³⁶ Саримсоқов Б. Маросим фольклори.. — Б. 13.

диний маросимларни ҳам киритиш лозим деб ҳисоблаймиз. Чунки маросимларни моҳиятан таҳлил қиладиган бўлсак диний маросимлар алоҳида мустақил туркумни ташкил этишини англаш қийин эмас. Инсоннинг ҳаёт йўли билан боғлиқ ҳолда бажариладиган маросимларнинг аксариятини оилавий урф-одат ва маросимлар ташкил этади. Оилавий-маиший маросимларни эса оиланинг у ёки бу аъзоси ҳаётидаги муҳим воқеаларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб, қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- ♦ оилада фарзанд туғилиши ва унинг тарбияси билан боғлиқ бўлган урф-одат ва маросимлар;
- ♦ никоҳ-тўй маросимлари;
- ♦ оила аъзосини сўнгги йўлга кузатиш, яъни дафн этиш ва таъзия билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар.

Маросимлар таркибидаги иккинчи катта туркум маросимларга йилнинг турли фасллари билан боғлиқ мавсумий маросимлар, яъни — қишки, баҳорги, ёзги ва кузги маросимлар киради. Ўз навбатида мазкур туркум маросимларни қуйидагича ички туркумларга бўлиб тасниф этиш мумкин:

1. Қишки маросимлар. Бу туркум маросимларга яс-ясун, гап-гаштак, биринчи қор ёққанда ўтказилдаган «қор ёғди» каби маросимлар киради.

2. Баҳорги маросимлар. Бунга дастлабки «шоҳмойлар» — далага қўш чиқариш маросими, ерга дастлабки уруғни тикиш маросими, Наврўз, сумалак сайли, «суст хотин», лой тутиш, ҳашар каби маросимлар киради.

3. Ёзги маросимларга «Чой момо», қовун сайли, узум сайли каби маросимлар киради.

4. Кузги маросимлар. Бу туркум маросимларга «Обло барака», шамол қақариш ва ҳосил байрами киради.

♦ Диний маросимларга ҳайитлар, мавлуд, бибимушкулкушот, бибисешанба, бибичоршанба, зикр каби маросимлар киради.

Зиёратгоҳларда ўтказиладиган маросимлар.

Урф-одат ва маросимлар маиший турмуш ва оила ҳаёти билан боғланган ижтимоий ҳодисадир. Урф-одат ва маросимлар жамият тараққиётининг илк даврлариданоқ шаклланиб, ривожланиб келган. Кишилар ўз ҳаётлари давомида кўплаб урф-одат ва маросимларда иштирок этишга тортиладилар, бевосита унинг қатнашчисига айланадилар.

Ҳар қандай урф-одат ва маросимлар муайян этноснинг бошқа

этнослардан фарқланиб туришини таъминловчи муҳим этнографияк белгилардан биридир. Айни вақтда ушбу урф-одат ва маросимларда иноэтник жиҳатлар ҳам акс этиб туради. Негаки, ҳар бир этносага хос маданият мазкур этноснинг бошқа этнослар билан узоқ давом этган этногенетик ва тарихий-маданий алоқалари натижасининг маҳсулидир. Бундай жараён маънавий маданиятда ҳам, жумладан, урф-одат ва маросимларда ҳам намоён бўлади.

V. 5. Ўзбек миллий менталитети

Дунёдаги ҳар бир миллатнинг, шу жумладан, ўзбекларнинг ҳам ақлий-руҳий қиёфаси, яъни миллий менталитети ўзига хос тарихий, этник, табиий-иқлимий шарт-шароитлар доирасида шаклланиши боис, унинг жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар, тарихий жараёнларга бўлган муносабати ҳам турлича бўлиши шубҳасиз. Зеро, миллий ўзига хосликлар узоқ тарихий даврдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий жараёнлар, табиий географияк ўрнашув, ўзаро этномаданий алоқалар, диний мансубликлар асосида қарор топади ва айнан мана шулар ҳамда халқнинг руҳий-психологияк қарашлари негизида қадимий анъаналар, урф-одатлар ва маросимлар шаклланади.

Менталитет юқорида қайд этилган хусусиятлардан ташқари миллатларнинг ақлий-интеллектуал имкониятлари ва руҳий-психологияк ўзига хосликларини қамраб олади. Характердаги ўзига хосликларнинг негизини эса шу халқнинг тарихий тажрибалари, урф-одатлари, маросим ва маъракаларининг яхлит тизими ташкил этади. Бошқача қилиб айтганда, улар менталитетнинг ҳаракатлантувчи кучлари вазифасини ўтайди.

Ўзбек халқи 4 та катта диний-мафкуравий босқични (будда, зардуштийлик, ислом, коммунистик) ўз бошидан кечирганлиги ва ҳар бир мафкуравий-диний таъсирлар даври тугагунча неча авлодлар алмашганини ва бу жараёнларнинг миллат феъл-атворида ўчмас из қолдирганини унутмаслик керак.

Ўзбеклар ўзига хос шаклланиш жараёнига эга халқдир. Тарих гувоҳлик берадики, ўзбек халқи мазкур ҳудудда яшаган туб ерли этнослардан томир олган; иккинчи илдизи эса қадимий туркий халқлардан бошланган. Ҳар иккала асосий илдизларнинг бирикиши — ўзаро синтези ўзбек элатини ва кейинчалик ўзбек миллатини ташкил этган.

Ўзбек халқининг этник жиҳатдан кўп тармоқли ва сертомир эканлиги унинг менталитетида барча уруф ва ижтимоий қатламлар учун умумий жиҳатлар, жамоа манфаатларини ҳимоя қилувчи фазилатнинг айниқса ривож топишини тақозо этиб келган. Халқимиз феъллидаги бағрикенглик, ҳотамтойлик, меҳмондўстлик, ўзаро ҳамкорликка мойиллик, ғам-андухли пайтларда ночор кимсаларга ҳамдардлик, елкадошлик фазилатлари ана шу жамоавий яқдилликни таъминлаш, тил ва дил, фикр, амал бирлигини сақлаш эҳтиёжларидан туғилган ва сайқал топгандир.

Иккинчи гуруҳ сабаблар доирасига муайян миллат истиқомат қилиб келаётган ижтимоий-иқтисодий, географик-ҳудудий ва иқлимий омиллар киради. Мамлакатимизнинг асосан текислик ва чўллардан иборат кескин континентал иқлимли, географик ҳудудда жойлашганлиги, қаҳратон қиш жазирама иссиқ, ёз билан алмашиниши, баҳор ва кузининг шиддат билан келиши ва кетиши халқимизнинг феъл-атворида аниқлик ва лўндаликни, тўпорилик, қайноқ меҳрни, қаттиққўллик ва интизомни таркиб топтирган.

Хуллас, халқимизнинг интеллектуал маънавий қиёфаси — менталитетига баҳо беришда юқоридаги муҳим жиҳатларни эътиборга олиш зарурдир.

Ўзбекларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудида ҳамда уларга туташ минтақалардаги ўтроқ деҳқончилик ва хунармандчилик маданиятига эга автохтон халқ эканлигига халқимизнинг она табиатга, ерга, сувга, ҳавога, оловга бўлган чексиз ҳурмати ва уларни эъзозлаш билан боғлиқ турфа хил урф-одат ва маросимлари, анъанавий деҳқончилик ва хунармандчилик удумлари, кўп асрлик ислом шароитидан қатъи назар, ўзбек халқининг турмуш тарзида, урф-одатларида сақланиб келаётган сон-саноқсиз зардуштийлик элементлари айниқса яққол ифодаланган. Шунингдек, бугунги кунда ўзига хос тарзда ривожланаётган шаҳарсозлик ва меъморчилик анъаналари, бой фольклор намуналари, ёзма мерос, адабиёт, санъатга бўлган қизиқишлар, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш, коинот ва замин, инсон ва ҳаво, ўлим ва абадият ҳақидаги асотир ва ривоятларда, асосан ўтроқ маданият соҳибларига тегишли бўлган Наврўз, Меҳржон, Сада, Гул сайллари, Ҳосил байрами каби байрам ва сайлларнинг давомийлиги ёки инсоннинг қайғули онлари — мотам маросимларида махсус ўлик хизматчилари — ғассоллар, гўрковлар иштироки билан боғлиқ удумлар, расум-русмлар давом этиб келаётганлиги фикримиз далилидир.

Ўзбекларнинг асосий илдизи туркийлардан бошлаганлигига (туркийликка хос жанговарлик, мардлик, лафз ҳалоллиги) бағрикенглик, саховатпешалик, ҳожатбарорлик каби хислатларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Биз буни айниқса халқимизнинг тўй-тантаналарга ўта ўчлигида, йиллар мобайнида йиғиб-тегиб элга тарқатишдан завқ-шавқ олишида, аза ва йўқлов маросимларини уюшган ҳолда ўтказишда, бола туғилишидан тортиб то мотамгача бўлган барча маросим ва урф-одатларимизда кенг жамоатчилик ва маҳалла аҳлининг доимо бош-қош бўлиши каби удумларда кузатамиз. Миллий менталитетимизда туркийларга хос жиҳатлар маънавий маданиятимизда чиллак, чавгон, улоқ кўпқари, кураш каби миллий ўйинларимизда, «қулоқтишлар», «бешиккертти», «қалин», «тўққиз» каби расм-русм ва удумларимизда, қолаверса, отга бўлган ўзига хос меҳр ва отнинг мотам маросимларда иштироки билан боғлиқ удумларимизда ҳам ўз ифодасини топган, десак хато бўлмайди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, минг-минг йиллар давомида шаклланган миллий менталитетимиз бизга қўшни бошқа халқлардан муаллақ, айри ҳолда, ўзга халқлардан яширинча ривожланмаган. Аксинча, миллий менталитетимизга биз билан қўшни бўлиб яшаб келган бошқа халқларнинг маълум маънода таъсири бўлган. Айниқса, ўзбек миллий менталитетига форсий халқлар ва араблар катта таъсир кўрсатганлар.

Ўзбек миллий менталитетига хос жиҳатлардан яна бири жамият ҳаёти, инсонлар турмуш тарзининг кўпроқ анъана, урф-одатлар орқали бошқарилишидир.

Ўзбек халқи оила қуриш анъаналарига риоя қилишда, қиз уза-тиш ёки куёв танлашда ҳам қанда бўлмиш томон ҳусусида анчагина маълумотга эга бўлиб, уларнинг ижтимоий келиб чиқиши, жамоада тутган ўрни ва обрў-эътиборини ҳисобга олади. Агар куёв ёки келин бўлмиш томоннинг ақли, одоби, ҳусни-малоҳати бир ҳисса бўлса, уларнинг қариндош-уруғлари, авлоднинг жамоадаги мавқеи ва бу ҳусусдаги жамоатчилик фикри иккинчи, аксарият ҳолларда ҳал қилувчи омил вазифасини ўтайди. Фарзандларни яхшига қўшиш, бу борада хато қилиб қўймасликда жамоа, жамият раъйи, кўпчиликнинг кенгашли фикри муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам, жамоатчилик фикрининг шахс турмуш тарзи, тақдирини белгилашдаги устуворлик мавқеи беқийсдир. Шу ўринда «Ғарб — қонунлар, Шарқ — урф-одатлар асосида бошқарилади», деган иборани эсламоқ жоиз. Дарҳақиқат, Шарқда, шу жумладан ўзбеклар тур-

муш тарзида ҳам кўплаб урф-одатлари қонунлар даражасида юқори туради. Жумладан, оила даврасида ёки кенг жамоатчилик ўртасида ўтказиладиган барча маросимларда маҳалланинг бош-қош бўлиши, қўни-қўшничилик анъаналари, оила-турмуш маросимларидаги кўплаб урф-одатлар қонун даражасида бажарилади.

Фарбда шахс жамоага ўзлигини юзага чиқариш, истеъдоди ва имкониятларини намойиш этиш, муайян мақсадларга эришиш воситаси сифатида қарайди. Жамоа инсоннинг ички, ботиний дунёси, руҳияти ва шахсий ҳаётига мутлақо, умуман аралашмайди. Шарқда эса бутунлай бошқача манзарани кўзатамиз. Шарқда жамоага асосий эътибор берилади. Ҳар бир урф-одат, маросим жамоа, маҳалла аҳли иштирокида ўқзилади. Жамоа инсонни ижтимоий назорат остида тутиб туриш, шахснинг жамоадаги мунтазам иштироки унинг умумий ахлоқий меъёрлар доирасида иш тутаётганининг исботи сифатида талқин этилади. Жамоадан ажралган ҳолда иш тутиш инсоннинг ижтимоий бегоналашуви сифатида баҳоланади.

Дарҳақиқат, ўзбек халқи жамоа манфаатлари, жамоатчилик фикри доирасида, анъана ва урф-одатларга содиқлик негизларида бирлашишга мойил ва шунга интилувчи халқдир. Зеро, анъаналарнинг ўзи ҳам жамоатчилик фикрининг барқарорлашган ифодасидир.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, бугунги кунда ўзбек қадриятлари урф-одат ва маросимларининг анъанавий ўзига хос томонлари жонланаётган бир тарихий жараёнда менталитетимиздаги жамоавийликка хос меъёрий боғлиқлик фазилатини сақлаган ҳолда, унинг бир қадар индивидуаллашуви, унда жавобгарлик ҳиссини ривожлантириш, ўзи учун ўзи ҳисоб бера олиш, мустақил иш тутиш, шахсий масъуллик сингари хусусиятларни янада такомиллаштириш зарур. Шу ўринда афсус билан айтиш керакки, ўзбек халқининг бир юз эллик йиллик мустамлака даврида йўқотган қадриятлари сақлаб қолишга эришилган қадриятларидан бир неча ҳисса кўп бўлган. Чор Россияси ҳамда советлар мустамлакачилиги даврида халқимизга хос бўлган ҳамжихатлик, жанговарлик, ҳар ишда сўз ва иш бирлиги сингари фазилатларга жиддий зарар етказилди. Халқ орасида миллий бирликка интилишдан кўра гуруҳий, этник, маҳаллий ва ҳудудий айирмачиликка берилиш кучайди ва бу хусусиятларга мустамлакачилар томонидан зимдан замин яратилди. Халқ миллий менталитетида тақдирга тан бериш, ҳамма нарсага рози бўлиб кетавериш, лоқайдлик каби хусусиятлар авж олди. Узоқ давом этган собиқ совет давлатининг мафкуравий тазйиқлари оқибатида кўплаб диний ва миллий қадриятларимиз эътибор-

сиз қолди. Узоқ тарихга эга бўлган муқаддас анъана ва маросимларимиз бидъат, «эскилик сарқити» деб камситилди, миллий удумларимизнинг тарихий асосларига холисона баҳо берилмади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, мозийдан мерос бўлиб ўтган ана шундай салбий ҳолатларга янгича нигоҳ билан қараш, аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратилган ғоят улкан, бебаҳо маънавий, маданий меросимизни, ўтмиш тарихимизни, қолаверса, умуммиллий маънавий ислохотларни амалга ошириш асосий вазифалардан бири сифатида эътироф этилди ва улар давлат сиёсати даражасидаги ғоят муҳим вазифа қилиб белгиланди. Бугунги кунда ҳаётий заруратнинг ўзи халқимиз феъл-атвори, менталитетини янгилашга жиддий эътибор қаратишга ундамоқда. Лекин, афсуски, бугунги кунда жаҳон миқёсида кечаётган бошқа бир муҳим жараён — глобаллашув натижасида дунё халқлари учун умумий этикет, умумий феъл-атвор, умумий менталитет шаклланмоқда. Бунга бевосита жаҳон миқёсида кечаётган сиёсий, иқтисодий ва ахборот борасидаги глобаллашув анча кучли таъсир қилмоқда. Бундай глобаллашув, яъни бир хиллашув муайян ижобий натижалар беришига қарамасдан, кўплаб салбий оқибатларга ҳам олиб келмоқда. Бу Шарқ гавҳари бўлган ўзбек халқининг миллий менталитетига ҳам бевосита, ҳам билвосита таъсир кўрсатмоқда. Натижада глобаллашув ўзбекларнинг миллий менталитетига хос кўплаб қадриятлари, маросим ва удумлари унутилишига сабаб бўлмоқда. Шу боисдан ҳам ҳозирги даврда халқимизнинг миллий менталитетини ўзида акс эттирувчи қадимий урф-одатлари, маросимларини сақлаб қолиш учун куйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш зарур;

Қадимий урф-одатлар, фольклор намуналари сақланиб келаётган минтақалар (Бойсун, Ургут, Шаҳрисабз қабилар)ни давлат муҳофазасига олиш ва уларга махсус мақом бериш.

2. Халқ менталитетидаги ижобий жиҳатларни асраб қолиш ва сақлаш мақсадида этноэкологик жамғармалар, ташкилотлар тузиш.

3. Халқимиз миллий менталитетига оид энг қадимий урф-одат ва маросимларни оммавий ахборот воситалари орқали кенг тарғиб қилиш.

Бутун дунё бўйича улкан глобаллашув жараёнлари кечаётган бир вақтда ўзбек миллий менталитетини тадқиқ қилиш унинг умуминсоний қадриятларга нечоғлик мослигини кузатиш имконини беради. Қолаверса, халқимизнинг қадимий анъаналар, азалий урф-одат ҳамда маросимларга эга бўлиши ўзига хос ва ўзига мос миллий менталитетга эга халқ эканлигини тасдиқлаб турибди.

Семинар машғулоти режаси

1. Маданиятнинг этник функцияси. Этник маданиятнинг ўзига хос ҳимоя воситалари.
2. Этнос маданияти ва этник маданият. Этник маданият тузилиши.
3. Этник маданият ва дунё маданияти.
4. Этник стереотиплар, муносабатлар.

Маъруза ва реферат мавзулари

1. Ўзбекларнинг миллий-этник хусусиятлари.
2. Японлар, хитойлар ва ўзбеклар миллий характеридаги ўхшашликлар ва фарқлар.

Адабиётлар

1. *Карабоев У.* Этнокультура . Т.; Шарк, 2006.
2. *Козлов В.И.* Этнос и культура (к проблеме соотношения национального и интернационального в этнографическом изучении культуры)// Сов.этнография, 1979, N 3.
3. *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействия. И., 1989.
4. Свод этнографических понятий и терминов. Под общей редакцией академика Ю.В. Бромлея и профессора С.И. Вайнштейна.—М.; Наука, 1995.

Этнологик дала тадқиқотларини ўтказишга доир намунавий дастур режа

(Анъанавий мавзулар учун)

Дала тадқиқотларини ўтказишда мақсад, ўрганилаётган ҳудуддаги турли этник гуруҳлар, уруф-қабилла, элат ва миллат вакилларининг ўзига хос этник хусусиятлари, турмуш тарзи, хўжалик фаолияти ва урф-одатларини кенг миқёсда ўрганиш ва амалга оширилаётган тадқиқотни зарур этнографик материаллар билан бойитишдир.

Олиб бориладиган тадқиқотга дала ишларининг икки тури асос қилиб олинади. Биринчидан, аҳолининг этник таркиби ва XIX аср охири — XX аср бошларида алоҳида этник гуруҳларнинг тарқалиши ҳақида ва иккинчидан, барча аҳоли турар жойлари асосида уруф-қабиллавий ва оила-қариндош гуруҳларининг келиб чиқиши ҳақидаги халқ ривоятлари, уларнинг миграцияси ва кўчишга сабаб бўлган турли тарихий воқеалар баёни.

Тадқиқотнинг асосий вазифаси эса биринчидан, аҳолининг этник таркиби ва жойланиши ҳақидаги аниқ маълумотга эга бўлиш; иккинчидан, ҳудуддаги этник жараёнларнинг муҳим омиллари — аҳолининг хўжалик фаолияти, моддий маданияти ва ижтимоий турмуш тарзи ҳақида шахсий кузатув ва ахборотчилар билан бевоқифа суҳбат асосида зарур материалларни йиғишдир.

Тадқиқотни: ўзбеклар шажараси ва авлод-аждодлар муаммоси, уруф-қабиллачилик анъаналарининг характерли жиҳатлари, анъанавий машғулотлари ва хўжалик фаолияти, моддий маданияти, ижтимоий муносабатлар ва маҳаллачилик анъаналари, оилавий-маиший турмуш анъаналари, диний тасаввурлар ва улар билан боғлиқ турли маросимлар, урф-одатлар мавзуларида олиб бориш режалаштирилган.

Мазкур дастурий режага биноан, илмий изланишлар амалга оширилаётган ҳудуддаги XIX аср охириларида бошлаб то ҳозирги давргача бўлган замонавий этник жараёнлар ҳам тадқиқ этилади ва ўша даврдаги этник жараёнлар билан қиёсий таҳлил қилинади.

Куйида хўжалик фаолиятнинг деҳқончилик, чорвачилик соҳалари ва шунингдек, қишлоқ, жамоа ва қўшни жамоа муносабатларини ўрганиш учун дастурлар берилган. Қолаверса аҳолининг эт-

ник таркиби, жойланиши, шажараси ва ижтимоий муносабатлар, тўй, оила ва никоҳ муносабатларининг ўзига хослигини аниқлаш учун намунавий сўровномалар тузилди:

I. Умумлаштирувчи маълумотлар олиш учун сўровнома.

II. «Деҳқончилик ва сув иншоотлари» мавзусини махсус ўрганиш.

III. «Чорвачилик» мавзусини махсус ўрганиш дастури.

IV. Моддий маданиятни ўрганиш учун намунавий сўровнома.

V. Тўй, оила ва никоҳ муносабатларини ўрганиш учун сўровнома.

I. Аҳолининг этник таркиби, жойланиши, авлод-аждодлар шажараси, хўжалик фаолияти ва ижтимоий муносабатлар ҳақидаги қисқача намунавий сўровнома.

1. Қайси миллат вакилисиз?

2. Қайси уруғдансиз? (тўп, элат, эл ва ҳ.к...)

3. Сиз яшаётган қишлоқда фақат бир уруғ вакиллари яшагани ёки бошқа уруғ вакиллари ҳам бўлганми?

4. Агар бошқа уруғ вакиллари ҳам яшаган бўлсалар, улар билан никоҳ, қўшничилик муносабатлари қандай бўлган?

5. Қишлоғингизда қон-қариндошлик муносабатлари қандай бўлган?

6. Сиз ўз шажарангиз хусусида қандай маълумотга эгасиз?

7. Аждодларингизнинг бу ерга келиб қолиши ҳақида қандай маълумотларни биласиз?

8. Қишлоқ-жамоа аҳли ва уруғ-қабилангиз ўтмишда қандай хўжалик турлари билан шуғулланган?

9. Деҳқончилик ва сув хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари қандай бўлган?

10. Зироатчиликда суформа деҳқончилик биринчи ўринда турганми ёки лалмикорлик?

11. Хўжаликда деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик қандай аҳамият касб этган?

12. Қандай суфориш тармоқлари бўлган?

13. Экинларни суфоришда қандай усуллардан фойдаланилган?

14. Деҳқончиликка оид қандай урф-одат ва маросимларни биласиз?

15. Чорвачиликка дахлдор маросимлар қандай ўтказилган?

16. Чорвачиликнинг қайси тармоғи етакчи ўринда туради?

17. Чорвачилик ва хунармандчиликда сулолачилик анъаналари сақланиб қолганми?

18. Ўтмишдаги уй-жой қурилиши билан ҳозирги қишлоқ шароитидаги турар-жойлар қурилишидаги тафовутлар ҳақида сўзлаб беринг?

19. Хунармандчиликнинг қандай турлари бўлган?

20. Яқин ўтмишдаги маиший хизмат иншоотлари — тегирмон, жувоз, турли тўқимачилик дастгоҳлари сақланиб қолганми?

21. Мадраса, масжид ва турли маиший хизмат иншоотлари қурилишида уруф ёки қишлоқ жамоалари иштироки қандай бўлган?

22. Яқин ўтмишдаги маҳаллачилик анъаналари ҳозирги вақтда қандай давом этмоқда?

23. Оилада (маҳаллада) маҳалланинг ёки жамоанинг роли қандай бўлган?

24. Жамоада, маҳаллада никоҳ, суннат тўйи ва турли урф-одатлар билан боғлиқ маросимлар қандай амалга оширилган?

II. «Дехқончилик ва сув иншоотлари» мавзусини ўрганиш дастури

Дехқончилик — Ўзбекистон аҳолисининг қадимги машғулотларидан биридир. Асрлар ва минг йилликлар давомида кўплаб деҳқончилик тажрибаси ва усуллари, нозик фенологик (ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсидаги мавсумий ўзгаришлар) кузатишлар тўпланган. Деҳқончилик тажрибалари давомийлик билан аجدодлардан авлодларга ўтиб борган.

Ўзбекистон ҳудудининг кам ёнгарчилик бўладиган иссиқ иқлими — мураккаб суғориш тизими воситасида маҳсулдор суғорма деҳқончиликнинг кенг тарқалишига олиб келган. Шунинг учун ҳам дастурда деҳқончилик суғориш иншоотлари билан мустақкам боғлиқликда кўриб чиқилади. Кўп асрлар давомида турли чорвадор этник гуруҳлар деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ, ярим ўтроқ аҳоли билан алоқада бўлган ва уларнинг бир қисми ўтроқлашган. Шунингдек, чорвадорлар маҳаллий аҳолидан деҳқончилик тажрибаларини ўрганиб, ўзларининг этник ва маданий-хўжалик хусусиятларига асосланиб, ўзига хос тарзда деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Тадқиқот жараёнида нозик деҳқончилик усуллари ва азалий ўтроқ деҳқон аҳолининг суғориш тажрибаларини ўрганибгина қолмасдан, чорвадор, ярим ўтроқ этник гуруҳларнинг экстенсив ва

номуқим деҳқончилик ва суғориш усулларини ҳам тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Дастур асосан Ўзбекистонда ХХ аср ибтидосида анъанавий деҳқончилик ва суғориш усулларининг қай ҳолатда мавжуд бўлганлигини ўрганиш учун мўлжалланган.

Имкониятдан келиб чиқиб (манбалар мавжудлигини ҳисобга олиб) бир қадар олдинги давр, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмига дахлдор маълумотлар ҳам йиғилади.

Деҳқончилик ва суғориш усулларини ўрганиш учун деҳқончилик машғулотида катта ёки кичик роль ўйнаган миллий гуруҳлар аралашган хўжалик типларининг тарқалиш ареалини аниқлаш ҳам муҳимдир. Бу хўжалик типлари икки асосий гуруҳда бирлашади:

- 1) Воҳанинг сунъий суғоришга асосланган интенсив деҳқончилик хўжалиги билан шуғулланувчи ўтроқ аҳолиси;
- 2) Деҳқончиликни (асосан экстенсив) чорвачилик билан қўшиб олиб борувчи ярим ўтроқ аҳоли.

Материалларни йиғиш ва қайд қилишда унинг аниқ географик жойини аниқлаштириб, қайси этник гуруҳ ва географик майдонга тегишли эканлигини ёза билишни таъминлаш даркор.

Ушбу дастурда янги материаллар йиғиш билан бир қаторда илгари олиб борилган тадқиқотлардан, архив материалларидан, Республикамиздаги музей фондларида мавжуд маълумотларни тўплаш ва қиёсий таҳлил қилиш кўзда тутилади. Ўзбекистон ҳудудидаги деҳқончилик ва сув иншоотлари тарихини чуқур ва тўлиқ ўрганиш учун маълум бир тарихий даврга тегишли бўлган маълумотлар муҳим аҳамият касб этади.

I. Умумий маълумотлар

1. Дала тадқиқотлари ўтказилаётган ёки материаллар тўпланаётган ҳудуд. Аҳоли пункти, маъмурий ҳудуд номи. Илгари қандай маъмурий бирлик таркибига киргани, октябрь тўнтаришидан олдинги маъмурий бўлиниш.

2. Қисқача географик таснифи.

3. Аҳолининг этник таркиби (локал, қабилавий ва бошқ.). Сони ва тарқалиши.

4. Ўрганилаётган ҳудуддаги турли этник гуруҳларнинг асосий хўжалик турлари ва уларнинг нисбати. Ўрганилаётган даврда аҳолининг хўжалик фаолияти йўналишидаги ўзгаришлар.

5. Ёрдамчи хўжалик тармоғи.

II. Экин майдонлари ва иш ҳайвонлари

1. Экин майдонлари ва уларнинг қишлоқ ҳўжалигида бўлиниши. Турли этник гуруҳларда кўпроқ тарқалган экин тури.

2. Ўрганилаётган аҳоли гуруҳида деҳқончилик машғулоти маълум тизимининг кўпайиб бориши:

а) суғориладиган ерлар ва унинг турли формалари: йирик воҳада, текисликда ва дарё водийларида; тоғолди кичик воҳаси, тоғ кичик воҳаси; Доимий равишда суғорилмайдиган деҳқончилик. Суғорилмайдиган деҳқончилик (лалми) ва бошқалар.

3. Турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида экин майдонларининг тақсимланиши.

4. Ўтроқ деҳқон аҳолида иш ҳайвонлари, қишлоқ ҳўжалик ишларида улардан фойдаланиш. Иш ҳайвонларининг миқдори ва турли этник гуруҳларда уларнинг фарқи. Чорвани боқиш: хусусий ҳўжаликда чорвани оила аъзолари томонидан ҳайдаш, жамоа бўлиб боқиш, чорвани боқишга (ҳайдовга) топшириш.

III. Сув иншоотлари

1. Ўрганилаётган ҳудудда деҳқончилик тизимининг тарқалиши: тартибга солинган сув иншоотлари; лалмикорлик; тартибга солинмаган сув иншоотлари — вақтинчалик сув манбалари, сув йиғиладиган иншоотлар, қуриб қоладиган кўл ва бошқалардан фойдаланиш.

2. Оқава сув ва чигир воситасида суғоришнинг тарқалиши ва уларнинг нисбати.

3. Коризлар ва уларнинг тарқалиш зонаси.

4. Суғориш каналлари, сув билан таъминлаш манбалари (дарё, irmoқлари, ариқ, кўл, тоғ дарёси, булоқлар).

5. Суғориш иншоотлари турлари — тўғонлар, дамбалар, сув тақсимлаш қурилмалари.

6. Суғориш усули: а) ариқларда жўяклар бўйлаб сув қўйиш; б) пол олинадиган жойларда сувни бостириш. в) вақтинчалик ариқлар ва бошқалар. Турли қишлоқ ҳўжалиги экинларини суғориш фарқлари.

7. Навбати ёки вақти билан экиладиган экинларнинг фарқлари;

а) ер ҳайдовидан олдинги экин;

8. Хонликларда хусусий ва жамоа бўлиб сувдан фойдаланиш. XIX аср ўргалари — XX аср бошларида сувдан фойдаланиш тартибининг ўзгариши. Сувни олиш вақтини мувофиқлаштириш. Суғоришда сув меъёри. Сувни навбат билан олиш, сутка давомидаги навбат, суткалик ва бошқалар. Майдондаги экинлар учун каналларнинг бўлиниши (бош, ўрта ва қуйи «кулоқ»). Сувни тақсимловчи киши, қуйи сув маъмурлиги, каналларни ростлаш, сув ҳайдаш.

9. Суғориш тизимининг бошқарилиши. Турли тарихий даврларда суғориш ишлари мажбурияти. Сув маъмурлигининг тузилиши, умумий характери ва фарқлари.

IV. Қишлоқ хўжалиги қуроллари

1. Ер ҳайдаш қуроллари. Уларнинг тури ва ҳар хиллиги:

а) Туркистон омовчи; б) текисликда ер ҳайдаш учун катта омовчи тиши.

2. Темир омовчи тишининг тарқалиши. Турлари ва шакллари. Темир плугларга эга бўлган хўжаликларнинг ўзига тўқлиги даражаси.

3. Ер ҳайдаш қуролининг қисмлари. Уларнинг ўлчамлари. Ясалган материаллар.

4. Бўйинтуруқ. Унинг қисмлари ва уларнинг ўлчамлари. Номланиши.

5. Мола ва унинг турлари. Дандона. Уларнинг қисмлари ва ўлчамлари. Ясалган материал.

6. Ерни юмшатиш ва қазиш учун ишлатиладиган қурошлар — кетмон, бел. Уларнинг турлари, қисмлари, ўлчамлари, ишлатилиш усуллари. Номланиши.

7. Ўрим қурошлари — ўроқлар, уларнинг турлари, ўлчамлари. Ясалган материал. Ишлатилиш усуллари.

8. Янчиш ва совуриш қурошлари. Мола, белкурак, шоха, ява, ғалвир. Маҳаллий номлари.

9. Қишлоқ хўжалигида юкларни ташиш ва бир ердан иккинчи жойга кўчириш мосламалари. Арава, чана. Уларнинг тузилиши ва таркибий қисмлари. Юкларнинг жойланиши. От ва эшакда ташиш. Замбил ва ғалтак-арава.

V. Қишлоқ хўжалик ишлари

Дала ишлари.

1. Суғорма ва лалми худудларда ерни экишга тайёрлаш. Шўрини ювиш, ўғитлаш.
2. Алмашлаб экиш ва асосий қишлоқ хўжалик экинлари; дон экинлари — буғдой, арпа, жўхори, шоли, тарих ва ҳ.к.; дуккакли — мош, нўхат, ловия; ёғ олинадиган — кунжут, зигир; емиш — беда ва б.;
3. Экин: лалми, суғорма; баҳорги, кузги. Экиш усуллари.
4. Экинлар парвариши; суғориш, ягана, чопиқ. Қўриқлаш.
5. Ҳосилни йиғиш усуллари.
6. Янчиш. Хирмон.
7. Донни сақлаш усуллари.
8. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашнинг содда усуллари ва қуроллари. Кели. Обжувоз. Тоштегирмон.

Полиз, сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик.

1. Ерни экишга тайёрлаш, ўғитлаш.
2. Полиз экинлари — қовун, тарвуз, қовоқ ва б.; сабзавотлар — сабзи, пиёз ва б.; маҳаллий навларнинг номланиши. Кейинчалик пайдо бўлган экинлар: картошка, карам, помидор. Мевали дарахтлар: ўрик, олма, олхўри, нок, анор, беҳи ва б. Узум, узум навлари.
3. Қўчат экиш, ниҳол етиштириш. Боғ ва узумзорлар. Маҳаллий нав танлаш.
4. Парвариш.
5. Ҳосил йиғиш (экин турларига қараб).
6. Сабзавот, мева, полиз маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш.

VI. Деҳқончилик ва суғориш билан боғлиқ удум, эътиқод афсоналари

1. Деҳқончилик пири ҳақида тасаввур. Қишлоқ хўжалик ишларини бошлаш билан боғлиқ удумлар — хўкиз шохини мойлаш, зиёфат ва ҳ.к. Иш бошланадиган кунлар.
2. Қурғоқчилик ёки чўзилиб кетган ёғингарчилик билан боғлиқ удумларда сеҳргарлик ҳаракатлари. Маросимий қўшиқлар. Қурбонлик қилиш.

3. Ҳосил йиғиш билан боғлиқ урф-одатлар. Ўрим-йиғимни бошлаш. Ҳосилдан «худонинг ҳақи»ни ажратиш.

4. Тўғон ва ариқлар қурилиши билан боғлиқ удуллар.

VII. Деҳқончилик тақвими.

Деҳқонлар тақвимининг турлари: Вақтни инсон танаси қисмлари билан ҳисоблаш (тожикча Ҳисоби мард). Фенологик белгилар асосида тузилган тақвим. Қишлоқ хўжалик ишларининг боши ва ниҳоясининг тақвим билан алоқадорлиги.

III. «Чорвачилик» мавзусини ўрганиш дастури

Чорвачилик — Ўзбекистон аҳолиси хўжалик фаолиятининг асосий ва энг қадимий турларидан бири. Бошқа ҳудудлар аҳолисининг чорвачилиги билан кўпгина ўхшаш жиҳатлари бўлсада, Ўзбекистондаги этник гуруҳларнинг ҳар бирида уй ҳайвонларини боқишда ўзига хос усуллар ва жиҳатлар бўлиши табиий. Шу билан биргаликда, ҳатто бир элат истиқомат қиладиган ҳудудда ҳам чорвачилик хўжалигини юритишдаги табиий-географик шароитлар туфайли, қўшни халқларнинг таъсири ёки ижтимоий-иқтисодий сабаблар натижасида хилма-хил усуллардан фойдаланганлигини кузатишимиз мумкин.

Тадқиқотчи чорвачилик хўжалигининг ўрганилаётган даврдаги қадимдан шаклланган бир қанча типларини учратиши мумкин. Булар, ярим ўтроқ чорвачилик ёки ўтроқ хўжаликнинг бир соҳаси сифатидаги чорвачилик бўлиши мумкин. Бу чорвачилик типлари турли жойларда ўзига хос вариантларга эга бўлиши ҳам мумкин. Ўтроқ аҳолида чорва боқишнинг кўра ёки кўра-яйлов тизими, ярим ўтроқ аҳолида ҳайдов-яйлов тизими, кўчманчи аҳолида эса яйлов тизими устун турган.

Кўпгина чорвадор элатлар асосий машғулотлари билан бирга озми-кўпми даражада деҳқончилик билан ҳам шуғулланганлар. Бу ҳолат уларнинг турмуш тарзи, моддий маданиятида ҳам ўз аксини топган.

Чорвачиликни тадқиқ этишда турли хил манбалардан: адабиётлар, архив материаллари, музей тўпламлари, фотосурат, сурат ва бошқалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ушбу дастур Ўзбекистон ҳудудида дала тарихий этнографик материаллар йиғиш учун қўлланмадир.

Материаллар йиғишда куйидаги специфик, ўзига хос усуллардан фойдаланиш кўзланган мақсадга эришишда тадқиқотчига ёрдам беради:

1. Тадқиқотчи ўрганилаётган этник гуруҳнинг чорвачилик хўжалиги характери ҳақидаги ҳамма материални шу этник гуруҳ яшаётган барча ҳудудлар бўйича аниқ географик локаллаштиришга катта эътибор бериши керак.

Шу сабабли далага чиқишдан олдин ўрганилаётган этник гуруҳнинг чорвачилигини характерлайдиган асосий адабиётлар билан танишиб, мавзунинг ўрганилиши даражасини аниқлаштириш лозим. Ўрганилаётган ҳудуднинг географик харитасига эга бўлиши катта аҳамиятга эга.

2. Дала тадқиқотлари давомида тасвирий материаллар, фотографиялар, чизмалар, режалар, схемаларни тўплаш, чорвачиликнинг асосий типлари ва усулларини тасвирлашда улардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ҳайвонларнинг алоҳида турларини кўпайтириш — қўйчилик, йилқичилик ҳақида материал тўплаш, сутчилик хўжалиги, халқ ветеринарияси, хўжалик бинолари ҳам алоҳида мавзу бўлиши мумкин. Чорвачилик хўжалигининг мавусмий цикллари (м-н: қишки мавсум)ни тасвирлаб бериш ҳам мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнини ўрганишда унга тегишли терминларни астойдил ёзиб олиб, тасвирлаш жараёнида изоҳловчи схема ва чизмалар, фотосуратлар қилиш зарур.

Чорвачиликда ишлатиладиган меҳнат қуроллари ва бошқа буюмларни тасвирлашда қуроллар ва буюмлар ҳамма қисмларининг маҳаллий номлари келтирилиши, уларнинг ўлчамлари, ясалган хомашё, қурол ишлатиладиган вақтдаги техник ўрни берилиши лозим; чизма ва суратлари чизилиши даркор. Қуролнинг тарқалиш даражаси ва ишлатилиши ҳақида маълумот берилиши ва терминология ёзилиши муҳим аҳамият касб этади.

Йиллик кўчиш циклини тадқиқ этилаётган вақтда харитага кўчиш йўли, ундаги яйловлар, қишловлар, қудуқлар, дарахтзорлар билан бирга туширилиши керак. Қўшни халқлардан олинган чорвачилик усуллари ҳақидаги маълумотларга алоҳида эътибор қаратилса янада яхшироқ натижага эришилади.

I. Умумий маълумотлар

1. Тадқиқот ўтказилаётган жой ҳақидаги маълумотлар.
2. Этник гуруҳ.
3. Чорвачилик хўжалиги типининг деҳқончилик билан боғлиқлиги. Хўжаликка табиий-географик шароитнинг таъсири.
4. Чорва: а) чорва турлари, уларнинг подадаги нисбати, хўжаликда у ёки бу турнинг қачон пайдо бўлганлиги, азалийми ёки кейинчалик кириб келганлиги; б) ҳайвонларнинг зотлари, уларнинг яхшиланиши. Уй ҳайвонлари ҳар хил турларининг хўжаликдаги аҳамияти. Ишчи, соғиладиган, мириладиган уй ҳайвонлари турлари. Ҳайвонлар ёшини аниқлаш усуллари; в) чорванинг ҳамма турларининг жинси ва ёшига кўра аталиши; г) чорвани тамғалаш, қандай ҳайвонларга тамға қўйилади? Тамғалаш усуллари ва қуроллари. Турли этник гуруҳларга хош тамғаларнинг тузилиши. Ҳайвонларнинг қулоқлари ва бурун (от)ларига тамға ва белгиларнинг қўйилиши.

II. Чорвадор хўжаликнинг ташкилий тузилиши

1. Чорвачилик типи (оғил, оғил-яйлов, ҳайдов, яйлов).
 2. Кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ чорвачилиги районларида чорвачилик хўжалигини ташкил этиш принциплари:
 - а) чорва билан таъминлаш даражасига кўра хўжаликни ташкил қилиш фарқлари. Кўчманчи овуллари (қишки ва ёзги);
 - б) чорвани биргаликда боқиш учун уюшиш;
 - в) овулдаги уруғлар таркиби;
 - г) кўчиш давридаги овуллар уюшмаси, яйловлардан биргаликда фойдаланиш. Кўчманчи ва ярим ўтроқ хўжаликларнинг хусусиятлари;
 - д) ўтроқ деҳқончилик хўжаликларида уй ҳайвонларини сақлаш ва боқиш. Ўтроқ хўжаликларида ҳайдов-яйлов тизимининг қўлланилиши. Баъзи ўтроқ гуруҳларида ёзги яйловларга кўчиб бориш.
 3. Кўчманчи чорвадорларнинг ярим ўтроқ ва ўтроқ хўжаликлар билан (айниқса ёзги боқувда) ўзаро муносабатлари. Ҳайдов чорвачилигида овулда қоладиган аҳоли билан алоқанинг йўлга қўйилиши.
- Кўчманчи чорвачиликда ўтроқ ва ярим ўтроқ хўжаликка ўтиш, унинг сабаблари.

III. Чорвачилик хўжалигидаги йиллик цикл

1. Яйлов. а) яйловларнинг мавсумлар бўйича тақсимланиши. Уларнинг жойлашуви. Улардаги ўсимлик турлари. Турли чорва ҳайвонларининг яйловда бўлиш муддатлари.

Кўчманчи ва ярим ўтроқ чорвадорларнинг ҳар хил чорва турлари учун махсус яйловларнинг бўлиши. Яйловларнинг чегараланиши.

б) жамоа ва уруғ яйловлари принципининг сақланганлиги. Яйловларнинг эгалари. Яйловдан фойдаланганлик ва ундан ҳайдаб ўтганлик учун ҳақнинг ундирилиши;

в) чорвадорларнинг турли гуруҳлари учун кўчиш йўллари;

г) жамоаларга яйловлар бириктирилганлигининг ҳуқуқий асослари. Яйловлар ижараси.

2. Сувлоқлар. Сувлоқларнинг ташкиллашуви (турли жойларда). Кудуқлар, уларнинг типлари (чуқур, саёз), тузилиши. Кудуқлар қазишда ишлатиладиган қурооллар. Эгалик қилиш. Фойдаланиш принциплари. Кудуқлардан фойдаланиш ҳуқуқи.

Сув идишлари (челак, меш). Кудуқдан сувни тортиб олиш усуллари (арқон, тишонг). Сувни чиқаришда ҳайвон кучидан фойдаланиш. Ҳайвонлар сув ичиши учун тоғоралар, новлар ва уларнинг тузилиши.

Кудуқлардан бошқа сунъий сувлоқ қурилмалари.

Табиий сувлоқлар ва улардан фойдаланиш.

3. Турли мавсумларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли томонидан чорва боқилиши ва кўчиб юрилиши.

а) қишки сақлаш ва боқиш. Қишловлар ва қишлол олди яйловлари. Уларнинг жойлашуви ва нима сабабдан шу ҳудудда жойлашганлиги. Улардан фойдаланиш қоидалари.

Қишки боқув учун яйловнинг ажратилиши. Қишки яйловнинг тақсимланиши. Қишлол ўтов, қишки хўжалик бинолари, қўра, дон ўра ва б.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи хўжаликларда қишки кўчув, унинг давомийлиги, манзиллар орасидаги масофа, манзилда тўхташ давомийлиги. Кўчиш тартиби. Чорванинг тунаши учун гўнг қатламли жойларнинг танланиши. Чорвадорларнинг эгалланган кудуқ, булоқ, манзилларнинг белгилаши (белги қўйиш).

Қишки яйловларда ҳар хил чорва турларини сақлаш режими ва боқув характери. Қорли вақтда чорва боқувидаги навбат алмашуви. Чорва боқиш принциплари (жамоа, овул, аралаш ёки алоҳида).

Оғилда сақланадиган чорва турлари (иш ҳайвонлари, мишила-диган отлар, бўғоз сиғирлар ва ҳ.к.).

Чорвани қишда қўшимча озиқлантириш учун ишлатиладиган емиш (хашак, сомон, дон, беда). Қиш учун тайёрланадиган емиш, овуқа ҳажми. Чорвани озиқлантириш йўллари. Қишки сувлоқ.

Ҳайвонларни озиқлантириш учун қўлланадиган мосламалар (охур, тоғора, тўрва ва ҳ.к.).

Ярим ўтроқ чорвадорларда йилқи ва қўйларнинг қишки ҳай-дови. Йилқи уюрлари ва қўйларни қаттиқ қиш ва бўронларда қўшимча озиқлантириш (нима билан, қанча вақт).

Қишки яйловларда чўпон ва йилқичиларнинг яшаш шароити. Уларнинг турар жойи, кийими ва овқатланиши. Чўпонларнинг ас-лаҳа-анжомлари: халта, таёқ ва б. қуроллари.

Чўпон итлари. Уларнинг турлари. Тарбиялаш усуллари. Чўпон-лар тақвими. Жойни аниқлаш усуллари.

Чўпонларнинг вазифалари. Ёллаш шартлари. Чўпон ва йилқичи-ларнинг ҳақини тўлаш (нарсга ёки пул билан);

б) чорвани баҳорги, ёзги ва кузги ҳайдови. Баҳорги яйловга чиқиш муддати. Яйловларни айланиб чиқиш. Муддатини ким аниқ-лаган ва кимлар бошлаб берган? Баҳорги яйловларда ерга буюм-ларнинг кўмиб қўйилиши. Баҳорги яйловга кўчиш билан боғлиқ удумлар. Кўчишдаги ҳаракат тартиби. Овул ва овул гуруҳларининг ҳаракати. Йўл ва манзилларни ким танлаган? Чорва қандай ҳай-далган (бирга, тур-тури билан)? Ҳайдаш тартиби ва шароити. Кар-вон таркиби ва уни тасвирлаш. Юк ортиладиган ва мишиладиган ҳайвон турлари. Оилаларнинг кўчиш тартиби. Карвон бошлиғи. Кўчүвнинг хўжалик характериға мос равишда ҳаракат тезлиғи ва йўналиши. Бир кунлик йўлнинг ўртача узоқлиғи. Кўчиш давридаги озиқ-овқат захираси.

Баҳорги ва ёзги яйловларнинг жойлашуви ва уларда туриш муд-датлари. Пода, отар ва уларни тўлдириш принциплари. Турли чорва молларини боқиш. Ёзги яйловлардан фойдаланиш. Ҳайвонларни суғориш. Туз бериш. Чорва боқиш ва қўриқлашда ишлатадиган ҳай-вонлар. Узоқ кўчиб ўтиш ва баҳорги, ёзги ва кузги яйловлардаги узоқ муддатли манзилларда овулдаги турли ижтимоий гуруҳларға мансуб хўжаликлардаги хўжалик ишларининг турлари (насл олиш, сут маҳсулотларини олдиндан тайёрлаб қўйиш, чорвачилик хома-шёсини қайта ишлаш, совун қайнатиш, қиш учун кузда гўшт ва мой тайёрлаш ва б.).

IV. Насл олиш ёки ҳайвонларни сақлаш ва боқиш

Турли ҳайвонларда бир эркак ҳайвонга тўғри келадиган урғочи жониворларнинг сони. Вақтидан олдин урчишнинг олдини олиш чоралари. Урчитишни бошлашдан олдинги удумлари.

Турли ҳайвонларда оммавий болалаш даври. Доимий кўчиб юрвчи чорвадорларнинг болалатишни ташкил этиши. Турли ҳайвонларнинг туғишига ёрдамлашиш усуллари. Насл олиш билан боғлиқ удумлар. Янги туғилган жониворларни парваришлаш. Кўзи ва улоқларни сақлаш учун ўтовлар ёки махсус жойлар қурилиши. Бўталок ёки бузоқларни сақлаш. Узоқ кўчувларда ёш ҳайвонларни ташиш. Уларнинг эмизилиши ва онасидан ажратиш.

Ёш ҳайвонлардан насл учун эркакларини ажратиб олиш. Қолган эркак ҳайвонларни бичиш усуллари. Бичиш қуроллари ва мутахассислари.

Ёш ҳайвон (кўзи, қулун, бузоқ, бўталок)ларни арқонлаш. Арқонлаш усуллари ва иримлари. Ёш ҳайвонларни онаси томонидан эмизишга тўсқинлик қиладиган мосламалар.

Той ва бўталокларни эгарга ўргатиш усуллари. Миниб юриш ва юк ташишда ишлатиладиган мосламалар. Қамчи турлари. Ҳайвонларни тутиш учун қурол ва мосламалар (арқон, сиртмоқ).

Тушовнинг ҳар хил турлари (арқон, тери, темир).

V. Сутчилик хўжалиги

Кўй, эчки, туя, бия, сигир соғиш усуллари. Ишлатиладиган идишлар. Соғишда эркак, аёл, ўсмир ва болаларнинг иштироки. Кўзи, улоқ, бузоқ, қулунларни эмдириб олиш. Соғишда ийдиришнинг турли йўллари.

Турли ҳайвонлар сутининг ишлатилиши. Сут маҳсулотларининг турлари ва уларни тайёрлаш усуллари. Сут маҳсулотларини тайёрлаш, сақлаш ва ташишда қўлланадиган идишлар. Сарёғ олиш. Сут маҳсулотларини олдиндан тайёрлаб қўйиш.

VI. Кўй жунини олиш, жун ва мўй йиғиш

Кўй жунини баҳорги ва кузги қирқиш. Қўзилар жунини олиш. Ювиш. Ишлатиладиган буюмлар. Жун қирқиш билан боғлиқ удумлар. Туя жунини олиш. Қирқиш усуллари. Эчкининг жуни ва тивитини олиш. От ва тойларнинг думи ва ёлини қирқиш.

VII. Уй ҳайвонларининг алоҳида турларини сақлаш, фойдаланиш ва боқиш хусусиятлари

1. Қўй ва эчкилар. Ургочи ҳайвонларни қочиришдан олдин алоҳида ҳайдаб боқиш. Наслдор қўчқорларни алоҳида боқиш. Алоҳида хўжаликларга тегишли қўйларни ёлланган чўпон томонидан қўшиб боқилиши. Қўйларни қўшимча озиқлантириш (қаттиқ қиш пайтида). Овулдан узоқда яйловда ётиб қолиш (ёзги мавсумда). Қўй отарини бошқариш ва қўйларни тутиш. Турли мавсумларда бир чўпоннинг қанчагача қўйни боқиши. Сувлаш. Тунаш. Кечаси қўриқлаш. Санаш усуллари. Чўмилтириш.

Қоракўл қўйларни сақлаш ва ҳайдаб боқиш. Қоракўл терисини олиш. Эчкиларнинг хўжаликдаги аҳамияти.

2. Отлар. Турли хўжалик типларида отларнинг ўрни. Майда чорвадорларнинг отларни навбат билан боқиши. Соғиладиган бияларни кундузи ва кечаси ҳайдаб боқиш. Уюрни бир сутка давомида навбат билан боқиш, бўрон пайтида йилқини қўриқлаш усуллари. Ориқ бияларни олдин ва кейин қўшимча озиқлантириш. Урчиш ва янги уюрлар вужудга келиши. Шу билан боғлиқ удумлар.

Қулунларнинг биялар билан бўлиш муддати. Қимиз тайёрлаш ва у билан боғлиқ удумлар.

Ёш ва вояга етган отларни эгарга ва миниб юришга ўргатиш. Пойгага ўргатиш. Эгар ва от анжомларининг турлари.

Миниладиган ва ишчи отларни парвариш қилиш.

3. Қорамол. Қорамолларнинг ўтроқ, ярим ўтроқ хўжаликлардаги ўрни.

Хўкизлардан фойдаланиш (дала ишларида, юк ташишда). Эрта баҳорда сигирларни болалашидан олдин қўшимча озиқлантириш. Бузоқларни боғлаб сигирни соғиш. Қорамолларни турли мавсумларда ҳайдаб боқиш ва парваришлаш.

4. Туялар. Зотлари (бир ўркачли, икки ўркачли). Туяларни ҳайдаб боқиш хусусиятлари. Битта туя боқувчига тўғри келадиган туялар сони. Қишда боқиш.

Ургочи туялар ва наслдор туя. Туяларни ишга ўргатиш (қандай усул билан, неча ёшдан). Туя эгари ва анжомлари.

5. Эшак ва хачирлар.

VIII. Қиш учун ем-хашак тайёрлаш

Хашак жамғариш, уни сақлаш. Дон ва ем тайёрлаш, уларни сақлаш усуллари.

IX. Хўжалик бинолари

Хўжалик бинолари типлари ва қўлланиши. Бино қуришда фойдаланилган хом ашё (лой, бўйра, қамиш).

Бинолар режаси.

Майда моллар учун содда қўра ва бостирмалар. Отлар учун усти ёпиқ бостирма ва қўралар. Яйловда яшаш учун ва хўжалик бинолари.

X. Чорвачилик билан алоқадор халқ билимлари

а) халқ ветеринарияси.

Уй ҳайвонлари касалликлари ва уларни даволаш усуллари. Синган суякларни даволаш. Ҳайвонларни даволаш давомида қўлланиладиган жиҳозлар ва қуроллар;

б) халқ метеорологияси.

Ҳисобчилар. Об-ҳаво кузатиш тажрибалари. Мавсумнинг қандай бўлишини ҳисоблаш. Машҳур халқ метеорологлари ҳақида ҳикоялар. Фенологик кузатишлар;

в) халқ астрономияси.

Юлдузлар ва уларни жойлашуви ҳақида тасаввурлар. Йўлни, жойни аниқлашда улардан фойдаланиш.

Вақт ҳисоби;

г) синчи. Изчи.

XI. Маросимлар, удумлар ва диний сеҳргарлик усуллари

Уй ҳайвонларининг келиб чиқиши ҳақидаги афсоналар. Чорвачилик пирлари. «Арвоҳи пир» маросими. Ҳайвонларга ўлат ёки бошқа касалликлар текканда жамоа билан ёки якка тартибда дуолар ўқилиши.

Қурбонлик қилинадиган ҳайвонлар. Жониворларга сифиниш сарқитлари. Туморлар. Исириқ тутатиш.

IV. Моддий маданият мавзусини ўрганиш учун намунавий сўровнома.

I. Уй-жой ва уй-рўзгор буюмлари.

а) қишлоқлар, овуллар.

1). Қишлоғингизни номи. У нима сабабдан шундай номланган?

2). Қишлоқнинг географик жойлашиш ўрни (тоғ ёнбағри, дарё бўйи ва дашт зонаси).

3). Қишлоғингиз қачон пайдо бўлган?

4). Қишлоқнинг (овулнинг) маҳалла ёки гузарларга бўлиниши ва номи.

5). Улар нима сабабдан шундай номланган?

6). Қишлоғингизда бозор, масжид, ҳаммом ва турли маиший иншоотлар борми?

7). Қишлоқдаги уй-жойларнинг жойлашиш тартиби.

8). Қишлоқда ва қишлоқ атрофида муқаддас қадамжолар, зиёратгоҳлар ва тарихий ёдгорликлар борми?

б) уй-жойлар.

1. Уй-жойларни тиклашда қандай қурилиш ашёларидан фойдаланилган?

2. Турар-жойлар қандай режа асосида қурилган ва асосан неча хонадан иборат бўлган?

3. Хўжалик биноларининг қурилиш тартиби ва мақсадлари.

4. Ҳовли алоҳида девор билан ўралганми?

5. Уй-жой ва хўжалик иморатларининг хашар (кўмак) йўли билан қурилиши.

6. Турар-жойларнинг қурилиши ва янги уйга кўчиб ўтиш билан боғлиқ урф-одат ва иримлар.

7. Ҳовли ички ва ташқи қисмга бўлинадими?

8. Меҳмонлар учун алоҳида жой ажратилганми?

9. Уйнинг дунё томонларига нисбатан жойлашуви (қиблага нисбатан).

10. Уй-жойларни пардозлаш ишлари қандай амалга оширилган (эшик, дераза ва токчаларнинг жойлашиш тартиби)?

11. Уй ичи қандай жиҳозланган?

12. Уйни пардозлашда анъанавий халқ амалий санъати (ёғоч ўймакорлиги, ганчкорлик, нақшлар) қўлланилиши.

13. Ертўла ва болахоналар бўлганми?

14. Хўжалик бинолари — тандирхона, омборхона, ошхона, ўтинхона ва молхоналарнинг уйга нисбатан жойлашиши;

в) кўчма уйлар (ўтов, қапа, чодир ва ҳ.к.)

1. Ўтов, қапа, чодир каби вақтинчалик кўчма уйлар асосан қаерларда қурилган (тоғ ёнбағри, адир, дарё бўйлари ва даштлар)?

2. Кўчма уйларда истиқомат қиладиган этник гуруҳлар ва уларнинг номлари.

3. Кўчма уйларнинг турлари. Уларни қуриш учун жойнинг танланиши ва қуриш тартиби. Уларни тиклашда ишлатиладиган қуроолар ва воситалар.

4. Ўтов қисмлари ва уларнинг номланиши (керага, ўк, чий, буйра каби).

5. Ўтовни қуришда оила аъзоларининг қатнашуви.

6. Ўтовнинг жиҳозланиши (уй-рўзгор буюмларининг жойлаштирилиши, безалиши). Ўтовни иситиш ва ёритиш.

7. Қапа ва унинг турлари. Уларнинг қурилиши. Ишлатиладиган материаллар.

8. Капаларда кимлар яшаганлар?

9. Капанинг ўлчами, шакли ва қуриладиган ўрни.

10. Капанинг жиҳозланиши.

11. Кўчма уйлар билан боғлиқ удумлар, афсона ва ривоятлар;
е) кийим-кечаклар.

1. Эркаклар кийими, унинг тикилиши, қандай матолардан тайёрланиши. Мавсумий кийимлар (қишки, ёзги).

2. Аёллар либосининг ўзига хослиги, қандай матолардан тайёрланиши ва уларнинг номлари, кийим-кечакларининг турлари.

3. Болалар кийими. Уларнинг ўзига хослиги, ўғил болалар, қиз болалар ва ёш чақалоқлар кийим-бошларидаги ўзига хослик ва фарқлар.

4. Тақинчоқлар, безаклар. Аёллар тақинчоқлари, уларнинг турлари ва ўзига хос хусусиятлар.

III. Таомлар.

1. Таомларнинг турлари. Баҳордаги, қишдаги таомлар. Уларни қандай маҳсулотлардан тайёрланиши.

2. Ўсимлик, сабзавот маҳсулотларидан тайёрланадиган таомлар.

3. Ундан тайёрланадиган таомлар ва нон. Уларни тайёрлаш усуллари. Қандолат маҳсулотлари.

4. Гўштли таомлар.

5. Балиқдан тайёрланадиган таомлар.

6. Сутли таомлар.

7. Овқатланиш тартиби ва таомга бўлган муносабат.

8. Идиш-товоқлар.

V. Тўй, оила ва никоҳ муносабатларини ўрганиш учун сўровнома Тўй маросимлари.

1. Турмуш жуфтини танлаш шакллари: а) қўшниллар; б) таниш-билишлар; в) қариндошлар; г) муҳаббат асосида
2. Келин танлашда қизнинг қайси фазилатларига алоҳида эътибор берилади?
3. Ҳозирги кунда совчиликнинг қайси анъанавий удумларига амал қилинади?
4. Йилнинг қайси фаслида тўй ўтказиш мақсадга мувофиқ?
5. Йилнинг қайси ойида ирим сифатида тўй қилинмайди (нима учун)?
6. Турмуш жуфтини танлашда жамоа фикрига эътибор бериладими (қўни-қўшни, маҳалла, таниш-билиш) ?
7. Сиз яшаётган ҳудуд аҳолисининг тўй маросимларда фарқ борми?

Совчилик.

Тўйдан олдин ўтказиладиган маросимлар.

8. Совчилар таркибига кимлар киради?
 9. Совчиларнинг қайси фазилатлари эътиборга олинади?
 10. Совчиларни тайинлашдан олдин кимлар билан маслаҳат қилинади?
 11. Аёл ёки эркак совчиларни танлашга алоҳида эътибор қаратиладими?
 12. Келин томоннинг розилигини олиш учун неча марта совчиликка борилади?
 13. Совчиларнинг биринчи келишлари билан боғлиқ рамзий маънони англаувчи қандай одатлар бор («ковуш йиртди», «эшик супурди», «сўқмоқ очди» ва ҳ.к.)?
 14. Келин томоннинг розилигини қандай одатлар орқали билиш мумкин.
- #### ***Фотиҳа тўйи билан боғлиқ маросимлар.***
15. Фотиҳада кимлар иштирок этади?
 - а) қўшниллар;
 - б) қариндошлар;
 - в) маҳалла аҳли.
 16. Маросимга қатнашувчиларнинг маълум бир ёшда иштирок этиши белгиланганми?
 17. Никоҳда куёв томондан келин тарафга бериладиган қалин масаласи қачон ҳал қилинади?
 18. Қалинга сизнинг муносабатингиз?
 19. Фотиҳа ва никоҳ тўйигача икки томоннинг бир-бирларига инъоми — байрамлик, ҳайитлик кабилар.
 20. Фотиҳада куёв томондан кимлар иштирок этади?

21. Фотиҳа маросимлариға мулла таклиф қилинадими?
22. Келин ва куёв сарполари таркибига нималар киради?
23. Тўйдан олдин ўтадиган маросимларда диний урф-одатлар билан боғлиқ маросимлар борми?
24. Тўйдан олдин бажариладиган таомил ва удумлар? Ош тарқатиш, хотин оши ва ҳоказо.
25. Тўй маросимларида дастурхончининг ўрни (маҳаллий терминда дастурхончи ким)?
26. Келин-куёв учун тайёрланган уй, хона қачон ва ким томонидан жиҳозланади? Жиҳозлар таркибига кирувчи ашёлар.
27. Келинни куёвниқига олиб кетишда қандай урф-одатлар бажарилади?
28. Никоҳ қаерда ва ким томонидан ўқилади (масжидда, келин уйида ва ҳ.к.)?
- Тўй бошлангунга қадар ўтказиладиган тадбирлар.*
29. Тўйга кимлар таклиф қилинади?
30. Тўйда бажариладиган вазифалар ким томонидан тақсимланади?
31. Келин куёвнинг хонадонига қачон олиб келинади?
32. Келин билан бирга кимлар боради?
33. Келинни куёв хонадонига келтирганларидан кейин қандай удумлар бажарилади?
- Янганинг вазифалари:*
34. Анъанавий удумлардан: «оёқ босди», оловда айлантириш, поёндоз ташлаш, келинга ширин чой бериш каби одатларга амал қилинадими? (маҳаллий одатларни қайд этишингиз мумкин).
35. Келин учун ясатилган хонага чимилдиқ тутиладими?
36. Куёв томонида никоҳ куни ўтадиган яна қандай одатлар бор?
- Тўйдан сўнг ўтказиладиган маросимлар.*
37. Келин салом: юз очар, йўқланди (маҳаллий удумлар ёзилади).
38. Келинга қандай совғалар берилади?
39. Келинни уй-рўзгор ишларига жалб қилиш билан боғлиқ қандай маросимлар бажарилади?
40. Чилла даврига амал қилинадими (қанақа иримлар мавжуд)?
41. Куёв чақирқ.
42. Кудачақирқ.
43. Қиз чақирди ва йўқлади.
- Бешик тўйи.*
44. Кимлар иштирок этади?
45. Қандай совғалар тайёрланади?
46. Бу тўй қачон ва қандай ўтади?

Этнологияга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли лугати

АВТОХТОН (юнон.) — маҳаллий, туб аҳоли маҳаллий ер эгаси бўлган халқ, мамлакатнинг ибтидоий аҳолиси, аборигенлар.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юнон.) — инсон жисмоний қиёфасининг шаклланиши, меҳнат фаолияти, шунингдек, жамиятнинг кундалиқ ривожланиш жараёни. Антропогенез ҳақидаги таълимот антропология тармоғи ҳисобланади.

АНТРОПОЛОГИЯ (юнон.) — одамнинг келиб чиқиши ва эволюцияси, одамзод ирқларининг пайдо бўлиши, одамнинг тана тузилишидаги нормал фарқ, тафовут, ўзгарувчанлик ҳақидаги фан. Антропологлар одам ҳақида тушунча, одамни ўрганувчи фан одамнинг суяк тузилиши, тери ва сочининг ранги ва бошқа типлари, физиологик, жинсий ва бошқа хусусиятларини ўрганади. Антропология ижтимоий фанларга жуда яқин турадиган биология соҳасидир. Бу фанга доир фикрлар бундан бир неча минг йил илгари пайдо бўлганига қарамай, у фан сифатида фақат XIX асрнинг иккинчи ярмидан шакллана бошлади. Антропологиянинг муҳим соҳаси, одам организмнинг тузилиши ва ривожланишига жуда таъсир қиладиган физиологик, биокимёвий ва генетик омилларини ўрганадиган бўлими «Одам биологияси» деган умумий ном билан XX асрнинг ўрталаридан бошлаб ривожланди. Одамнинг пайдо бўлишида фақат табиат оламининг қонуниятларигина эмас, балки ижтимоий омиллар ҳам муҳим роль ўйнаган. Одам пайдо бўлганидан ҳозирги ҳолатигача унинг бутун ҳаёти ижтимоий жамиятнинг ривожланиши қонунияти билан чамбарчас боғланган. Антропологиянинг фан бўлиб ривожланилишида табиат ва жамият тўғрисидаги фанлар ижобий роль ўйнаган. Замонавий фан нуқтаи назаридан айтганда, антропология қуйидаги учта катта бўлимдан иборат: 1). Одам морфологияси; 2). Антропогенез; 3). Ирқшунослик (этник антропология). Морфология одамнинг жисмоний тузилишидаги белгиларнинг ёш, жинс, касб ва ташқи шароитга қараб ўзгаришини тушунтириб беради. Ирқшунослик одамзод ирқларининг келиб чиқиш даври ва сабабларини, уларнинг ер юзига тарқалишини изоҳлаб, этногенез муаммоларини ечишга ҳам ўз ҳиссасини қўшади. Антропология биология фанининг фақат назарий соҳаси бўлибгина қолмай, амалий аҳамиятга эга бўлган тармоғи ҳамдир. Унинг далилларида кўп соҳаларида, масалан, одамнинг жисмоний ўсишини ўрганишда, шунингдек, суд тиббиёти, экспертизасида фойдаланилади.

АНТРОПОЛОГИК ТИП — муайян худудга мансуб одамзоднинг тузилишидаги ирқий турғун белгиларнинг шаклланган мажмуи. Бу атама билан катта ирқлар, уларнинг бўлимлари ҳам ифодаланади.

ГЕНЕАЛОГИЯ (*юнон. шажара*) — ёрдамчи тарих фанлардан бири. XVII—XVIII асрларда вужудга келган. Билимларнинг амалий соҳаси, шажаралар тузиш, уруғ ва оилаларнинг келиб чиқиши, айрим шахснинг тарихий ва қариндошлик алоқаларини ўрганади.

ГЕНЕЗИС (*юнон.*) — келиб чиқиш. Этнологияда халқларнинг келиб чиқиши.

ЖАМОА (*ар.*) — кишиларнинг қавмига уюшув шакли. Жамоа асосан ибтидоий жамият тузумига хос бўлиб, айрим ҳолларда синфий жамиятда ҳам узоқ вақт сақланиб қолувчи кишилар бирлашмалари шаклларидан бири. Жамоа учун ишлаб чиқариш воситалари (кўпинча ерга) биргаликда эгалик қилиш, ўз-ўзини идора этиш ҳуқуқидан тўла ёки қисман фойдаланиш характерлидир. Жамият тарққиёти жараёнида жамоанинг шакли ва мазмуни ўзгара боради. Жамоанинг уруғ жамоаси, қишлоқ жамоаси, уй, оила жамоаси, кўшничилик жамоаси ёки худудий жамоа каби кўринишлари мавжуд.

ИНИЦИАЦИЯ (*лот.*) — бағишлаш, ибтидоий даврда ўсмирларни вояга етган эркак ва аёллар сафига ўтказиш маросими, исломда ўғил болалар суннати инициация ҳисобланади.

ИННОВАЦИЯ (*лот.*) — янгиланиш, мерос ва анъаналарнинг аждоддан-авлодга ўтиши натижасида маданиятда вужудга келган янги кўринишлар.

ИНТЕГРАЦИЯ (*лот.*) — тикланиш, тўлдириш, турли халқларнинг бирлашуви, турли этносларнинг бир худудда этник-маданий алоқаларни ўрнатиш жараёни.

ИРҚ (*ар.*) — илдиз, томир, одамларнинг келиб чиқиши, гавда тузилиши ва қиёфаси ўхшаш бўлган тарихан таркиб топган худудий бирлигидир. Кишиларнинг тана тузилиши, ташқи қиёфаси (тери, кўз ва суягининг ранги, соқолининг сийрак ёки қалинлиги, бўй-басти, юз тузилиши, бош суягининг шакли, қон гуруҳи) ва бошқаларига қараб гуруҳ-гуруҳга ажратилади. Жаҳондаги барча халқлар тўртта катта ирқларга бўлинади: европоид (евросиё), монголоид (осиё-америка), негроид ва австролоид (Океания). Булардан ташқари ирқий бирикмалар ҳам мавжуд. Ҳар бир ирқ яна бир қатор майда гуруҳларга ҳам бўлинади.

ИРҚЛАР — *Homo Sapiens* тури ичидаги систематик гуруҳлар. Ҳар бир ирқ ўзига хос ирсий белгилар, масалан, кўз, соч ва тери ранги, юз ва бош қутисига биноан бошқа ирқлардан фарқ қилади.

Ҳозирги одамлар 3 та экваториал (негроид, австролоид, евросиё), европоид (осиё-америка, монголоид) ёки 5 та (негроид, австролоид, европоид, монголоид, американоид) йирик ирқларга бўлинади. Ҳар бир ирқ ичида яна кичикроқ ирқ, яъни кенжа ирқ бўлади. Масалан, экваториал ирқ, негр, негрилл, бушмен ирқ, австралия ва бошқа ирқларга, европоид ирқ эса Атлантика-Болтиқ, Ҳинд-Ўрта денгизи, ўрта Европа ва Арктика, жанубий Осиё ва бошқаларга ажралади.

Ирқлар палеолитнинг сўнгги даврларида, бундан 40-30 минг йил аввал одам ер юзини эгаллаши билан шакллана бошлади. Ўша даврда кўпчилик ирқ белгилари мослашиш хусусиятига эга бўлганлигидан муайян муҳит шароитида табиий танланиш туфайли мустақамланиб борган. Масалан, экваториал ирқда терининг қора ранги ультрабинафша нурлар таъсиридан ҳимояловчи, бурун қатагининг кенг бўлиши, нам тропик иқлим шароитида сув буғланишини кучайтирувчи, тананинг узун бўлиши, тана юзасининг тана ҳажмига нисбатан кенгайтириш орқали терморегуляцияни амалга оширувчи восита сифатида вужудга келган.

Барча ирқлар *homo Sapiens* га хос бўлган умумий хусусиятларга эга, уларнинг барчаси биологик ва психик жиҳатдан тенг бўлиб, эволюцион ривожланишнинг бир хил поғонасида туради. Ҳамма ирқлар маданият ва цивилизация энг юқори даражада ривожланишида бир хил имкониятга эга. Ҳозирги замон фани мавжуд ирқлар бир хил қобилиятга эга эмаслиги, улар эволюциясининг турли босқичларида турганлиги тўғрисидаги ирқчилик ғояларини инкор этади. Одам ирқларини миллат, «тил гуруҳи» тушунчалари билан аралаштириб юбормаслик лозим. Битта миллат таркибида ҳар хил ирқлар ва аксинча битта ирқнинг ўзи турли миллатлар таркибига кириши мумкин.

КОНГЛОМЕРАТ (*лот.*) — бирикиш, қўшилиш, боғланиш, тўпланган турли тоифа ва элатларнинг уюштирилишидан ташкил топган ижтимоий-сиёсий тузум (масалан, қулдорлик, феодализм даврида тузилган йирик давлатлар).

КОНСОЛИДАЦИЯ (*лот.*) — мустақамлайман, йириклашув, тил ва маданият жиҳатидан яқин ва қон-қардош бўлган халқларнинг ягона бўлиб бирлашуви, этносларнинг бир-бирига яқинлашиб, қўшилиб кетиши.

МАГИЯ (*юнон.*) — сеҳргарлик, одамнинг ўзини ғайри табиий кучлар таъсирида кўрсата олиш қобилиятига асосланган иш амаллари.

МАДАНИЯТ (*ар.*) — инсон қўли ва ақл идроки билан яратилган моддий ва маданий бойликлар. Рус тилида «культура» сўзи аслида лотинча сўз бўлиб, «ишлаб чиқариш», «ясаш», «яратиш» деган маъ-

нони англатади. Маданият тушунчаси тарихий давр (антик маданият), аниқ жамият, элат ва миллати ҳамда фаолияти ёки ҳаётининг ўзига хос соҳаларини тавсифлаш учун қўлланилади. Маданият моддий ва маданий маданиятга бўлинади. Моддий маданиятга хўжалик қуроллари, уй-рўзгор буюмлари, кийим-кечаклар, безаклар, таомлар, идиш-товоқлар, турар жойлар ва бошқалар киради. Маънавий маданият эса оила-никоҳ муносабатлари, урф-одатлар, маросимлар, эътиқодлар, тасвирий санъат, фольклор кабиларни ўз ичига олади. Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғлиқдир.

МАРОСИМ (*ар.*) — диний ёки анъанавий урф-одатлар муносабатлари билан ўтказиладиган маърака, йиғин; тантаналар билан уюштирилайдиган расмий йиғин.

МИКРОЭТНОС — маҳалий халқ ёки миллат ичида баъзи жиҳатлари (шеваси, моддий ва маънавий маданияти, диний тасаввурлари) билан ажралиб турган майда этнографик гуруҳлар.

НИКОҲ (*ар.*) — эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими, мазкур маросимда мулла томонидан расмийлаштирилайдиган шартнома. Эркак билан аёлнинг ҳуқуқий равишда расмийлаштирилайдиган оилавий иттифоқи. Эркак билан аёлнинг бир-бирларига ва болаларига нисбатан ҳуқуқий ва мажбуриятлар келтириб чиқарувчи оилавий иттифоқи.

ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК ВИЛОЯТ — маълум ҳудудда жойлашган, узоқ тарихий давр ичида моддий ва маънавий маданиятда умумий хусусиятлар яратган халқлар махсус тарихий-этнографик вилоятларга бўлинадилар. Моддий маданиятга теварак-атрофдаги табиий-экологик шароитга мослашган меҳнат қуроллари, уйлари, уй-рўзгор буюмлари, таомлари, кийим-кечаклари кирса, маънавий маданиятга халқ яратган турли жанрдаги асарлар, халқ амалий безакчилик санъати, пардоз бериш, диний эътиқод, урф-одатлардаги баъзи умумийликлар киради. Масалан, Америка қитъаси энг катта икки тарихий-этнографик вилоят — Шимолий Америка ва Лотин Америкасига бўлинади. Этник ва маданий хусусиятлари билан умумий белгиларга эга бўлган кўп халқлар махсус Жанубий Осиё тарихий этнографик регион (минтақа)ни ташкил этади. Ўрта Осиё ва Қозоғистон минтақаси ҳам махсус тарихий маданий вилоят ҳисобланади.

Мамлакатимиздаги Фарғона водийси (Фарғона, Андижон, Наманган вилоятлари), Жанубий Ўзбекистон (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари)ни ҳам кичик тарихий-этнографик регион-минтақаларга киритиш мумкин. Ҳозирги бозор иқтисодиёти асосида ривожланаётган мамлакатларда тарихий-маданий вилоятлар тобора такомиллашмоқда. Тараққиёт сари одимланаётган мамлакатлар

да ҳам янги тарихий-маданий вилоятлар вужудга келмоқда. Шунингдек Африка, Америка, Австралияда ҳозиргача ибтидоий жамоа босқичи даврида шаклланган тарихий-маданий регион (минтақа)ларнинг кўринишлари сақланиб қолган.

ТИЛЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ — жаҳон тилларини турли белгиларига кўра ўрганиб, гуруҳларга ажратиш. Тилларнинг генетик (генеалогик) классификацияси уларнинг қариндошчилик белгиларига асосланадиган, яъни умумий ўзак тилдан келиб чиққан тилларни ўз ичига олади: ҳинд-европа тиллари, олтой тиллари, урал тиллари оиласи ва бошқалар. Типологик классификация, генетик ёки худудий яқинликдан қатъи назар, тил тузилиши (морфологик, фонетик, синтактик, семантик) белгиларнинг ўхшашлигига асосланади. Шунга кўра тиллар изолюцияловчи (аморф, тип) қадимги хитой, вьетнам, йоруба, аглютинацияловчи (аглютинатив тип) туркий тиллар, кўпгина фин-угор тиллари, флекцияловчи флектив тип рус тилига бўлинади. Айрим олимлар инкорпорацияловчи (полисинтетик) тиллари (айри палеосиё тиллари, кавказ тиллар)ни ҳам ажратиб ўрганадилар.

ХЎЖАЛИК МАДАНИЙ ТИПЛАР — жаҳон халқларининг ибтидоий жамият даври (қадимги тош, бронза ва темир асрлари)даги ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, турлича табиий шароитда жойлашиши ва мослашиши уларнинг ҳаётида турли типдаги хўжалик-маданиятларни вужудга келтирган эди. Хўжалик-маданий типлар даставвал муайян жамиятда устувор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир тарихий даврда кишиларнинг теvarак-атрофдаги муҳит билан алоқа характерини белгилайди.

Мазкур типлар кишиларнинг машғулоти ва ишлаб чиқариш қуроллари, турар-жойлари ва уй-рўзгор жиҳозлари, таомлари ва кийим-кечаклари, транспорт воситалари ва бошқа типларга қараб, муайян жамиятнинг ижтимоий тузумини ҳам аниқлаш мумкин. Маънавий маданият хусусиятлари, асосан урф-одатларда, тасвирий санъатда, эътиқоди ва фольклорида ёрқин намоён бўлади. Хўжалик-маданий типларнинг бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги муайян ижтимоий-иқтисодий тараққиёт ва бир-бирига яқин географик муҳит билан боғлиқ бўлиб, ўзгарувчан характерга эга.

Энг қадимги даврларда пайдо бўлган этносларнинг хўжалик-маданий типни иссиқ тропик ва субтропик иқлимли ўлкалардаги овчилик, термачилик ва соҳиллардаги балиқчиликдир. Намли тропик ва субтропик жойларда иккинчи маданий-хўжалик типни, ички

иссиқ иқлимдаги қўл меҳнатли деҳқончилиги тарқалган бўлиб, бунга қисман овчилик-теримчилик ва балиқчилик хўжаликлари ҳам ёрдамчи ҳисобланган. Иқтисодиёт ва техника тараққиётига янги туртки берган учинчи маданий-хўжалик типи мотиға деҳқончилиги билан чорвачиликнинг қўшилиши натижасида пайдо бўлган эди.

Кейинги даврдаги фан-техника тараққиёти бутун жаҳондаги анъанавий хўжалик маданий типларга жиддий ўзгартиришлар киритди. Европа ва Америкадаги энг ривожланган мамлакатларда аҳолининг кўпчилиги индустриал соҳага жалб этилди, анъанага айланиб қолган қишлоқ хўжалиги ўрнига юксак тараққий этган товар деҳқончилиги ва интенсив чорвачилик, плантацияли қишлоқ хўжалиги пайдо бўлади. XX—XXI асрнинг бошларида анъанавий хўжалик-маданий типлар барҳам топа бошлади ва сақланиб қолган белгилари янги мазмун билан бойимоқда.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ — инсоният жамияти илгарилама ҳаракатида эришилган даражани ҳамда моддий ва маънавий қадриятларни ўзлаштириш усулини ифодалайдиган тушунча.

ЭТНИК АНТРОПОЛОГИЯ ВА ИРҚШУНОСЛИК — антропологиянинг одамзод ирқларининг келиб чиқиш тарихи, сабаблари ва Ер юзига тарқалиши ҳамда халқларнинг антропологик таркибини ўрганувчи соҳаси. Миллат ва ирқ одамзод турларининг бирлиги, моногенизм ва полигенизм, одамзод гуруҳлари ва унинг таркибан антропологик бир хиллик даражасини аниқлаш, ирқларнинг классификацияси, дунё халқларининг антропологик таркиби, ирқларнинг ҳозирги даврда тарқалиши ва одамзод бирлиги, ирқий белгиларнинг ўзгарувчанлиги ирқларнинг қоришуви каби масалалари устида тадқиқот олиб боради.

ЭТНИК БИРЛИК — кишиларнинг қабила, элат миллат ва бошқа бирликларидан иборат бўлган, тарихан таркиб топган алоҳида барқарор ижтимоий гуруҳи. Этник бирлик тушунчаси этнографик жиҳатдан «халқ» маъносини англатади. Кишилар бирлашувининг табиий негизи ҳудуд умумийлиги, шунингдек, улар тилининг яқинлиги ва умумийлиги этник бирликнинг вужудга келишига асосий шарт ҳисобланади.

ЭТНИК ГУРУҲ — турмуш ва маданиятнинг айрим элементлари (тили, моддий ва маънавий маданиятидаги ўзига хос хусусиятлари, дини ва б.)ни сақлаган халқ ёки миллатнинг алоҳида қисми. Этник гуруҳга, одатда, элат ёки миллатнинг бошқа миллий гуруҳлар билан ассимляцияси ёки элатга ўзининг айрим характерли белгиларини сақлаган ҳолда қўшилиши натижасида, шунингдек

халқининг бир қисми асосий этник худуддан узоқ вақт узилиб қолиши, миграция жараёнлари, давлат чегараларининг ўзгариши ва бошқалар, янги табиий-географик шароитга тушиши натижа-сида хўжалик ва маданиятда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши билан пайдо бўлади. Янги этник гуруҳнинг ташкил топишида дин, табақавий гуруҳлар ва бошқалар роль ўйнайди.

ЭТНОГРАФИК ГУРУҲ — маълум бир этноснинг (элатнинг ёки миллатнинг ажралмас қисми, унинг таркибидаги бўлинмалардан) бири бўлиб, ўзининг баъзи хусусиятлари билан тил лаҳжаси, хўжа-лик фаолияти, турмуш тарзининг баъзи томонлари билан фарқ қилади. Этнографик гуруҳ одатда бир қабиланинг, элатнинг ёки миллатнинг иккинчи бир халқ билан аралашиб, бошқа ерга бо-риб, шу ердаги халқ таркибига кириб, у билан бирга яшаб кели-ши натижасида вужудга келади.

ЭТНИК ЖАРАЁН — этник бирлик (элат) билан унинг тарки-бига кирган этник гуруҳлар ўртасидаги хўжалик, иқтисодий, ма-даный алоқаларнинг узлуксиз ривожланиб боришидир. Бу жараён икки хил — бўлиниб кетишга ва бирлашишга мойилдир.

ЭТНОГЕНЕТИК ЖАРАЁН — бу жараёнда халқнинг илк илдиз-лари ҳосил бўлади. Бир қанча этник гуруҳлар бир-бирлари билан яқинлашиб, қўшилиб боради. Этник гуруҳларнинг ташқи қиёфа-си, тили, моддий ва маданий маданияти ҳар хил бўлади. Узоқ давом этган этногенетик жараёнда уларнинг ташқи қиёфасида, тилида, моддий ва маънавий маданиятида, феъл-атворида уму-мийлик ҳосил бўлади. Ўзбек халқининг этногенетик жараёни Қанг давлати доирасида (милоддан аввалги III милодий V асрнинг ўрта-лари) ўтган. Кейинги даврларда бу жараён ривожланган.

ЭТНИК ПСИХОЛОГИЯ — социал (ижтимоий) психология бўлимлардан бўлиб, турли миллий, халқ ва этник гуруҳга хос типик психик хусусиятларни ўрганади. Ўз текширишларида муай-ян тадқиқот объектининг моддий ва маънавий маданияти, ижти-моий ҳаёти, анъаналари, урф-одати, тил хусусияти, диний қараш-лари, шунингдек, ўзига хос тасаввури, кайфияти, иш-ҳаракатла-ри тизими ва бошқаларга асосланади. Дастлаб этнография ва ант-ропология фанлари асосида вужудга келгач, кейинчалик ижтимо-ий психология ва этнография заминида махсус фан сифатида тўла-қонли шаклланган.

ЭТНИК ТАРИХ — маълум бир халқнинг илк аждодларидан бош-ланиб, элат шаклланиши, унинг тараққий этиш босқичларини ва элатнинг емирилиши даврини ўз ичига олади.

ЭТНОГЕНЕЗ (*юнон.*) — халқларнинг келиб чиқиши, илгари мавжуд бўлган турли этник компонентлар асосида янги этник бирликнинг таркиб топиш жараёни. Этник гуруҳ, халқнинг шаклланиш жараёни узоқ вақт давом этади. Халқларнинг этногенезини ўрганишда улар келиб чиқишининг дастлабки давригина эмас, балки кейинги шаклланиш тарихи ҳам, шунингдек ҳозирги замон этнографик, лингвистик ва антропологик хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади. Бундай мураккаб жараённи аниқлаш, этнография, археология, антропология, тарих, тилшунослик фанлари маълумотларидан фойдаланишни талаб этади, яъни этногенез масаласи фанда комплекс ўрганилади. Этногенез масаласини ўрганиш маданият тарихининг умумий муаммоларини изоҳлаш учун муҳим аҳамиятга моликдир.

ЭТНОГЕОГРАФИЯ (*лот.*) — этнологиянинг бир тармоғи. Дунё миқёсида алоҳида мамлакатлар ва уларнинг ҳудудлари аҳолисининг таркиби ва жойлашишини ўрганади. Шунингдек, бу фан қадимги ва ҳозирги этник бирликларнинг жойлашишни текширади ва шу асосда этник чегараларни аниқлайди. Этногеографияга этник география ва этник демография киради. Этногеография антропология билан яқин алоқада. Этнография антропогеографиянинг турли мактабларидан фарқ қилиб, этник бирликлар (халқлар, этник гуруҳлар) ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва тарихий режада географик муҳит табиий-географик омилларнинг таъсири ва ижтимоий-иқтисодий омилларнинг етакчи ролини ўрганади.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА (*юнон.*) — тилшуносликнинг этнология билан боғлиқ бўлими. Этнолингвистика халқ одатлари, тасаввурлари, маданияти билан тилнинг ўзаро алоқаси ва таъсирини ўрганади. Шунингдек, тилда акс этган маданий далилларни диний ва махсус тилларни, табуларни, этник ономастикани ва бошқаларни таҳлил қилади.

ЭТНОНИМ (*юнон.*) — халқларнинг номларини англлатувчи атама.

ЭТНОНИМИКА — қабила, халқ ва бошқа этник бирликларни ўрганадиган фан.

ЭТНОС (*юнон.*) — элат, халқ. Этнологияда уруғ, қабила, элат, халқ, миллат этнос деб юритилади.

ЭТНОЦЕНТРИЗМ (*юнон.*) — инсоннинг барча ҳаётий ҳодисаларини ўзи учун намуна деб билган ўз этник гуруҳи қадриятлари юзасидан баҳолашга мойиллиги; ўз ҳаёт тарзини бошқаларникидан афзал кўриш этноцентризм атамаси билан ифодаланади.

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта-махсус таълим вазирлигининг 2007 йил 9 февралдаги 25-буйруғига биноан
нашрга тавсия этилган.*

Адҳамжон АШИРОВ
Шерзод АТАДЖАНОВ

Э Т Н О Л О Г И Я (Ўқув қўлланма)

Муҳаррирлар *А. Ирисбоев, Б. Исоқов*
Бадий муҳаррир *А. Турсунов*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Матн терувчи *Р. Ботирова*

Босишга 28. 11. 2007 йилда рухсат этилди.
Бичими 60 x 84 1/16. Ҳажми 9,25 б.т. Нусхаси 600
Шартнома №118Буюртма № 16

Оригинал макет “MEDIANASHR” МЧЖ
компьютер марказида тайёрланди.

“MEDIANASHR” МЧЖ босмахонаси
Ф. Мавлонов кўчаси 1а уй